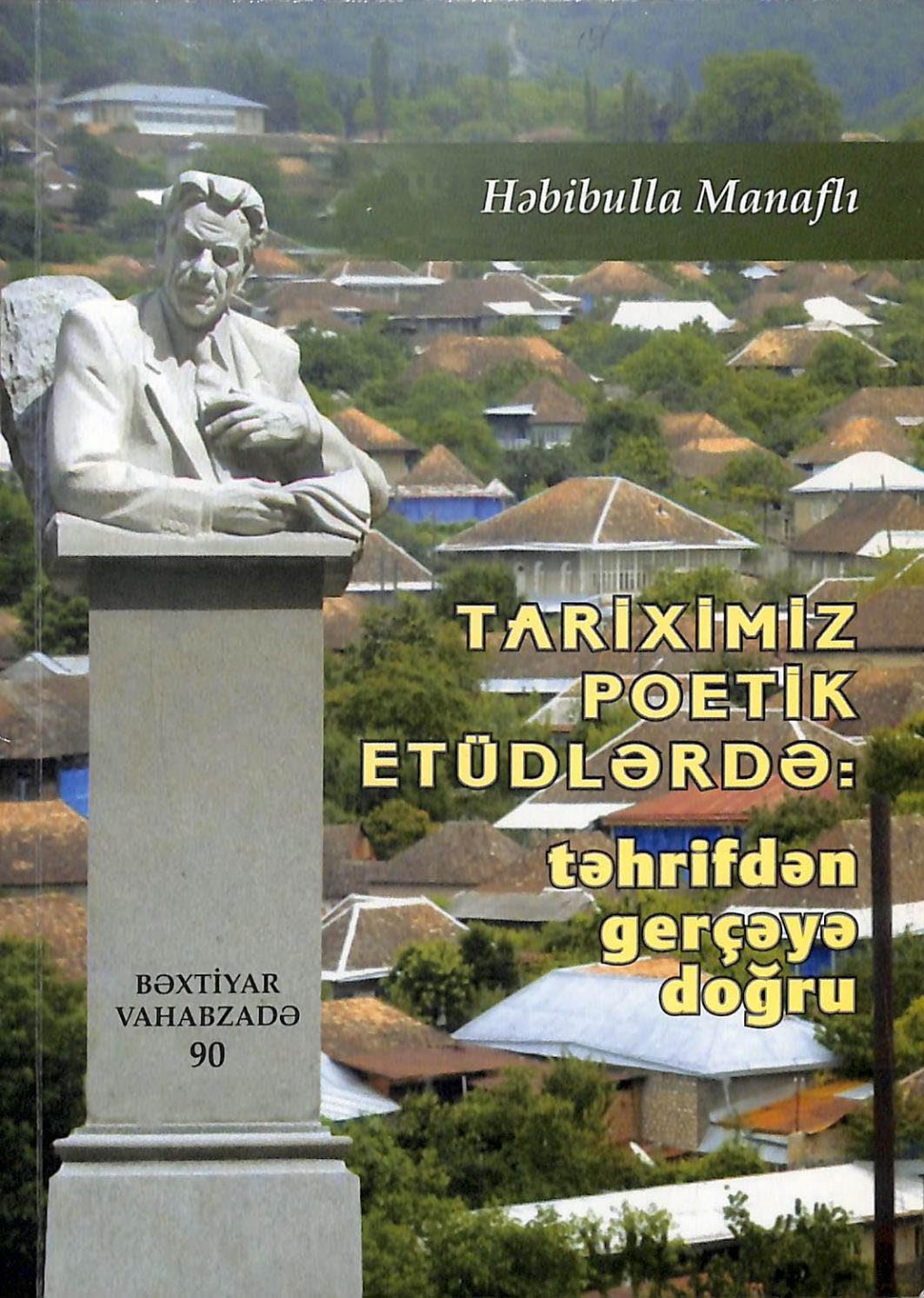

Həbibulla Manaflı

**TARİXİMİZ
POETİK
ETÜDLƏRDƏ:
təhrifdən
gerçəyə
doğru**

BƏXTİYAR
VAHABZADƏ
90

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

ŞƏKİ REGIONAL ELMİ MƏRKƏZİ

HƏBİBULLA MANAFLI

TARİXİMİZ
POETİK ETÜDLƏRDƏ:
TƏHRİFDƏN GERÇƏYƏ DOĞRU

*Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin
90 illiyinə həsr olunur*

**M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası**

Bakı – Mütərcim – 2015

Elmi redaktorlar:

Ədalət Tahirzadə,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Avrasiya Universitetinin professoru

Nəsiman Yaqublu,
tarix elmləri doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Rəyçilər:

Vaqif Aslan,
şair, AYB Şəki bölməsinin sədri

Qüdrət Əbdülsəlimzadə,
iqtisad elmləri doktoru, professor

Adil Qeybullayev,
tibb elmləri doktoru, professor

Vüsal Baxışov,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Həbibulla Şirin oğlu Manaflı. Tariximiz poetik etüdlərdə: təhrifdən gerçəyə doğru. – Bakı: Mütərcim, 2015. – 244 səh.

Tarixi hadisələrin təhrif edilərək saxtalaşdırılması halına ilk dəfə kimin, nə vaxt və harda yol verməsinə dair əlimizdə doğru-dürüst bilgi olmasa da bu mənfi tendensiyanın hələ antik dövərdə mövcud olması bəllidir.

Azərbaycan tarixi də uzun müddət kommunist rejiminin ehkamlarına və gəldigədxəşslərin hakimiyyət maraqlarına uyğunlaşdırılaraq təhrif edilib.

Tədqiqatçılar tariximizi təhriflərdən təmizləmək üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən, o sıradan bədii ədəbiyyat örnəklərindəki gerçək tarixi faktlardan, fikirlərdən istifadə ediblər.

Bu kitabın müəllifi də Türk dünyasının böyük şairi B.Vahabzadənin ictimai-siyasi lirikasına, son illərə qədər ədəbiyyat tariximizin ağ səhifəsi hesab olunan A.Əfəndizadənin "Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, Ya Türkiyə!" adlı mənzumələr toplusuna, V.Aslanın "Ruhlarla söhbət" poemasına, həmçinin M.F.Axundzadənin, S.Mümtəzin, M.İsmayılın və Ş.Hüseynovun tarixin saxtalaşdırılmasına münasibətlərini ifadə edən fikirlərinə istinad edərək təhrifin nəticəsi olaraq meydana gələn yalanlarla gerçəklik arasındakı əkslikləri, fərqləri, təzadları açıb göstərmişdir.

Kitab milli mənlilik şüuruna yiyələnmiş, milli ləyaqət, milli şərəf duyğularını qəlbinin ən dəyərli incilərinə çevirmiş hüttin oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

M 4702060000 136-15
026

© H.Manaflı, 2015

TARİXİ BAXIŞLAR. MİRZƏ FƏTƏLİDƏN BƏXTİYARA QƏDƏR

Yorulmaz tədqiqatçı və sınıanmış əqidə dostum Həbibulla Manaflının milli-mənəvi dəyərlərə sədaqət təməli üzərində qərar tapan düşüncələri uzun illərdən bəri üzərində işləyib başa çatdırdığı bu əsərdə yeni çalarlarla parlanmışdır. Əsərin məfkurə istiqamətini müəyyən edən fikirlər sanki müəllifin özü-özüylə olan söhbətləri, həqiqət axtarışlarıdır.

"Düşüncə tərzini cəzalandırıla bilməz" hikmətinə arxalanan tədqiqatçı, istər müdrik Mirzə Fətəlinin tarixşünaslığa dair fikirlərinin məntiqi-xronoloji təhlilində, istərsə də çoxlarından yaxşı tanıdığı dahi Bəxtiyarın ictimai-siyasi lirikasının məziyyətlərini şərh edəndə təkrarsızdır.

Təkrarsızlıq və orijinallıq isə həmişə yenilikdir, istedadın qaynaqlanan tarixi xidmətdir.

1917-ci ildə Şəkiddə yaranan "Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti" təhsilə təşnə olan, daim savada, biliyə can atan xalq üçün qaranlıq cəhəlat mühitində bir ümid işığı olub. Üç yüzədən artıq məarifpərvər insanın maddi köməyi hesabına iki il fəaliyyət göstərən bu cəmiyyət əhalini təhsilə cəlb etmək üçün böyük işlər görüb. Xalq Cümhuriyyəti dövründə onun fəaliyyətindən bəhs edən kitabça çap olunub. Sonralar sovet-kommunist rejimi bu kitabçaya adı düşən insanların böyük əksəriyyətinə qənim kəsildiyindən onu arzuolunmaz ədəbiyyat siyahısına salıb. Məhz bu səbəbdən "Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti"nin fəaliyyəti maarif və mədəniyyət tariximizin ağ səhifəsinə dönüb.

Təsədüf nəticəsində cəmi bir, iki nüsxəsi dövrümüzə gəlib çatan həmin nadir kitabça əsasında H.Manaflının şərhilərlə, izahlarla, aydınlatmalarla zəngin olan irihəcmli elmi məqaləsi bu xeyriyyə qurumunu məchulluq haləsindən azad edərək məlumata çevirib.

Əsərin Abdulla Əfəndizadənin "Hər ürəkdə səbt olubdur: ya ölüm, ya Türkiyə!" adlı mənzumələr toplusunun, Mahmud İsmayıl-

lın elmi və ədəbi-bədii fəaliyyətinin, Vəqif Aslanın “Ruhlarla söhbət” poemasının təhlilindən ibarət olan səhifələri müəllifin mütərəqqi dünyagörüşünün, ictimai-siyasi mövqeyinin, mənəvi-əxlaqi dəyərinin ifadəsi kimi qavranılır.

“Məqsədi aydın, üzü ağ” (Bəxtiyar Vahabzadə) dostumuza yeni qələm və əməl uğurları arzulayırıq, gözləyirik, inanırıq. Çünki böyük ustadın yazdığı sayaq “Kimi gəlir bu dünyanın nəşəsini yaşamağa, kimi gəlir bu dünyanın dərdlərini daşımağa”.

Qüdrət Əbdülsəlimzadə
iqtişad elmləri doktoru, professor

YAŞATMAQ ÜÇÜN YAŞAYAN ŞAİR

Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl fonduna neçə-neçə ölməz poeziya nümunələri bəxş etmiş Bəxtiyar Vahabzadə XX yüzilin qüdrətli söz ustalarındandır. Böyük şairin ictimai-siyasi motivli lirika-sının istinad meyarlarını müəyyən etmədən, ideya mənbələrinə və məfkurə istiqamətinə dərinlən bələd olmadan təhlil prosesində ona gerçək dəyər vermək mümkün deyil.

Bu poeziyanın ideya mənbələrinin mahiyyətinə varmaq üçün XX yüzilin başlanğıcına nəzəri səyahət etmək zərurətə çevrilir. Məhz o zaman böyük öndərimiz M.Ə.Rəsulzadə və silahdaşlarının rəhbərliyiylə xalqımızın apardığı istiqlal mücadiləsi müstəqil dövlətin – Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yaranması ilə nəticələndi. Dövlətçiliyin bərpa edilməsi qeydsiz-şərtsiz həmin hadisənin baş verdiyi zamanı milli tariximizin ən şanlı dövrü kimi xarakterizə etməyə imkan verir. Coğrafi Azərbaycan anlayışına siyasi məzmun verən, milli məfkurəni inkişafımızın alternativsiz ideoloji prinsipinə çevirən, istiqlal uğrunda apardığı mübarizədə zaman-zaman saysız-hesabsız şəhidlər verən xalqa azadlıq adlı neməti dadızdıran həmin bənzərsiz tarixi olay sonda Azərbaycan bayrağının birdəfəlik yüksəlməsini təmin etdi. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti qurulmasaydı çağdaş Azərbaycan Respublikası da olmazdı.

Cumhuriyyətin süqutundan sonra istiqlal davasının növbəti mərhələsi üçün seçilən taktika xalqın gen hafizəsinə həkk olunmuş milli məfkurəni, milli düşüncəni qoruyub saxlamaq, onu mütəmadi olaraq təhtəşüür məkandan (alt yapıdan) şüurlara yeritmək məqsədinə uyğunlaşdırıldı. Milli davanın bu mərhələsini maariflənmə dövrü kimi səciyyələndirmək olar.

“Sosialist beynəlmiləlciliyi” şüarı altında milli –mənəvi dəyərləri sıradan çıxarmaq üçün sovet-kommunist rejiminin ideoloji və inzibati vasitələrlə apardığı diskriminasiya siyasətinin qarşısını almaq üçün M.Ə.Rəsulzadə və silahdaşları mühacirətdə, H.Cavid,

Ə.Cavad, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, S.Mənsur Azərbaycanda mübarizə aparırdılar. H.Cavidin 1920-1930-cu illərdə qələmə aldığı "Topal Teymur", "Peyğəmbər", "Siyavuş", M.Ə.Rəsulzadənin "Əsrimizin Siyavuşu", Ə.Cavadın "Göy göl", C.Cabbarlının "Od gəlini" əsərlərində xalqa doğma, əziz olan, bir sözlə özününkü hesab etdiyi dəyərlərdən bəhs olunurdu. Həmin əsərlərin qəhrəmanları Teymur, Elxan, Siyavuş o zaman xalqın dilinin əzbəri idi. Ə.Cavadın Göy gölə xitabən yazdığı "Sənin gözəlliyin gəlməz saya, Qoynunda yer vardır ulduza, aya" beyti hər yerdə əzbərdən söylənilirdi. Çünki istiqlaliyyət atributunu xatırlatmaqla xalq ruhunu ifadə edirdi.

1950-60-cı illərdə isə milli-mənəvi dəyərlərin keşiyində əsgər kimi dayanmaq missiyasını B.Vahabzadə, Ş.Qurbanov kimi yaradıcı ziyalılar öz üzərlərinə götürdülər. Beləliklə, əsas hələ XIX yüzildə A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, H.B.Zərdabi, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə tərəfindən qoyulmuş maarifçilik işi fasiləsiz olaraq davam etdirilib.

B.Vahabzadə 1959-cu ildə yazdığı "Gülüstən" poemasında ikiye bölünmüş xalq, vətən dərini bu əsərin əsas aparıcı ideya-fəlsəfi və poetik mahiyyətinə çevirmişdi.

1988-ci ildə on illər boyu Azərbaycana böyük qardaş kimi sıranan Rusiyanın açıq-aşkar himayəsinə arxalanan ermənilərin silahlı təcavüzünə məruz qalan xalqımız çaşqınlıq içində çırpınarkən B.Vahabzadə vətənpərvərlərin ağsaqqalı missiyasını üzərini götürüb önə çıxdı və milyonların təsəlli mənbəyinə çevrildi.

Böyük ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayevin yazdıqlarından: "20 yanvarın səhəri günü idi. Şəhərə xəbər yayıldı ki, Bəxtiyar Vahabzadə vəfat edib: şəhid qırğınına şairin ürəyi tab gətirməyib. Bu – ölüm şayiəsi deyildi. Şairə ən fəryadlı, ən faciəli eşq etirafı idi!.. Xalqı həqiqətə inandırmaq üçün şairin özünü televiziya dəvət etdilər. İlk dəfə idi ki, səsi efirdə titrədi. Danışmadı. Hönkürdü və ağladı. Poeziyanın, şeirin göz yaşı bu dəfə mavi efirin, fəzanın dalğasına və dənizinə qarışdı..."

1990-cı ildə dahi M.Ə.Rəsulzadəyə xitabən yazdığı şeirdə ustad sənətkar onu xalqın borclu olduğu şəxsiyyət ucalığına yüksəltdi

və eyni zamanda ürək yangısı ilə bizim bir xalq olaraq bu azadlıq mücahidini özünəlayiq səviyyədə dəyərləndirə bilməməyimizdən təəssüflənir.

*... Borclu ikən Vətən sənə, xalq sənə
Hər şey döndü tərsinə
Bu torpaqdan verəmmədik
Bir məzarlıq yer sənə....*

Şairin Azərbaycanın bütövlüyü naminə sürdürdüyü zəka mücadiləsinin əhəmiyyəti bölünmüş vətən probleminin ictimai fikrin müzakirə predmetinə çevirməyə nail olmasında idi. Arazın bu tayında Bəxtiyarın, o tayında Şəhriyarın hicran dərli Vətən sevdasından yoğrulmuş poeziyaları nəinki bölünmüş vətən dərini unutmağa qoymadı, eyni zamanda milləti daim tarixi ədalətin bərpası uğrunda mübarizəyə səfərbər olmağa səslədi:

*Arazın bu tayı vətənim, o tayı vətənim,
Vətəni görməyə amanım yox mənim, -*

deyə hayqıran şair tarixi ədalətsizliyə - bütöv və böyük Azərbaycanın bölünməsinə, parçalanmasına etiraz edirdi. O zaman bu poema "eynəkli cənabla, təsbehli ağanın" timsalında Azərbaycanın parçalanmasının əsasını qoyan Gülüstən sülh müqaviləsinin müəliflərinə və təşkilatçılarına – Rusiyaya, onun başında duran çar rejiminə və İrandakı istibdad üsul-idarəsinə etirazın kəskin ifadəsi idi. Şairin haqsız təqiblərlə üzləşməsinə səbəb olan tarixi "Gülüstən" poeması Vətənimizin tuş gəldiyi bu müsibətə fərdi vətəndaş üsyanı idi.

B. Vahabzadə sözün əsl mənasında vətəndaş şairdir, vətəndaş mövqeyiylə seçilən böyük sənətkardır.

Sovetlər dövtündə dövlət səviyyəsində tətbiq olunan assimilyasiya siyasətində güdülən başlıca məqsəd xalqların milli-mənəvi dəyərlərinin, o sıradan dilinin, adət-ənənələrinin, məişət özəlliklə-

rinin yox edilib əvəzində rus dilində danışan kosmopolit düşüncəyə malik sovet xalqı formalaşdırmaq idi.

Çingiz Aytmatov nəsrə, Bəxtiyar Vahabzadə isə nəzmdə retro (əski) yaddaşını itirdiyindən nəslini, əslini, keçmişini, milli kimliyini unutmaqda olan və ya unudan, nəticədə manqurta çevrilən insanın obrazını yaratmaqla, müdhiş faciəsindən bəhs etməklə, onun təmsalında öz milli-mənəvi dəyərlərinə etinasızlığın hansı nəticələr verə biləcəyi barədə xalqları xəbərdar etməklə, həmin dəyərlərə sarınmağa çağırmaqla onları bu acınacaqlı aqibətdən qurtarmaq üçün müstəsna xidmətlər göstərmişlər.

*İndi söylə,
Hansı dilə ölü deyək.
Vətən varkən,
Millət varkən
Kiçik, yoxsul komalarda
dustaqlar olan bir diləmi?
- Yoxsa, uzun əsrlərdən
Keçib gələn
Xalqı ölən,
Özü qalan bir diləmi ("Latın dili")*

B.Vahabzadənin daxili aləmində, mənəvi dünyasında onun fəaliyyətinə keyfiyyətə yeni məzmun, mahiyyət və özəllik verən ikinci səs vardır. Bu səs vətəndaş səsi, vətəndaş hayqırtısı, vicdanın səsidir. Bütün həyatı boyu bu səs şairi millətin dərdlərini, qayğılarını dilə gətirməyə, haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı mübarizəyə səsləyib. Bu səs B.Vahabzadəni millətin sevimli Bəxiyarı kimi tanıdan "tükənməz daxili enerjidir".

Dəyərli dostum, milli tariximizin istedadlı tədqiqatçılarından biri Həbubulla Manaflının böyük sənətkarımız Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına həsr etdiyi "Gen yaddaşımızın poeziya dili" adlı kitabı məhz bu qəbuldən olan dəyərli araşdırma kimi xeyli mətləblərə yenidən, müstəqil dövlətimizin həqiqi tarixi prizmasından

baxmaq üçün əlavə imkanlar açır. Kitabda şərh edilən "mən təpədən – dırnağa, sualam...cavabım yox" deyən usta şairin əslində zaman – zaman xeyli müəmmalı suallara gətirdiyi aydınlıqlar, verdiyi səmimi, ədalətli cavablar böyük tarixi önəm kəsb etməklə yanaşı, çağdaş dönmə üçün də olduqca aktualdır. Düşünürəm ki, milli intibahımız və istiqlalımız uğrunda mübarizədə önəmli payı olan poeziyanın tədqiqinə həsr olunmuş bu əsər müəllifin bir vətəndaş kimi öz börcünü, vəzifəsini dərk etməsinin nəticəsi kimi meydana gəlib. Təbii ki, Vətəndaş məsuliyyətinin tələblərinə uyğun yaşayan insan, Vətəndaş şərəfi kimi uly bir duyğunun da daşıyıcısı olur.

Adil Qeybullayev
tibb elmləri doktoru, professor

HƏBİBULLA MANAFLININ YARADICILIQ DİAPOZONU

Akad. Kamal Talıbzadənin (1923-2006) “Sənətkarın şəxsiyyət”i ilə bağlı ədəbi-tənqidi düşüncələri Yaşar Qarayevin (1936-2002) “Meyar – şəxsiyyətdir” doktrinası ilə hələ keçən əsrdə tamamlansa da, yaradıcılığı qiymətləndirmə metodu kimi öz əhəmiyyətini indi də qoruyub saxlamaqdadır. Biri digərini tamamlayan bu iki formulada yaradıcı şəxsiyyətin elmi və ədəbi tutumu, faktları və dəlilləri müqayisə və dəyərləndirmə bacarığı, dünyagörüşü, insanlara və cəmiyyətə münasibəti məcmu şəkildə götürülür. Bu mənada Həbibulla Manaflının elmi-tarixi, ədəbi-tənqidi yaradıcılığına əsərlərinin siyahısı fonunda qısa bir nəzər salmaq kifayətdir: “Tarixə qayıdış”, “Şəki üsyanı”, “Öyünc və güvənc qaynağı”, “Gen yaddaşımızın poeziya dili”, “Unutdurulmuş azman-Əliabbas Qədimov” və s. Göründüyü kimi onun tarix sahəsindəki tədqiqatları və araşdırmaları bir çox məqamlarda ədəbiyyata müraciəti, ədəbi-tənqidi və bədii-fəlsəfi düşüncələri ilə sinkretik şəkildə təzahür edir. Ədəbi və tarixi biliklərinin tarazlığı şəraitində düşünmək, müqayisə etmək, nəticəyə gəlmək istəyi Həbibulla Manaflını başqalarından fərqləndirir. Tarix həm də tarixi şəxsiyyətlərin və tarixi hadisələrin zaman ardıcılığına istinad etdiyindən şəxsiyyətlər, hadisələr və əsərlər zaman içində necəliyi - düşüncə tərz, istiqaməti, faydalılığı, öz vaxtına düşməyi və s. ilə dəyərləndiriləndə hərtərəfli və dolğun qiymətini tapır. Tarixi hadisələrə tarixə sədaqət və bədii əsərlərə isə ədəbi vicdan bucaqlarından baxış tədqiqatçının tarixi-ədəbi şəxsiyyətlərə və ədəbi-bədii əsərlərə münasibətini müəyyən edir.

Sovet dönəmində akademik nəşr səviyyəsində Azərbaycan SSR EA-nın akademikləri İ.A.Hüseynov və Ə.S. Sumbatzadə, tarix elmləri doktoru, professor Ə. N.Quliyev, tarix elmləri doktoru, professor Y.A. Tokarjevskinin daxil olduğu redaksiya heyəti tərəfindən hazırlanan “Azərbaycan tarixi”nin “V əsrdə Sasanilər əleyhinə üs-

yanlar” adlı fəslində IV əsrin 345-367 illərində erməni çarı II Arşakın (Bax.Azərbaycan tarixi. I c. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1961, səh.95.), bu da azmış kimi erməni knyazı Vardan Mamikonyanın Sasanilərə qarşı apardığı mübarizədən (Yenə orada, səh.100.) danışılır. Baxın, öz dövrünə görə mötəbər imza sahibləri tərəfindən hazırlanan, V əsr adı ilə IV əsrdən bəhs edən “Azərbaycan tarixi”ndə Azərbaycan və Azərbaycanlılar yoxdur.

I cildi 1961, II cildi 1964, III cildi isə 1973-cü ildə çap edilən “Azərbaycan tarixi”nin dolaşqı yerlərində dolaşıb qalan tarixçilərimizin sonralardan necə bir çətinliyə və necə bir etimadsızlığa məruz qalmaları artıq hamımıza bəllidir. Eyni sözləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və ədəbiyyatşünasları haqqında da demək mümkündür. Xalqımız öz müstəqillik dövrünə qədəm qoyandan sonra tarixçilərimizin və ədəbiyyatşünaslarımızın qarşısında duran vəzifələrin necə və nə qədər məsul olduğunu görməmək, artıq tamamlanmaq üzrə olan “Azərbaycan tarixi” və “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin – hər iki yeddicildliyin hansı məşəqqətlər və zəhmətlər hesabına başa gəldiyini etiraf etməmək mümkün deyildir..

Şəxsən mənə belə gəlir ki, Həbibulla Manaflının tarix müstəvisində ədəbiyyata, ədəbiyyat müstəvisində tarixə müraciət etməsi diqqətə layiqdir. Hələ 1992-1995-ci illərdə qələmə aldığı əsərlərində tarixə və ədəbiyyata yaxından və uzaqdan baxmaq təcrübəsini sınaqdan keçirən Yaşar Qarayev yazırdı: “Ədəbiyyat tarixini (Buraya “Vətən tarixi” sözünü də əlavə etmək istərdim. – V. As.) yenidən yazmağı – onu hər yeni dövrün ideologiyası ilə hər dəfə yenidən təftiş etmək kimi başa düşmək olmaz. Bu tarixi Qorqud, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Mirzə Fətəli, Mirzə Cəlil, Əli bəy, Hadi, Cavid, Sabir özü yaradıb. Söhbət onların yaratdığı irsin və onlara verilən qiymətin mahiyyətinə bu gün dünəkindən daha tam və dərinədən yanaşa bilməkdən, onu ehkamçı və vulqar-konyuktur əyriyədən təmizləməkdən gedir.” (Yaşar Qarayev. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, “Sabah”, 1996, səh. 20.) Məhz elə bu mənada Həbibulla Manaflının tədqiqatları doğru tarixə atılan uğurlu addımlar kimi dəyərləndirilməlidir.

Həbibulla Manaflı “Mirzə Fətəli Axundzadənin tarixşünaslığın problemlərinə dair fikirləri” adlı yazısında dahi mütəfəkkirin “tarixi hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin ... səlnaməçilər tərəfindən gerçəkliyə uyğun şərh edilməməsinə” qarşı etirazını, “... bütün Yer kürəsində Napoleon Bonapartdan başqa Adəmdən Xatəmədək heç bir sərkərdədən belə bir hünər görünmədiyi” halda, Nadirin başında ağıl, zəkani deyil, daş-qaşla bəzənmiş şah tacını gördüyü” üçün “zalım” adlandırdığı Mirzə Mehdi xanın şəxsində tarixi zədələyən məddah tarixçilərə qarşı iradlarını tutarlı dəlillərlə göstərmişdir.

“Ağ yapıncı”, “Xaqani”, “El üçün yan”, “Sənin ulu baban”, “İki od arasında”, “Qara Yusif”, “Uzun Həsən” və s. tarixi povest və romanların müəllifi kimi tanınan Mahmud İsmayılın “Azərbaycan xalqının yaranması” əsərinin latın qrafikalı əlifba ilə nəşrinə yazdığı “Ön söz”də də Həbibulla Manaflı tarixdən görünən ədəbiyyat, ədəbiyyatdan görünən tarix platformasından çıxış edir. Eyni sözləri Həbibulla Manaflının “Öyünc və güvənc qaynağı”(Bakı, “Nurlan”, 2007, səh.123-140.) kitabında yer alan “Abdulla bəy Əfəndizadə və onun “Hər ürəkdə səbt olubdur: ya ölüm, ya Türkiyə” adlı tədqiqat işi, Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında ədəbi-bədii yaddaşın genetik kodlarından irəli gələn motivləri işıqlandıran “Gen yaddaşımızın poeziya dili” (Bakı, 2008.) monoqrafiyası haqqında da demək olar. Məhz bu monoqrafiyada Bəxtiyar Vahabzadənin qandan və candan, sümükdən və süddən gələn yaddaş əsasında qələmə aldığı əsərlər ön plana çəkilir, “əcdaddan miras alınan əmanət – qan və o qandakı ruha” sədaqət motivləri müstəqil ölkəmizin müstəqil düşünən vətəndaşı səviyyəsində təhlilə cəlb edilir. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığını “tarixin şah damarını axartmaq” cəhdi kimi qiymətləndirən türkoloq-alim Aydın Məmmədov haqlı sayan Həbibulla Manaflı “Səlnamə baxımından sərf-nəzər edilməli” olan “ictimai-siyasi motivli poeziya”-nı “tarixi həqiqətlərə və milli dəyərlərə mühafizəkar münasibətilə fərqlənən” və “ehkam xarakterli heç bir “stamp” qəbul etməyən poeziya kimi (Bax. Həbibullah Manaflı. Gen yaddaşımızın poeziya dili. Bakı, 2008. Səh.7.) qiymətləndirir. Hələ 1960-cı illərdən “Gülüstan” poeması ilə

Şimali Azərbaycanda milli istiqlal şüurunun oyanışına səbəb olan Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasına türkoloq-alim Aydın Məmmədovun 1981-ci ildə qələmə aldığı “Zamanla səsləşən şeirlər sorağında” adlı II məqaləsindəki bir məqamı yada salmaq istərdim. Bəxtiyar Vahabzadənin “Vətən var” şeirindən aşağıdakı

... Vardırsa yaranmış,
Mütləq yaradan var.
Varsansa,..
özündən
Əvvəlcə atan var.
Dünya quru bir səs,
Qəm çəkməyə dəyməz.
Yüz-yüz itən olsun,
Min-min də bitən var.
Şükr eyləyəlim ki,
Bizlərdən həm əvvəl,
Həm sonra Vətən var

misralarını sitat gətirən türkoloq-alim Aydın Məmmədov yazırdı: “Şükr eyləyəlim ki” ifadəsi mətn daxilində qərribə bir təlqin gücü qazanır, nisbətən mücərrəd səciyyə daşıyan “vətənpərvərlik” məfhumunu sanki göylərdən yerə endirərək dünyanın bir parçasını, bir küncünü doğma yurd – Vətən deyib əzizləyən hər kəsin gündəlik və əbədi sevincinə, həyat enerjisinə çevirir. Şükr edirsən ki, ayağının altında Vətən torpağı, başının üstündə Vətən göyü var... Şükr edirsən ki, ... ağsaçlı babaların əqlindən, kamalından yaranan ana dilin var, keçmişdən asta-asta söhbət açan səs muzeyin – muğamın var, eşqi – xeyirxahlıq, qəsdı – məhəbbət, tanrısı isə Vətən olan vətənpərvərlərin var... Şükr edirsən ki, dünyanın bütün çayları kimi bu başdan o başa axan, lakin dünyanın heç bir çayının qismətinə düşməyən acı bir taleyi daşıyan Arazın var və bu Arazın Cənub adlanan o tayında dərdin və sənətin Həderbaba zirvəsinə yüksələn Şəhriyar, Şimal adlanan bu tayında isə sinəsi Şəhriyar dağlı Bəxtiyar var!”

Vətənpərvər o kəsdir ki, özü tapdam – tapdam tapdansa da, Vətəni tapdanmağa qoymur: yad ayağı vətənpərvəri tapdasa da, Vətəni tapdaya bilmir. Əslində, Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan”ı haray deyildi, Koroğlu nərəsindən də güclü - yağları keyləşdirən, vətənpərvərləri qaldıran nəre idi. Həbibulla Manaflının tarixdən ədəbiyyata, ədəbiyyatdan tarixə keçidi tarixi nərələrin ədəbiyyatdakı əks-sədasını gələcək zamanların qulağına çatdırmaq, yaddaşına yazmaq və gələcək nəsillərin yolundan azmaq təhlükəsini sövsürməkdir. Məhz elə bu əqidənin diqtəsi ilə “Rusiyanın işğalçılıq siyasəti Bəxtiyar Vahabzadənin ictimai-siyasi lirikasının əsas mövzularındandır” deyən Həbibulla Manaflı şairin “İkibaşlı qartal” şeirinə müraciət edir və bu məqamda tarixçi Həbibullah Manaflı tənqidçi Həbibulla Manaflının köməyinə gəlir, o, tarixi hadisələr müstəvisində şairin yaradıcılığını nümunələr gətirməklə izləyir.

Etiraf edilməlidir ki, bura qədər adları çəkilən yazılarda iki – tarixçi və tənqidçi Həbibulla Manaflı vardır və onlar biri-birinə müxalif deyillər. Bəlkə də elə buna görə onun tarix və ədəbiyyat platformasından yanaşdığı mövzulardan biri də “Türk ruhunun əzəməti haqqında dastan” adlanır. Mövzunun ağırlığı, deyiləcək sözün ciddiliyi zəminində bu iki Həbibulla Manaflının zəruri birgəliyi diqqəti cəlb edir. Söhbət müəllifi olduğum “Ruhlarla söhbət” poemasından getdiyi üçün dərinə getmək istəmirəm. Sadəcə olaraq, onu demək istəyirəm ki, ömrü boyu “mənəvi dünyasında ... fəaliyyətinə yeni məzmun, mahiyyət və özəllik verən ikinci səs”in (A. Qeybullu. Yaşatmaq üçün yaşayan şair. Bax. Həbibulla Manaflı. Gen yaddaşımızın poeziya dili. Bakı, 2008. Səh.6.) çağırışı ilə “Şəbi hicran”dakı Füzuli nisgilini, “Ağlar-Güləyən”dəki Sabir ehtirazını, “Fəryad”dakı Nəsimi əzabını, “Özümüzü kəsən qılinc”dəki biri-birinə qılınc qaldıran uluların faciəsini yaşayan Bəxtiyar Vahabzadənin hadisələr silsiləsi ilə -Sabirdən Göytürk xaqanlığınadək enən pillələrlə enib qalxmaq əzmində olan Həbibulla Manaflının “Ruhlarla söhbət”ə “Türk ruhunun əzəməti haqqında dastan” kimi baxmasını tarixçi və tənqidçi birgəliyindən irəli gələn təbii bir hal hesab edirəm. “Ruhlarla söhbət”də əcdad məzarından başlayıb gah hadi-

sələr fonunda, gah da sözün işığında Azıx mağarasınadək enən pillələrlə enib qalxmaq üçün təkcə tarixçi və ya təkcə ədəbiyyatşünas-tənqidçi olmaq kifayət deyildir. Gərək burada tarixçi- tənqidçi olasan. “Elmdə hələ də iki şey kəşf edilməmiş qalır: coğrafiyada qütblər, tarixdə türklər” deməklə, hətta, türkologiya elminin yaddaşını oyatmağa cəhd edən fransız Alber Sorelin verdiyi bu mesajı da gərək unutmayasan.

Xalqımızın taleyi ilə bağlı olan hər hansı bir mövzu Həbibulla Manaflının yaradıcılıq diapozonuna daxildir desəm səhv etmərəm. Sovet dönməndə xalqın millət səviyyəsinə qalxması üçün dil, ərazi, mədəni və siyasi birliyi (Sovet sosiologiyası ateizm üzərində qurulduğundan buraya din birliyi daxil deyildi.-V.As.) əsas götürürdülər. O zaman cənublu – şimalı olmaqla Azərbaycanı birləşdirən bir amil var idi – dil amili. Bu amil şimalı-cənublu Azərbaycan birliyini indi də qoruyub saxlamaqdadır. Elə buradaca qeyd edim ki, ingilisdilli, fransızdilli, türkdilli olmaq başqadır, mənşəcə ingilis, mənşəcə fransız, mənşəcə türk olmaq başqa. Beləliklə, dil birliyindən başqa heç bir birlik, o cümlədən məzhəb və təriqət birlikləri belə milli təyinatla dəlalət etmir. Əgər söhbət məzhəb və təriqət ayrılıqlarından gedirsə, onda daxilində məzhəb və təriqət ayrılıqları olan bir milləti parçalamaq və onu kölə halına salmaq üçün tarixi şərait yaranır. Məhz belə bir məqamda xalqın milli birliyinə can atan adamlar daha ciddi düşünməyə məcbur olurlar. Həbibulla Manaflının “Təriqətçilik müstəmləkəçiliyin xidmətində” adlı məqaləsi məhz belə bir xeyirxah amalın nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. XIX əsr üzrə baş verən hadisələr və tarixi sənədlər – xüsusilə f.e.d. Ədalət Tahirzadənin aşkarladığı arxiv materialları üzrə təriqətçiliyin imperiya tərəfindən Azərbaycanda dövlət səviyyəsində dəstəkləndiyini göstərən Həbibulla Manaflı ilk “Əli məktəbi”nin 1847, ilk “Ömər məktəbi”nin 1849-cu ildə Tiflisdə açıldığını xüsusi vurğulayır. Rəhbər ruhanilərin təyinatı üzrə son qərarın “Quberniya Məclisi” tərəfindən təsdiqini imperiyanın “parçala, hökm sür” siyasətinin tərkib hissəsi olduğunu sübut edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırki dünya siyasətində imperialist ölkələr bu iyrənc siyasətdən ən hiyləgər üsullarla istifadə

etməkdədirlər. Həbibulla Manaflının bu yazısı milli ayıqlığa çağırış kimi səslənir.

Həbibulla Manaflı qələminə məxsus olan bu kitabın ziyalılar, tarixçilər və ədəbiyyatçılar, o cümlədən geniş oxucu kütləsi arasında böyük rəğbət qazanacağı arzusu ilə.

Vaqif Aslan
Şair, AYB-nin Şəki bölməsinin sədri

GEN YADDAŞIMIZIN

POEZİYA DİLİ

BƏXTİYAR VAHABZADƏ

**M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası**

MÜƏLLİFDƏN

Bu əsəri yazmaq fikrinə xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına həsr olunmuş sayı 90-a çatan məqaləni diqqətlə oxuduqdan sonra düşdüm. Müəlliflər ədəbi tənqidin standartlarından çıxış edərək böyük şairin poeziyasının özünəməxsus cəhətlərini olduqca yüksək səviyyədə təhlil ediblər. Lakin onun ictimai-siyasi lirikası məcmuu halında, keçmiş zamanlarda baş verən hadisə və proseslərin fonunda, tariximizin "bədi model" kimi bu təhlildən kənarda qalıb.

Bəxtiyar Vahabzadənin ictimai-siyasi lirikası hər şeydən əvvəl keçmişimizin səciyyəvi əlamətlərini əks etdirdiyindən xalqımızın keçdiyi tarixi həyat yolunun salnaməsi kimi qavranılır. Məhz buna görə də onun ictimai-siyasi motivli poeziyası salnaməyə xas olan məziyyətlər baxımdan sərf-nəzər edilməlidir. Türkoloq alim Aydın Məmmədovun təbirilə desək şair "tarixin şah damarını axtarıb". Onun poetik düşüncəsi tarixi həqiqətlərə və milli dəyərlərə mühafizəkar münasibətilə fərqlənib. Elmi həqiqətlər və gerçək faktlar ustad şairin tarixə münasibətinin vahid meyarı olduğundan ehkam xarakterli heç bir "stampı" qəbul etməyib.

Bəxtiyar Vahabzadə ilə ünsiyyət zamanı onun tarixi həqiqətləri təsdiq edən dəlillərə ən gözəl poeziya nümunəsi kimi yanaşmasının dəfələrlə şahidi olmuşam. Görüşlərimizin birində söhbət dolanıb 1930-cu ildə Şəkiddə baş vermiş hadisələrin üzərinə gəldi. Sovet hökumətinin fərdi torpaq sahələrini kollektiv təsərrüfatlara çevirmək üçün apardığı aqrar siyasət həmin il üsyana səbəb olub. Şair uşaq ikən şahidi olduğu hadisələrdən, böyüklərdən eşidib yaddaşına həkk etdiyi mətləblərdən, üsyan yatırılarkən Şəki camaatına tutulan amansız divandan, atasının qaçaqlara yardım göstərməkdə ittiham edilərək həbs olunmasından yana-yana danışdı və 70 il ərzində üzərinə qadağa qoyulan bu mövzunu öyrənib qələmə almağı mənə tövsiyə etdi.

Ulu şairimizin məsləhətindən sonra tariximizin bu ağ səhifəsini aşkarlamaq qərarına gəldim. Bir müddət arxivlərdə çalışdım. O dönmənin iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-psixoloji durumundan

bəhs edən bir sıra əsərləri bir daha oxudum. 1930-cu il üsyanı haqqında bilgilərə malik olan ağsaqqallarla görüşüb xeyli məlumat topladım və əsərin üzərində işləməyə başladım. "Şəki üsyanı" kitabının yazılışını 1999-cu ilin payızında başa çatdırıb bilgisayar variantını şairə təqdim etdim. O, yüz səhifədən artıq olan bu yazını olduqca qısa müddətdə oxuyaraq telefonla ünvanıma xeyli xoş sözlər söylədi, eyni zamanda irad və təkliflərini də bildirdi. Tədqiqatı geri aldıqda gördüm ki, bir sıra səhifələrdə öz təkliflərini, iradlarını yazılı şəkildə qeyd edib. Bəxtiyar müəllimin qeydlərini nəzərə almaqla əsərə əl gəzdirib çapa verdim. Kitab ulu şairimizin yazdığı gözəl ön sözlə, 2000-ci ildə "Zaman" nəşriyyatında çap olundu.

Şair bu tədqiqatda xalqın milli və sosial zülmə müticəsinə boyun əymədiyini sübut edən yeni dəlillər tapdığından öyunc duyğusu keçirdi. O, qələmə aldığı həmin ön sözdə bildirirdi: "Arada-bərədə eşidirik: "Bizim xalq zülmə baş əyən müti xalq olduğundan Sovet imperiyasının zorakılığına 70 il dözüb susdu".

Amma yaxın tariximizi yaxşı bilən, onu sovet təbliğat kitablarından deyil, həyatdan öyrənənlər belə düşünür. 1920-ci illərdə Gəncə və Şamaxı, 1930-cu illərdə Şəki, Zaqatala üsyanları, 1940-ci illərdə üstü açılan tələbə təşkilatları, 50-ci illərdən sonra yaranmağa başlayan dissident ədəbiyyatını inkar etmək mümkündürmü? 1988-ci il Meydan hərəkatının da öz başlanğıcını həmin üsyanlardan, tələbə təşkilatlarından və dissident ədəbiyyatından götürdüyünü unutmamalıyıq".

Budur, böyük şairin xalqımızın keçib gəldiyi tarixi yola münasibətini ifadə edən fikirlərindən bəzi nümunələr!

Mən təkrarən bildirmək istəyirəm ki, bu kitabda Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığının ədəbi-bədii məziyyətlərindən bəhs etmək niyyətindən çox-çox uzaq olmuşam. Bu mənim imkanlarımın fəvqındadır. Hər kəs bildiyi, bacardığı, qabiliyyəti çatdığı işin arxasınca getməlidir. Əks təqdirdə "yerimizi bilmədiyimizdən, yerimiz tərs düşdüyündən müsibətə çevrilirik". Mənim məqsədim yalnız xalqımızın, vətənimizin tarixinin bədii salnaməsinə çevrilmiş Bəxtiyar Vahabzadənin ictimai-siyasi lirikasının məzmun yükünün bəzi cəhətlərini tarixi proseslərin fonunda diqqət mərkəzinə çıxarmaq olub.

*"İstiqlal arzusu və azadlıq duyğularının hamısını
üzə çıxarmaq üçün mənim bütün əsərlərimi – dramlardan
tutmuş şeirlərimə, şeirlərimdən tutmuş məqalələrimə qə-
dər – hamısını ələk-vələk eləmək lazımdır. Çünki bu duy-
ğular və fikirlər demək olar ki, mənim bütün yazılarıma
səpələnmişdir. Bunları axtarıb üzə çıxarmaq isə tədqiqat-
çının vəzifəsidir"*

Bəxtiyar Vahabzadə

GEN YADDAŞIMIZIN POEZİYA DİLİ

I FƏSİL

**"Vay o adamın halına ki, ulu əcdaddan miras aldığı əmanətə,
qana, o qandakı ruha xəyanət edər, onu özündən sonrakı nəsle
ötürə bilməyər"**

Böyük zəkalar müxtəlif fərdi xüsusiyyətlərə malik olsalar da gerçəkliyi bütün təzahür halları ilə birlikdə, vahid prinsip halında, dialektik vəhdətdə dərk etməyə can atdıqlarından düşüncə, fikir baxımından bir-birlərinə bənzəyirlər.

Mütəfəkkir şair Bəxtiyar Vahabzadə ictimai-siyasi lirikasında çağdaş dövrdə Azərbaycanda və dünyada baş verən ictimai-siyasi və mədəni – psixoloji proseslərin universal mənzərəsini yaratmaqla yanaşı, idrakla bağlı suallara cavab aramaq üçün bəşəri dəyərlər mizanını ilə tarixə boylanır. Tarix isə sosial ierarxiyanın müxtəlif formalarına əsaslanan istibdad rejimlərinin törətdiyi çeşidli rəzalətlərlə "zəngin" olduğundan onun tapındığı fəzilətlərdən çox-çox uzaqdır. Məhz bu səbəbdən şair dünya şöhrətli yazıçı Çingiz Aytmatovun təbirilə desək "keçmişə görə əzab çəkir". Ona bu hissi yaşadan könül evində özünə binə qurub ədalətin adından danışan, tarixi ittiham edən sosial zəkanın- vicdanın səsidir:

*Bu gün üzümüzə qabarır zaman,
Biz necə keçmiş bu gündən danaq?
Biz indi dünyanın çirkəblərindən
Necə təzələmək, necə paklaşmaq.*

*Dünənki günlərin köləlik möhrü
Hələ ruhumuzda yaşamaqdadır.
Necə təmizləyək dünən kirlənən
Bu gün saflıq uman ürəyimizi?*

Bəşəriyyətin bütün tarixi ərzində tiranların hamını və hər şeyi, həmçinin ağıl və fikri öz qarşılarında diz çökdürmək niyyətlərindən törənən fəlakətlər şairin əzablı düşüncələrinə rəvac verib. Özlərinin hökmranlıq hüquqlarının daimiliyinə inanan despotlar tarixin bütün dövrlərində ağıl, fikir qarşısında ehtiyat etdiklərindən ağla gəlməyən dəhşətli cinayətlər törədiblər. Qədim Misir fironlarından başlamış rəhbərlik etdiyi dövlətin 20 milyon vətəndaşını məhv etmiş Stalinə, Kambocada öz dogma xalqına qarşı soyqırım törədərək onun dördə birini qırmış Pol Pota qədər bütün despotları görünməmiş qəddarlığa sövq edən başlıca amil onların ağıl, zəka, fikir önündə keçirdikləri qorxu hissi olub. Qəddarlıq qorxunun təzahür halıdır.

Bəxtiyar Vahabzadə tarixin bütün dövrlərində despotizmin törətdiyi fəlakətlərin səbəbini olduqca dəqiq və lakonik tərzdə bu cür ifadə edib:

*Bütün dövrlərdə müstəbid, qəddar
Ağıldan, kamaldan, fikirdən qorxar.
Çünki o bilir ki, fikir, düşüncə
Nə hüddud tanıyar, nə sərhəd bilər.
Odur ki, müstəbid hər şeydən öncə
Fikrə, düşüncəyə qənim kəsilər.*

*Fikir adamları onun qənimini!
O yaxşı bilir ki, fikir gün kimi
Yanıb qaranlığa birdən nur çilər,
Boyalı sözlərlə üstü örtülən,*

Ağlarkən gülən.

Həqiqətləri

Görməyən gözə də göstərə bilər.

Tarixi yaddaş vasitəsilə ictimai təcrübənin bir nəsilədən digərinə ötürülməsi düşüncəsinin inikası baxımından Abbasqulu Ağa Bakıxanovun tarixə dair baxışları ilə Bəxtiyar Vahabzadənin tarixi yaddaşın qoruyucusu və ötürücüsü kimi dəyərləndirdiyi maddi mədəniyyət abidələrinə və ümumiyyətlə tarixə münasibətində çox ciddi yaxınlıq var. A.A.Bakıxanov məşhur "Gülüstani-İrəm" əsərində həmin mətləbdən bəhs edərək yazırdı: "Tarix elə bir danışmayan natiqdir ki, sələflərin vəsiyyətini bütün təfəsilat və tərifləri ilə xələflərə bildirir, ehtiyac və rifah səbəblərini, tərəqqi və tənəzzül yollarını anladır. Gələcəkdə törəyə bilən əhvalatı keçmişin libasında insanların nəzərinə çatdırır. Bəli, keçmişdə vəqə olan bir iş gələcək üçün düstürüləməlidir və elmə əsaslanan bir əməl möhkəm və payıdar olar... Tarix elmi isə dünyanın təcrübəsini bizə kəşf edir. Bundan daha yaxşı nə ola bilər? Xüsusən hər bir ölkənin tarixi orada yaşayan xalq üçün faydalıdır: çünki tarix ona öz millətinin tələb və adətlərindəki xüsusiyyətlərini bildirir, qonşu tayfaların rəftarından məlumat verir, müxtəlif xalqlarla saxlanılan əlaqənin əsas xeyir və zərərini ona məlum edir".¹

Bəxtiyar Vahabzadə "Tarix nə deyir?" adlı məqaləsində mahiyyətə oxşar düşüncə ilə tarixi abidələri obrazlı şəkildə daş nəğmələrə, məktublara bənzədirək yazıb: "Qədim abidələr onları yaradan xalqın keçib gəldiyi yollardan, bu yollarda çatdığı fikir və xəyal məqamından xəbər verən nişangahlardır. Özünü neçə-neçə nəsillərə göstərən əsrlərin burulğanından keçib gələn bu abidələr susa-susa danışır, danışa-danışa susur. Bu baxımdan abidələr susan daş nəğmələrdir".²

Böyük sənətkar xalqın tarixinə milli idrakın qaynağı kimi baxıb. Kimin bu qaynaqdan xəbəri yoxdursa özünün zooloji fərdindən ayrılıb şəxsiyyət səviyyəsinə yüksələ bilməz.

Xalqın tarixini bilməyən insan

Özünü tanımaz sözünü bilməz.

Səfalı çeşmədən su içər heyvan

İçdiyi çeşmənin gözünü bilməz.

Şair yalnız tarixi abidələri deyil, həm də əcdadların ruhunu öz qanında yaşadan hər bir soydaşını nəsilləri və əsrləri bir-birinə bağlayan tarixi yaddaşın qoruyucusu sanıb, onları əcdaddan aldığı miras üçün əxlaqi məsuliyyətə, cavabdehliyə çağırır: "Vay o adamın halına ki, ulu əcdaddan miras aldığı əmanətə, qana və o qandakı ruha xəyanət edə, onu özündən sonrakı nəsələ ötürə bilməyə".

Xalqımızın ruhuna, xarakterinə xas olan ən mühüm cəhət hansı dövrdə, hansı şəraitdə yaşamasından asılı olmayaraq mənəvi təmizliyə meyl etməsidir.

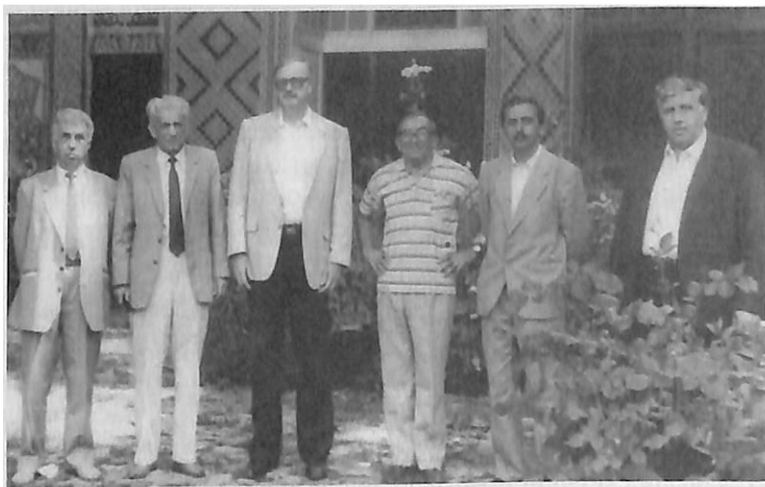
Biz boğub vicdanı, qəhr edib arı,

Şərə yoldaş olub haqqı danmarıq.

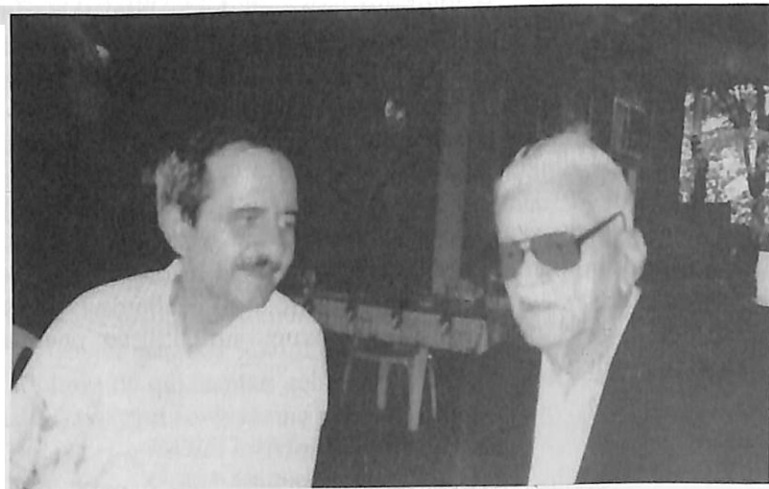
Heç vaxt unutmırıq yaxşılıqları

Amma pislikləri unudanlarıq.

Böyük şairin ictimai-siyasi lirikası üçün epigraflar müəyyən etmək məsuliyyəti ilə üz-üzə qalsaydım tərəddüd etmədən ulu öndərimiz Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "İnsanlara Hürriyyət, Millətlərə istiqlal!" ifadəsini seçərdim. Milli istiqlaliyyət ideyası Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının əzəli ideyası kimi daim tərəqqi prosesi yaşamışdır. O, sovet hakimiyyəti dövründə, sərt senzura şəraitində istiqlaliyyət ideyasını ziyalıların əhəmiyyətli hissəsinin əqidəsinə çevrilməsinə nail ola bilib. Bu totalitar rejim daxilində qeyri-adi, unikal xarakterli bir hadisə kimi diqqəti cəlb edir. Sonralar həmin ziyalılar istiqlaliyyət uğrunda aparılan mübarizənin önündə getdilər. Bu hərəkətin lideri, mərhum prezident Əbülfəz Elçibəy azadlıq mübarizəsinin fəal iştirakçısı Ədalət Tahirzadəyə verdiyi müsahibələrin birində deyirdi: "Bizim xoşbəxtliyimiz onda idi ki, dilçilərimizlə ədəbiyyatçılarımız təzyiqlərə təslim olmayıblar. Azərbaycan ədəbiyyatını və dilini həmişə təbliğ ediblər. Bu ikisi bizdə vətənpərvərlik duyğularını saxlayıb, ölməyə qoymayıb... 60-cı illərdə Bəxtiyar Vahabzadənin şeirləri artıq hər yanda oxunurdu: Gülüstən poeması əldən-ələ gəzirdi..."³

Soldan sağa: professor Şirməmməd Hüseynov, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə, ABŞ-ın Azərbaycandakı ilk səfiri Robert Finn, professor Süleyman Əliyev, Həbibulla Mənaflı, jurnalist Teymur Xəlilov

Həbibulla Mənaflı xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə ilə

Şair 1961-ci ildə Mərakeş xalqının milli-azadlıq hərəkatından bəhs edən “İstiqlal” adlı bir şeir qələmə alıb. Əslində o, bu şeirdə senzuranı aldatmaq üçün M. F. Axundzadənin həqiqi sözü söyləmək naminə zamanı və məkanı dəyişmək üsulundan istifadə edərək Azərbaycanda istiqlal məfkurəsinin daşıyıcılarının fikirlərini ortaya qoyub. Özünün yazdığı kimi “Millətinin dərini ünvanlayıb özgəyə, başqasının yasında öz ölüsünə ağlayıb”.

*Yadlar geyindikə lüt qaldın özün,
Sərvətin, dövlətin göz dağın oldu.
Gəlmələr evində şişdi günbəgün
Evinin sahibi qonağın oldu.*

*Yetər, əsrlərlə çəkildin şişə ,
Hərrac bazarında satıldı dərin.
Biz yaxşı bilirik: boynu həmişə
Pambıqla kəsilmiş əyilənlərin!
Ayağa qalxmışdır artıq vətənin,
Qoy onun önündə diz çöksün zaman ,
Öpürəm qardaşım, öpürəm sən
İstiqlal söyləyən dodaqlarından!*

İstiqlaliyyətin himayəsindən məhrum olan xalq maddi və mə-nəvi sərvətləri üzərində sərəncam vermək hüququnu itirir. Belə müsi-bətə düçar olmuş xalqın “əcdaddan miras kimi aldığı qana, o qandakı ruha” sədaqətini qoruyub saxlamaq imkanları məhdudlaşır, dilə, adət-ənənələrə, mədəniyyətə etinasızlıq ovqatı tədricən ona hakim kəsilir. Beləliklə xalqın əriyərək yox olması prosesi başlayır. Hansı qiyafəyə girməsindən asılı olmayaraq müstəmləkə üsul idarəsi hər hansı xalqın əriyib getməsində assimilyator funksiyasını yerinə yetirir

1926-cı ildə SSRİ də əhalinin ilk siyahıya alınması zamanı məlum oldu ki, burada 195 xalq mövcuddur. 1989-cı ildə imperiya-nın varlığı ərzində əhalinin son dəfə siyahıya alınması kampaniyası həyata keçirilərkən aşkarlandı ki, cəmi 128 etnos qalıb. Demək So-vet-komminist imperiyasının varlığının 63 ili ərzində 67 xalq tarix səhnəsindən silinib.⁴

Bütün bu mətləblər böyük sənətkarın "İstiqlal", "Neo", "Vətəndən vətənə", "Riyakar", "Anamın kitabı", "Dan yeri", "Qoruq", "İlahi", "Azadlıq", "Əgər qorunmazsa istiqlalımız", "İkibaşlı qartal", "150 il", "Niyyət", "Əsarət-azadlıq", "Kimin əlilə", "Aluşmada Əmət xan Sultanın heykəli öhündə", "Hörümçək tor bağladı" və başqa şeirlərində, həmçinin poemalarında poetik fikrin tədqiqat predmetinə çevrilib. Şair xalqları əzəli təbiətindən qoparıb əriməyə məhkum edən müstəmləkəçilik siyasətini sərt ifadələrlə ittiham edir:

*Cəllad söylə sənəin damarlarından
Axan buzlu sumu, yoxsa qanmıdır?
Quşların nəslini qoruyur insan,
Xalqları əritmək insafmıdır.*

Ən acınacaqlı hal isə budur ki, istiqlaliyyətini itirmiş xalq "qanında daşdığı əcdadın ruhunun" tədricən əriməsinin fərqiə varə bilmir. Bu haqda düşünməkdən imtina etmək həddinə çatır, qarşıda onu nə gözlədiyindən bixəbər olur. Ülvi ideallardan uzaqlaşır dar empirik maraqlar ətrafında vurnuxmağı özünün həyat qayəsinə çevirir. Vəziyyətin bu həddə çatması ustad şairi olduqca qayğılandırır, narahat edir:

*Yat ey xalqım
Heç bilmə ki, nədir həyat,
Nə gözlərin görsün sənəin,
Nə də könlün bulansın, yat!
Oyaq olsan ağlayarsan!
Öz halına hönkür-hönkür.
Yat, arzunu yuxunda gör.*

İstiqlaliyyətdən uzun müddət ayrı düşmüş xalq "əcdaddan miras aldığı qanı o qandakı ruhu", başqa sözlə desək xarakterinə xas olan əsas cəhətləri qoruyub saxlaya bilmədiyindən keçmişini gələcəyə ötürmək imkanlarından da məhrum olur. Beləliklə, tədricən öz simasını itirməyə başlayır. Bu bir dialektik prosesdir; axı xalqın dili də, dini də, mədəniyyəti də, əxlaq dəyərləri də onun xarakteri "əcdaddan qanla aldığı ruhu" üzərində durur. Əgər bu ruh bazis deformasiyaya uğrayırsa üstqurumda da mənfi yönlü dəyişmələr qaçılmaz olur.

*Məğrur keçmişimizdən üzüldü əllərimiz,
Şərəf bildik özgəyə qul olmağı yoxsa biz?
Hər cürə zülmü udduq.
Köləliyi qazanıb kişiliyi unutduq.
Vicdan, düzlük, həqiqət sürgün oldu bu yerdən
Yaltaqlıq və xəyanət silahını yağladı.
Cəsarət qılıncının ağzı düşdü kəsərdən,
Qəbzəsində, qınında hörümçək tor bağladı.
Dilimiz yasaq oldu.
Ruhumuz qəlbimizdə əbədi dustaq oldu.*

*Ruhsuz yaşadıqca biz
Vicdanımız, eşqimiz
Üzümüzə ağ oldu
Biz beləcə yaşadıq, yaşamadıq, süründük.
Əməlimizdə deyil, sözümüzə göründük.
Ruhumuz qan ağladı
Məscid qapılarında hörümçək tor bağladı*

Azadlıqdan dəm vurub, əslində xalqları mədəsində necə əridəcəyini düşünən imperiyanın pəncəsindən qopub yenidən öz təbiətimizə uyğun həyata qovuşmaq bizim üçün dilimizin fəaliyyət dairəsini məhdudlaşdıran yazılan və yazılmayan qanunlardan, "yaltaqlıq və xəyanət silahını yağlayıb cəsarət qılıncını kəsərdən salan" kəsif ab-havadan və şairin sadaladığı digər mənəvi eybəcərliklərin ikrah doğuran təsirindən qurtulmağın yeganə çıxış yoludur.

Bəxtiyar Vahabzadənin öz xalqı üçün azadlıq, istiqlaliyyət arzusu bu gerçəkliyə mütləq inamından qaynaqlanır. Mütəfəkkir şair inanır ki, yalnız azadlığa qovuşmaqla əcdadın ruhunu təcəssüm etdirmək imkanını yenidən özümüzə qaytara bilərik.

Məhz bu səbəbdən azadlıq onun üçün ülvi ideala çevrilir.

*Azadlıq, Azadlıq ! Ömrüm boyunca
Sənəin acın oldum, möhtacın oldum.
Zaman dilimizi qıfıllayınca
Mən sənəin daha çox leyəcəin oldum.*

*Tarixin ən böyük bir amalı var.
Azadlıq! Bu sözə tapınmış insan.
Azadlıq-səadət, Azadlıq-bahar,
Yaranmış insanın arzularından.*

*İnsan azadlığı ilk arzu sanmış,
Bu söz bir işıqdır insana darda.
Azadlıq! Azadlıq! Tarix yaranmış
Bu amal uğrunda vuruşmalarda.*

Lakin şair böyük məhrumiyyətlər bahasına əldə olunan azadlıqdan ürək dolusu sevinə bilmir. Qazanılan istiqlaliyyət üçün ona öyunc duyğusu ilə limhəlim dolu bir könüllə yaşamağa imkan verməyən nədir? Yer in təkindən çıxan qurunt suları tək kölə keçmişimizdən sızıb gələn ictimai bəlalər- “Ötür-ötür, apar-apar” dərəcəliyinin daha geniş miqyasda və yeni qiyafədə dirçəldilməsi, “sədaqətin, dəyanətin, məhəbbətin qorxu kölgəsinə sığınması”, “millətin öz nifrətinə hədəf olması”, “yalan alverində həqiqətin danılması”, “xalqın sinəsində zamanın xış sürməsi”, “adamları ölmün deyil, həyatın öldürməsi”. Bütün bu sosial bəlalər şairdə heyranət qarışıq təəssüf hissi yaradır.

*Əsarət altında bışdı nəslimiz,
Azadlıq eşqinə yandıq, yaxıldığ.
Çatıb azadlığa, bu məbəddə biz,
Şükür namazını qibləsiz qıldığ.*

*İndi biz azadıq, bizi bir zaman
Şeytandan qoruyan abır-həyadan
Azadlıq düşməyə qəzəbdən kindən
Millət hədəf olub öz nifrətinə.
Qurtarıb öz gənin əsarətindən
Düşdük özümüzün əsarətinə.
İndi azadlığım mənə qanımdır,
Bu gizli oyundan baş açmır fəlak*

*Məni kor quyudan çıxaran kəndir,
İndi boğazıma keçib halqa tək...*

Daim tarixə münasibətdə gerçəkliyi əks etdirən dəlil və sübutların nəzərə alınması zərurətindən bəhs edən Bəxtiyar Vahabzadə, bu amilə etinasızlıq ücbatından tarixin təhrif edilməsinə yönələn hallara qarşı barışmaz mövqe tutub. Şair haqlı olaraq düşünürdü ki, saxtalaşdırılmış tarix milli idraka pozucu təsir göstərməklə milli özünüdərk prosesini ləngidir.

Xalqımızın tarixini saxtalaşdırmaq niyyətinə düşənlərdən biri də milli mənşəcə Azərbaycan türkü olan Yəhya Zəkədir. Bu üzdənirəq İran alimi milli nihilizm bataqlığına yuvarlanaraq tariximizi təhrif etmək nədir, hətta milli varlığını danaraq xalqımızın guya fars mənşəli olduğunu iddia edir.

Bu iddia milli natamamlıq kompleksinə yoluxmuş xəstə idrakın sayıqlamaları kimi hər hansı tənqiddə davamsızdır.

Həmin əsilsiz iddianın haradan qaynaqlandığı məlumdur. 1926 və 1937-ci illərdə Rza şah rejiminin birbaşa sifarişi ilə Seyid Əhməd Kəsrəvinin “Azəri, zəban-e bastan-e Azərbaycan” (“Azəri, yaxud Azərbaycanın qədim dili”) kitabı Tehrandə çap edildi. Bu kitabda azərbaycanlıların türklüyü inkar edilirdi. Müəllifin fikrincə, XI yüzilə qədər bu millət kökcə iranlı olub və farsca danışmış. Elə bu səbəbdən türk dili azərbaycanlıların ana dili deyil, gəlmə dildir. Elmi ədəbiyyatda “kəsrəvilik” adlanan bu təlim sonralar milli kimliyimiz üzərinə kölgə salmaq üçün universal vasitə kimi müxtəlif dairələr tərəfindən istifadə edilib.⁵

İranda ilk açıq ürək əməliyyatını uğurla gerçəkləşdirən dünya şöhrətli cərrah –alim, Beynəlxalq Cərrahlar Cəmiyyəti Komitəsinin və Paris Cərrahlar Akademiyasının üzvü, “Varlıq” dərgisinin təsisçisi, baş redaktoru, türkologiyaya aid yeddi cildədən ibarət əsərlərin müəllifi Cavad Heyət ifrat fars millətçiliyi mövqeyindən yazılan bu əsəri “Azəri, yaxud Azərbaycanın qədim dili” kitabı haqqında” adlı məqaləsində tarixi faktlara, elmi dəlillərə əsaslanaraq alt-üst edib. Əslən Təbrizdən olan bu böyük soydaşımız həmin məqalədə Seyid Əhməd Kəsrəvinin Yaqut Hənəviyə (1179-1229) istinad edərək

Azərbaycanda əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin "azəri" adlanan "yarımdildə", yəni ləhcədə, şivədə danışdığını və bu dili onların özlərindən başqa kimsənin anlamadığını yazdığı halda, daha sonra elə həmin üzdənirəq kitabda "azəri" dilini fars dilinin qollarından biri olaraq qələmə verməsini haqlı olaraq onun özünü inkar etməsi kimi şərh edib.

Gerçəkdən də ortaya məntiqin diqtə etdiyi belə bir sual çıxır: madam ki, S.Ə.Kəsrəvinin yarımdil adlandırdığı "azəri" dilini Azərbaycandakı yerli əhalidən başqa heç kim, o sıradan farslar da anlamırdısa, bu dili fars dilinin qollarından biri olduğunu söyləmək nə dərəcədə doğrudur?

Özünün Azərbaycandan olduğunu bildirsə də, vətəninin, xalqının tarixini insafsızcasına təhrif edən bu adam, fars şovinistlərinin maraqlarına xidmət edən "Azəri, yaxud Azərbaycanın qədim dili" kitabında bir yalana meydan verərək yazıb: "İlk türk dəstələrinin Azərbaycana mühacirət etməsi Sultan Mahmud Qəznəvi zamanında baş verdi."

Doktor Cavad Heyət fars dilli mənbələrdən, o sıradan Abas Kotininin, Musa Xörənin yazılarından və Səfəvilər zamanı tərcümə olunmuş "Ənuşirəvanın xatirələri"ndən ustalıqla istifadə edərək türkdilli hunların, sabirlərin, xəzərlərin, Göytürk qəbilələrinin artıq miladın 4-5-cü yüzillərində Azərbaycanda məskunlaşdığını bildirir.

Alim şərafını konyukturaya qurban vermiş S.Ə.Kəsrəvinin Azərbaycana düşmən münasibəti həmin kitabda müxtəlif şəkildə üzə çıxıb. O, "qədim erməni mənbələri" pərdəsi arxasında gizlənərək Bakı şəhərinin adının "Bakuvaran", yaxud "Bakovan" olduğunu iddia edir və qərəzli mövqeyinə uyğun gələn əcaib bir ehtimal irəli sürərək bildirir ki, "Bak" - allah və böyük anlamını verir, "Van" məfhumu isə yer, məkan, mənsubiyyət mənasını özündə ehtiva edir.

Doktor Cavad Heyət Mahmud Kaşğarının 1072-ci ildə yazdığı "Türk sözləri lüğəti" kitabına istinad edərək qədim türk dilində "Bakı" sözünün təpə mənasını verdiyini, bu şəhərin təpə üzərində inşa edildiyindən belə adlandırıldığını yazmaqla "milli əskiklik kompleksi" adlı qorxulu xəstəliyə yoluxmuş bu əcaib varlığın daha bir yalanını üzə çıxarıb faş edir.

1946-cı il fevralın 23-də İranın baş naziri Qəvam üs-Səltənə Moskvada Stalin və Molotovun qəbulunda olarkən Molotov ona irad tutaraq bildirib ki, siz azərbaycanlılara məktəb açmağa, öz dillərində yazı-pozu işini aparmağa, qəzet çap etməyə, bir sözlə mədəni və inzibati muxtariyyətdən faydalanmağa imkan verməməkdə düz iş görmürsünüz.

Bu görüşdən bəhs edən sənəddə daha sonra oxuyuruq: "Qəvam üs-Səltənə cibindən nə isə bir sənəd çıxararaq dedi: "Burada sübut edilir ki, türk dili azərbaycanlıların doğma dili deyil. Bu dil 900 il bundan əvvəl səlcuqlar tərəfindən Azərbaycana gətirilib. Ona qədər azərbaycanlılar fars dilində danışılar. Pantürkistlər Azərbaycanda (söhbət Cənubi Azərbaycandan gedir) çoxlu miqdarda ədəbiyyat yayaraq geniş təbliğat aparırlar. Ancaq onlar azərbaycanlıların təbiətini dəyişə bilmədiklərindən bu təbliğat iflasa uğrayıb."

Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizam əl Mülk iki böyük Səlcuq imperatoru zamanında baş vəzir kimi hakimiyyətdə olmuş, bu nəhəng imperiyanı idarə etmişdir. Özü yazıb: "Mən bütün ölkələrə, əyalətlərə farsca bilən, farsca danışan, fars təhsilli kargüzarlar, nəzarətçilər, müfəttişlər göndərirəm".

Həmin dövrü araşdıran tədqiqatçılar bildirirlər ki, şərqdə Amu Deryadan başlayıb qərbdə Egey dənizinə qədər uzanan böyük səlcuq imperiyasında sayı 10 mindən artıq olan İran ziyalıları idarəçiliyi, maarifi, kargüzarlığı, dövlət və digər yazışmaları inhisara almışdır. Bu gerçək tarixi faktlar sübut edir ki, qədim və zəngin tarixi ənənələrə malik, həm də qüdrətli Səlcuq dövlətinin himayəsi altında olan fars dilinin Azərbaycanda türk dili tərəfindən sıxışdırılıb sıradan çıxarılması mümkün deyildi.⁷

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Mahmud İsmayıl "Azərbaycan xalqının yaranması" adlı əsərində Səlcuq sarayında dəftərxana işlərinin fars dilində aparılması faktına əsaslanaraq səlcuqların öz dillərinə biganə olmaları nəticəsini çıxarıb, onların asimilyasiya siyasətindən uzaq olduqlarını bildirib və həmin konsepsiyanın müəlliflərinə xitabən bir neçə ifşaedici sual ünvanlayıb: "Səlcuqlar öz dillərini nə üçün İran əhalisinə deyil, (o zaman

İran da səlcuqların işğalı altında idi) məhz Azərbaycan əhalisinə qəbul etdiriblər? Bəs onlar nə üçün işğal etdikləri Azərbaycanla qonşu ölkələri də türkləşdirməyiblər?"⁸

Mahmud İsmayıl həmin əsərində türk tayfalarının Azərbaycan ərazisində lap qədim dövrlərdən məskunlaşdıqlarından bəhs edərək yazırdı: "Qəbrə mərhumun yanına çanaqlı bağa çanağı qoymaq Azərbaycan dilinin kökündə dayanan dildə, türk dilində, onun ləhcələrindən birində danışan soyların ənənəsidir. Məlumdur ki, qeyd etdiyimiz dildə danışan xalqların, soyların ən qədim abidələrindən biri olan Gültekinin qəbrinin üzərindəki daşda çanaqlı bağa təsviri vardır. Demək, hələ miladdan qabaq bu ərazidə, yəni Azərbaycan ərazisində bizim dilimizdə danışanların olması özlüyündə aydın olur. Belə olduğu təqdirdə görkəmli tədqiqatçı Z.İ. Yampolskinin həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində Turukku soylarının məskunlaşması barəsində söylədiklərinə, onların bizim dilimizin kökündə dayanan dildə danışanlar sırasına daxil etməsinə şübhə ilə yanaşanların elə bir elmi əsasları yoxdur".⁹

Adları şumer kitabələrində subir, akkad kitabələrində isə subarium, şubaru-subarey kimi qeyd edilmiş türkdilli qövmlər artıq e.ə. II və I minilliklərdə Araz sahillərində məskunlaşmışdılar. Herodot da öz məşhur "Tarix" əsərində onları saspirlər adlandırır və Araz çayı sahillərində yaşadıklarını bildirir. O zaman bu məkanda farsların heç izi, sorağı da yox idi. Başqa bir tarixi fakta diqqət yetirək. miladdan öncə XIV yüzilə aid olan assur mixi yazılarında barələrində Z.İ. Yampolskinin söhbət açdığı türkdilli turukkuların Urmiya gölü ətrafında yaşamaları barədə məlumat verilir.

Assur kitabəsində onlar truxlar adı ilə xatırlanılır. Daha sonra Azərbaycan ərazisində türkdilli sak-massaget tayfalarının yaşamaları barədə tarixi həqiqətləri də nəzərə alsaq vətənimizin o zamankı etnik mənzərəsinin xarakterik xüsusiyyətləri tamamilə aydınlaşmış olar.

Manna, Midya və Albaniya ərazisinə gələrək burada məskunlaşmış saklarla yerli əhali arasında heç bir ciddi qarşıdurma halları olmayıb. Hər halda bu barədə qədim mixi yazılarda hər hansı bir məlumat yoxdur. Əksinə, onlar çiyin-çiyinə dayanaraq Assuriya və

Urartu dövlətlərinin təcavüzünə qarşı birgə mübarizə aparıblar. Bütün bu tarixi faktlar sübut edir ki, etnogenez baxımından yaxın olduqlarından saklarla yerli xalqlar vahid etnomədəni, etnososial orqanizmə çevriləblər. Onların yaxınlığını şərtləndirən ən mühüm amil dil oxşarlığı olub.

Farsların əzəli vətəni isə Hindistan ərazisi olub. Onlar da miladdan öncə IX yüzildə oradan çıxaraq qərbə doğru hərəkət edib və İranın cənub şərqinə gələrək burada məskunlaşdılar. Sonralar farslar Elamın Anşan vilayətini işğal ediblər. Onlar yalnız miladdan öncə V yüzildə indiki Azərbaycanın hüdudlarında görünməyə başladılar. Az sonra fars tayfaları Midiyaya tabe olub onun hakimiyyəti altına keçdilər.

Midiyada yaşayan sak soyları ilə farslar arasında düşmənçilik də elə o vaxtdan başlayıb və İranın Azərbaycana indiki münasibətindən görünür ki, hələ də davam etməkdədir.

Midiya hökmdarı Astiaq uzun müddətli hakimiyyəti (m.ö. 585-550) dövründə öz imtiyazlarını genişləndirmək uğrunda onunla mübarizə aparan yerli əyanlarla vaxtını munaqişəyə girib. Hökmdara qarşı müxalifətdə olan əyanların rəhbəri Harpaq fars mənşəli Kirlə əlaqə yaradıb. Onların birləşmiş qüvvələri miladdan öncə 550-ci ildə Astiaq üzərində qələbə çaldılar. Midiya-sak soylarının tarixində ən zülmətli bir dövr -fars ağalığı dövrü başlanır. Midiyada da im sınıxdırılan, ictimai həyatın ən aşağı pilləsində duran farslar bu qədim ölkədə hökmran mövqeyə yüksəldilər. Harpaq isə doğma xalqa, vətənə dönlüklüyün rəmzinə çevrildi. Onun bu əməli 2500 ildir ki, milli xəyanətin ən müdhiş nümunəsi kimi şərh olunur. Ona görə yox ki, Astiaqın hakimiyyətdən salınmasında əsas rol oynayıb, ona görə ki, şəxsi qisas hissini təmin etmək naminə mədəniyyət, adət-ənənə, əxlaq baxımından onun doğma soyundan qat-qat aşağı səviyyədə duran, bütün göstəricilərinə görə Midiya-sak soylarına tam yabançı olan farsların hakimiyyətə yiyələnmələrinə və doğma xalqının onların əsarəti altına düşməsinə bais olmuşdur.

Tarixçi alim, etnoqraf Xəliləddin Xəlilli özünün dəyərli "Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi" adlı əsə-

rində mənbələrə əsaslanaraq Midiyanın köklü soyları ilə gəlmə farsların daban-dabana zidd olan mənavi dəyərlərindən, xarakterlərindəki təməl prinsiplərin köklü fərqli cəhətlərindən bəhs edərək bildirir ki, türklərin əfsanəvi qəhrəmanlarını Boz qurd əmizdirib, tərbiyə edib. Cənubi xəzər saklarında, massagetlərdə, albanlarda amazonka adlandırılan qadın cəmiyyətlərinin nümayəndələri hər kişiye deyil, yalnız nəfər kişiye, igid kişiye əvə gedərdilər. Bu adəti yaşıdan böyük ellər -tayfa ittifaqları mövcud olub.

Farsların totemi isə it idi. Fars əfsanələrindən birində Əhəməni hökmdarlarından olan Keyxosrovun it tərəfindən xilas edilməsindən, əmizdirib böyüdülməsindən bəhs olunur.

Manna, Midiya, Albaniya ərazisində yaşayan soyların xarakterinə xas olan mühüm xüsusiyyət igidlik, cəsarət, döyüşkənlik idisə, farsların xarakterinə aid olan fərqləndirici cəhət hiylə və məkr olub. Qədim əcdadlarımız yaxın qohumla evlənmək qadağasına əməl edirdisə və bu hal başlıca əxlaq prinsipi kimi qorunurdusa, farslarda ailə üzvlərinin bir-birinə evlənməsinə adi hal kimi baxılır və bu qabahət hesab edilmirdi.

Midiya ərazisində yaşayan soylar farslara məxsus mənavi eynəcərliklərlə heç cürə uyuşa bilmirdilər. Onların arasındakı ziddiyyətlər antaqonist xarakterə malik idi. Midiyada yaşayan aborigen soylarla gəlmə farsların adət-ənənələrində mövcud olan kəskin fərqlər onlara qarşı yüksələn üsyanların əsas motivi oldu. Bu üsyanlardan ən kəskin Qaumatın rəhbərliyi altında baş verib. Bisütun kitabəsinin akkad dilində yazılan hissəsində Qaumat midiyalı kimi təqdim edilir. O midiyalıların hakimiyyətini bərpa etməklə dözülməz fars əsarətinə son qoymaq istəyib. Qaumat taxt-tacı ələ keçirsə də, Dara tərəfindən təşkil olunan süi-qəsd nəticəsində öldürülür. Farslar xarakterlərinə uyğun olaraq yenə döyüşlə deyil, hiylə ilə qələbə qazanırlar. Qaumatın ölümü "Asiyada farslardan başqa hamını kədərləndirib". (Strabon)

Strabonun verdiyi məlumatdan bəlli olur ki, farslar padşaha məxsus geyim hazırlamağı, ona xidmət etməyi, at üstündə ox-yayla döyüşməyi, şalvar, qollu köynək geyməyi, keçə papaq qoymağı

midiyalılardan öyrənilər. Hamıya məlumdur ki, tarixə gətirilən bu yeniliklərin müəllifi türklərdir. Türk-fars qarşıdurması farsların səyi nəticəsində öz əhatə dairəsini genişləndirərək dini-ideoloji sahəyə də sirayət etdi. Farslar türk azmanlarından Alp Ər Tunqaya özlərinin şər, pislik ilahəsi Əfrasiyabın adını verdilər. Onlar Midiyanın köklü əhalisindən əxz etdikləri Zərdüşti dinini təhrif edərək ona İran-Turan düşmənçiliyi fikrini pərçimlədilər. "Avesta"dakı xeyirlə şərin mübarizəsini İran-Turan (fars-türk) mübarizəsi kimi qələmə verməyə başladılar. Beləliklə, İran-Turan düşmənçiliyi təmayülü fars folklorunda, yazılı ədəbiyyatında və tarixşünaslığında nəsil-dən-nəslə ötürülərək yaşadılib.¹⁰

Bu tendensiyanın davamlı olmasında fars şairi Firdovsinin "mühüm xidmətləri" olub. O, fars ədəbiyyatının şah əsəri olan Şahnaməni Sultan Mahmud Qəznəvinin sifarişi əsasında yazıb. 60 min beytdən ibarət bu nəhəng əsər antitürk ruhda qələmə alındığından Sultan Mahmud Qəznəvi vəd etdiyi ənami Firdovsiyə verməyib. Azərbaycan istiqlal hərəkatının ideoloqu M. Ə. Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi "Şahnamə" fars şovinizmi və nasionalizmdən yoğrulmuş, türkə və türklüyə qarşı yazılmış bir əsərdir.¹¹

Yəhya Zəkənin uydurmaları da məhz bu tarixi ənənənin və İran tarixşünaslığında hakim mövqe tutan olduqca yanlış kəsəviçilik adlanan konsepsiyasının təsiri altında formalaşmış. Həmin konsepsiyaya görə yuxarıda qeyd olunduğu kimi guya Azərbaycan əhalisinin mütləq əksəriyyəti XI əsrdə səlcuqlar tərəfindən assimilyasiyaya məruz qalaraq türkləşdirilmiş fars mənşəli əhalidən ibarət olub.

Bəxtiyar Vahabzadə Yəhya Zəkənin təmsalında milli dönüklüyə nifrətini ifadə etməklə yanaşı tarixi gerçəklikləri münisflər masası arxasına dəvət edərək "sapı özümüzədən olan baltanı" ifşa edir :

... Mən yaxşı bilirəm məqsədin nədir,
Uydurma tarixin məramı nəymiş .
Nəsimi, Füzuli, Xətai, Sabir
Səncə Firdovsinin yetimləriymiş...

...Altay dağlarını baban aşanda,
Ağın heç bu cürəti danmamışdı.

*Qorqud öz dilində nəğmə qoşanda
Sədinin qəzəli yaranmamışdı.*

*Tarixlər yaradıb tarixdən qədim
Bu xalqın qılını, Bu xalqın sözü
Bəs necə oldu ki, ey dönük alim,
Biz olduq özgənin tör-töküntüsü?...*

*...Onsuz da özgəyə sən yadsan, oyan,
Canını versən də, boyatsan, oyan,
Sən onun əlində alətsən, oyan,
Özünü özgəyə calama Yəhya...*

*Dayaq olmalıykən öz elinə sən,
Elin kürəyində bir bıçaq oldun.
Sən igid olmalı, ər olmalıykən,
Özgənin əlində oyuncaq oldun.*

*Bu halda sən kimsən, nəçisən, düşün,
Xalqının başında özgə yumruğu!
Ömrünü –gününü qoltuqda sürdün,
Səni isitdimi öz,
Su töküüb özgəni
Özün inandınm*

*Çəkdiyin boyalı
Yağanda zamar
Tarix sillə kimi
Özgədən aldığı
Özgənin şorunc
Demə öz südün.
Sən bu gün tüpü
Özgə boşqabını*

*...Qatma yad mayası sən öz nehrənə
Söymə təndirinə, söymə təhnənə.
Özgə məhləsindən sən məhlənə
Belə çanı-dildən ulama Yəhya!*

XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanda gedən istiqlal hərəkatının mürşüdü M.Ə.Rəsulzadənin yaratdığı milli ideologiyada diqqəti cəlb edən başlıca cəhət – türkcülük və azərbaycançılıq məfkurələrinin bir-biriylə bağlı olması, bir-birini tamamlamasıdır. Türk etnosuna məxsus milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq, Azərbaycanın müstəqilliyi və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bu ölkəyə vətən kimi dəyər verən bütün insanların birliyi, bərabərliyi böyük öndərin yaratdığı elmi-nəzəri konsepsiyanın təməl prinsipləridir.

Amma çağımızda bu elmi-nəzəri sərvətin mahiyyətinə varmadan Stalin dönməndən şüurlarda kök salmağa başlamış və ötən müddət ərzində daşlaşmış stereotiplərin diktəsiylə türkcülükə azərbaycançılıq ideyalarını bir-birinə qarşı qoyan və milli-mənəvi dəyərlər sistemində milli özünüadlandırmanın olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini anlamaq istəməyən “azərbaycanlıpərəst”lərin “türk” etnonimini “azərbaycanlı” etnonimiylə əvəz etmək üçün göstərdikləri çabalar Bəxtiyar Vahabzadənin kəskin etirazına səbəb olub:

*Yatır içimizdə kölə xisləti,
Azalmır, çoxalır hər il gədalar
Satın məmləkəti, satın milləti
Ey ailm rütbəli cahil gədalar...*

*...Füzuli türkdürsə, onda mən nəyəm?
Kimin varisiyəm, kimin nəsliyəm?
Vaxtın hökmünə bax! "Mən türkəm" deyən
Öz ulu babama demə yadam mən ...*

*Millətlər içində bu gen dünyada
Adımız yoxdursa öz yerimiz yox.
Ya göydən düşmüşük biz dünən... ya da
Bicik dədəmizdən xəbərimiz yox.*

... *Qulluq yarışının tozanağında*
Göründü bu qəsdin əsl niyyəti.
Qocaman millətə kamil çağında
Bu gün ad qoydular qaldı... sünnəti.

Şairin etirazında təhqir olunmuş milli heysiyyətin iniltisi də var, gücün qoltuğuna sığınaraq gerçəyə meydan sulayan yalana sarkazm səviyyəsinə yüksələn rixşənd və məsxərə də. Bəxtiyar Vahabzadənin bu məsələyə dərhal müdaxiləsi tarixi gerçəkliyi şübhələrdən, dolaşıqlardan qorumaq məqsədi daşıyırdı. Bütün şüurlu həyatını milli ləyaqət, milli mənlilik uğrunda mübarizəyə həsr edən şair daim təqib və təzyiqlərlə üzləşib. Bu həyatı tanrı payı, tale qisməti kimi qəbul edən ustad sənətkar, yenə də milli mənsubiyyətimizə kölgə salan şəkəkliyə qarşı çıxıb və milli "mən" in həqiqi siqlətini təyin edən dəlillərə- "ağlının qibləsinə" sadiq qalacağını qətiyyətlə bildirib.

Sübutdur, dəlildir ağlın qibləsi,
Dəyişə bilərsən adımı ancaq
Canım çıxanadək qəlbimin səsi
"Türkmən" gerçəyini pıçıldayacaq.

N. Gəncəvi fars dilində yazmaq zərurətilə üzləşməsinin səbəbini belə izah edib:

Türkcəmi bu Həbəslidə alan yox,
Dəğayı bir yemək deyər sayan yox.

N.Gəncəvinin əsərlərində konseptual yük daşıyan türklük mövzusunu araşdıran M.Ə.Rəsulzadənin şərhinə görə bu beytdə şair həbəslidə, yəni qara cəhəlin hökm sürdüyü məkanda, türk dilinə dəyər verilmədiyindən, aclığı dəf edən əsas yemək kimi deyil, çərəz olaraq süfrəyə verilən dovğa kimi qəbul edildiyindən şikayətlənir.

M.Ə.Rəsulzadə dahi şairin türklüyə dair baxışları haqqında düşüncələrini belə yekunlaşdırıb: "Hər halda Türk anlamına yaradıcılığında, duyğularında, fikir və əməllərində bu qədər yüksək yer verən bir Azərbaycan övladına, "Gözəl ilə böyüyə-Türk, gözəllik ilə böyüklüyə- Türklük, gözəl və böyük ifadəyə - Türkcə, gözəl-

lik və böyüklük diyarına Türküstan" deyən bir şairə sırf farsca yazmışdır deyər, Türk deməmək olarmı? Əsla!!"¹²

XII yüzildə N.Gəncəvi böyüklük və gözəllik rəmzi kimi dəyərləndirdiyi türkün adına xələl gətirən Sultan Səngərin zalımlığına, əzazilliyinə, ümumiyyətlə despotik dövlət idarə üsuluna qarşı çıxaraq belə idarəçiliyin türk üçün xarakterik olmadığını bildirib:

Şan şöhrəti dünyaya sığmazdı türklərin,
Ölkəsi ədalətlə güllü yazdı türklərin.
Zalımlığın bəllidir, işin -peşən talandır.
Sən ki, hindu quldursan, türk olmağın yalandır.

Bəxtiyar Vahabzadə isə XX yüzilin sonunda - 1989-cu ildə etnik mənsubiyyətindən irəli gələn öyünc və güvənc duyğularını bu cür nəzmə çəkib:

Oğuzdan törədim, türk oğlu türkmən,
Poladdan kövrəyəm, dəmirdən bərkəm.
Alçalda bilməzsən məni, a nadan,
Mən bu görkəmlə dünyaya görkəm.

Bu misralar başqa-başqa dillərdə qələmə alınsa da, aralarında 800 ildən artıq zaman dursa da "ulu əcdaddan miras kimi alınan qandakı ruhun" təhrikilə yazıldığından daşıdıqları mənə yükü baxımından bir-birinə olduqca yaxındır.

II FƏSİL

“Bilgə qılıncından od alan dilim”

Bəxtiyar Vahabzadənin ana dilinə münasibəti fenomen xüsusiyyətlərlə fərqlənir. Şair dilimizlə bağlı problemləri dilçiyin hüduqlarından kənara çıxararaq psixologiya, etnoqrafiya, sosiologiya, tarix və etika ilə bağlı məsələlərlə dialektik vəhdətdə, vahid prinsip halında sərf nəzər edir. O, ana dilinə xalqa məxsus olan bütün xarakterik xüsusiyyətlərin toplumu kimi baxır. Ulu şairimiz “Gəlin açıq danışaq” adlı kitabında yazır: “Hər xalqın dili o xalqın ruhudur, psixologiyasıdır, mənəviyyatıdır, tarixidir, tarix boyu keçib gəldiyi yollardır. Xalqın dilini yaradan sözlər o sözləri bir-birilə birləşdirən şəkilçilər, feillər, sifətlər, təyinlər quru rəqəmlər deyil, hecalarında xalqın nəbzi atan canlı ürəkdir, düşünən beyindir. Onlar bizimlə birgə yaşayır, düşünür, bizi də yaşadır və düşündürür. Hər xalqın övladı o xalqın yaratdığı dillə düşünür və həmin dillə öz ürəyinin yanğını, beyninin fikrini ifadə edir”.

Bəxtiyar Vahabzadənin ana dili haqqında fikirləri XIX yüzildə yaşayıb yaratmış məşhur alman filosofu və dilçisi V.F.Humboldtun fikirlərlə çulğadır. V.F.Humboldt yazırdı: “Dil xalqın ruhunun sanki xarici təzahürüdür; Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir. Bundan güclü eynilik təsəvvür etmək çətindir. Xalqın dilinin mənəvi özünə məxsusluğu və onun quruluşu bir-birinə o qədər sirayət edir ki, əgər biri mövcuddursa digərini də ondan almaq olar. Dil xalqın ruhundan doğur”.¹³

Bəxtiyar Vahabzadə ana dilimizin mayasında yalnız xalqımızın ruhunu-xarakterini, o ruhla bağlı xüsusi cəhətləri deyil, həm də vətənin “dağlarının əzəmətini”, “yatağına sığmayan çayların hiddətini”, “Mil, Muğan düzlərinin sonsuz genişliyini” görür, vətən çöllərində bitən güllərin, çiçəklərin ətrini duyur:

*Bizim uca dağların sonsuz əzəmətindən,
Yatağına sığmayan çayların sonsuz hiddətindən.*

*Bu torpaqdan, bu yerdən,
Elin bağrından qopan yanıqlı nəğmələrdən,
Güllərin rəngindən, çiçəklərin iyindən,
Mil düzünün, Muğanın sonsuz genişliyindən,*

*Ağsaçlı babaların əqlindən, kamalından
Düşmənin üstünə cuman o Qıratın nalından*

*Qopan səsdən yarandın.
Sən xalqımın aldığı ilk nəfəsdən yarandın.*

Bəxtiyar Vahabzadənin ana dilinə həsr etdiyi poeziya örnəklərində dil vətənləşir, xalqın başlıca rəmzinə çevrilir. Şairin dil anlayışına münasibətini əsas götürərək qətiyyətlə deyə bilərik ki, sovet hakimiyyəti dönməndə dilimizin fəaliyyət dairəsinin məhdudlaşdırılmasına yönələn siyasətə qarşı apardığı mübarizə geniş mənada istiqlalilik uğrunda sürdürülən mücadilə anlamını verir. Belə düşüncəyə əsas verən başlıca amil onun poetik fikirlərində dil anlayışı ilə xalq anlayışı arasında, dil məfhumu ilə vətən məfhumu arasında bütün fərqlərin aradan qalxması və bu anlayışların məzmun, məna baxımından bir-birinə qaynayıb qarışmasıdır.

Bəxtiyar Vahabzadə ana dilinə həsr etdiyi əsərlərində düşüncəmizi mütləq gerçəkliyə yönəldərək bizə təlqin edir ki, insan toplumunun xalqa çevrilməsində dil qədər mühüm rol oynayan digər amil yoxdur. Xalq həttə vətənsiz də mövcud ola bilər, amma dilsiz onun öz varlığını qoruması heç cürə mümkün deyil.

*Hər ulusun
Ən qiymətli sərvətidir ana dili
Övladları yer üzünə səpələnsə,
Pərən-pərən düşənlərin
Vəhdətidir ana dili.
Bu dünyanın
Hansı uzaq bucağında səslənərsə,
O bucağı mənim üçün
əziz edən ana dilim,*

*Qürbati də vətən edən ana dilim
Sözlərinin nəğməsində
Ruhumuzu cingildədən ana dilim!
Məni ana vətənimin
Bütün oğul qızlarıyla
Qohum edən ana dilim!*

Təhsilin, təlim-tərbiyənin xalqın varlığının əsas təminatçısı olan ana dilində aparılmasının nəinki ana dilinin inkişafı üçün, həm də bütövlükdə milli tərəqqiyə nail olmaq üçün olduqca vacib amil kimi dəyərləndirən Bəxtiyar Vahabzadə bu gerçəkliyə münasibətdə Şeyx Cəmaləddin Əfqanı ilə eyni mövqedə dayanmış olur.

Şərq tarixində ilk mükəmməl milli inkişaf konsepsiyasının müəllifi olan Şeyx Cəmaləddin Əfqanı "Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti" adlı əsərində İslam dininə mənsub olan xalqların tərəqqəsinə nail olmaq üçün zəruri olan şərtlərdən bəhs edərək yazırdı ki, inkişafa qovuşmaq arzusunda olan xalq hər şeydən əvvəl soyuna-kökünə bağlanmalı, dilinə, dininə sarılmalıdır. O, dil və din amilini nəzərdə tutaraq yazırdı: "İnsanları bir-birinə bağlayan qüvvə iki vacib şeyi tələb edir: bunlar olmasa, birlik də ola bilməz. Bunlardan biri məhz həmin dil birliyidir. Buna milli vəhdət də deyirlər". Daha sonra təhsilin, təlim-tərbiyənin xalqın öz dilində olmasının vacibliyindən bəhs edərək yazırdı: "...Alimlər millətin mahiyyətini və ariflər onun məziyyətlərini o zaman yaxşı aşkar və zahir edərlər ki, təhsil, təlim, tədris, milli təbəqənin fənnlərdən və sənətlərdən istifadəsi o millətin öz dilində olsun. Onda millət möhkəm, sabit və əbədi ömür sürə bilər, millətin əsas gözü görünən səadət və xoşbəxtliyi kimi əlamətləri isə onun bütün üzvlərinə nəsis olar... əksinə, əgər elmlər və fənnlər yad bir dildə tədris olunarsa, xalqın dili az bir zaman ərzində dəyişib başqası ilə əvəz olunar, cüzi bir təbəddülət nəticəsində məhv olub sıradan çıxar... Millətin öz dilində faydalı elmlər mövcud olmasa o millət daim yaşaya bilməz..."¹³

Məlum olduğu kimi Azərbaycan türkcəsi əsrlər boyu Qafqaz xalqları arasında ünsiyyət dili olub. XVII yüzilliyin 30-cu illərində Şamaxıya səfər etmiş alman səyyahı Adam Oleari bildirmişdir ki,

burada yerli əhalidən başqa farslar, ermənilər qismən də gürcülər yaşayırlar. Lakin onlar öz dillərində deyil, türk dilində danışırlar. Ümumiyyətlə, bütün Şirvan əhalisi türkcə danışır.¹⁴

Səfəvi hökmdarı Şah Süleymanın (1666-1694) hakimiyyəti dövründə sarayda olmuş alman alimi Engelbert Kempfer müşahidələrinə əsaslanaraq yazırdı: "Səfəvilər sülaləsinin ana dili olan türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış və nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini qazanmaq istəyən hər kəs bu dildə danışır. İndi iş o yerə çatmışdır ki, başı bədəni üçün dəyərli olan hər kəs üçün türk dilini bilməmək suç sayılır. Türk dili bütün şərq dillərindən asandır. Türkcənin danışq tərzindəki vüqar və səslənmə əzəməti onun sarayda və səltənət qəsrində yeganə danışq dili olmasına gətirib çıxarmışdır".¹⁵

Türk dili hələ orta əsrlər dönməsində geniş nüfuz qazanmışdı. Əgər belə olmasaydı təxminən V əsrdə, türklərin hələ bütpərəst olduğu zaman Azərbaycan türkcəsindəki tel, hot (ot), pərdi, aruq sözləri erməni kilsə dilində yazılmış kitablara düşməzdi. Unutmaq olmaz ki, IV-VII yüzillərin xristian kitab ənənəsi bütpərəst dünyasına yağı gözü ilə baxırdı. Əgər "yabançı", "barbar" türk dilindən alınma sözlərin erməni xristian kitablarına düşməsinə göz yumulurdusa, bunu ancaq türkcənin erməni dilinə güclü təsiriylə izah etmək olar.

XIX əsrdə Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra imperiyanın hər yerində olduğu kimi burada da rus dili dövlət dili səviyyəsinə qaldırıldı. Rəsmi dairələrin bütün cəhdlərinə baxmayaraq Qafqazda rus dili yox, Azərbaycan türkcəsi xalqlar arasında ünsiyyət dili olaraq qaldı. Bu bir neçə səbəblə izah edilir: Əvvəla, Azərbaycan türkcəsi Qafqazdakı yerli əhalinin böyük hissəsinin doğma dili idi, ikinci səbəb isə bu dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərilə bağlı idi. "Rusiyanın Qafqaz arxası ərazilərində statistik, etnoqrafik və maliyyə münasibətlərinin icmalı" adlanan sənəddə bu barədə ətraflı bəhs olunub: "Zaqafqaziyada türk dili adlanan bu dil ürəyə yatımlı və musiqilidir. Bu xüsusiyyətlərə onun öyrənilməsinin

asan olmasını da əlavə etsək Avropada fransız dilinin işlədilmə səviyyəsinə bərabər mövqeyə yüksəlməsinə təəccüb etmək olmur”.

Azərbaycan türkcəsinin Qafqazda geniş yayılmasına rəvac verən amillər sırasında iqtisadi və dini faktorlar da mühüm rol oynayıb. Bu coğrafi məkanda yaşayan xalqların böyük əksəriyyəti dini inanc olaraq İslama tapındıqlarından ən böyük müsəlman icması olan Azərbaycan türklərinin dilini xalqlararası ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edib. Dağıstan xalqlarının əsrlər boyu Azərbaycanla iqtisadi və ticarət əlaqələri olub.

Azərbaycan türkcəsi həmin əlaqələrin təşəkkül tapmasında və davamlı olmasında həlledici əhəmiyyət kəsb edib. 1888-ci ildə Dağıstana səyahət etmiş K.F.Qan yazırdı: “Demək olar ki, bütün Dağıstanda türk-tatar dili, necə deyirlər beynəmiləl dil idi. Rus dilini heç kim bilmirdi...”¹⁷

XIX əsrdə Qafqaza sürgün edilmiş mütərəqqi ruhlu rus ziyalıları, o cümlədən şairlər, yazıçılar Azərbaycan türkcəsini öyrənməyə can atmışlar. 1837-ci ilin sonunda M.Y.Lermontov S.A.Rayevskiyə yazdığı məktubda bildirirdi: “Tatar dilini (bizim dili o vaxt belə adlandırırdılar) öyrənməyə başlamışam. Avropada fransız dili nədirsə Qafqazda, ümumiyyətlə Asiyada türk dili də odur”.¹⁸

Bəxtiyar Vahabzadə doğma dilimizdən bəhs edərək qürurla yazırdı: “Bizim dilin təsiri və gözəlliyi o qədər böyük olmuşdur ki, başqa xalqların aşığı və şairləri də bu dildə ölməz əsərlər yaratmışlar. “Böyük sənətkar bir qədər ümumi səciyyə daşıyan fikrini konkretliyə yüksəldərək erməni ədəbiyyatşünası M.X.Abəğyandan sitat gətirir. Abəğyan hayların dilinin yoxsulluğunu təcəssüm etdirən bu sözlərə imza atmışdır: “Klassik qrabarda hayreni (bayatı) şeiri qafiyəsiz yazılırdı. Belə ki, bizim dilimiz qafiyə sarıdan kasıbdır, dilimizdə həm qafiyə sözlər azdır. Şifahi xalq yaradıcılığında qafiyə XI-XII əsrlərdən yaranmağa başlamışdı. Xalq nəğmələrini yarananlar qafiyə üçün onlara aydın olan türk dilinə müraciət edirdilər.”¹⁹ Diqqət yetirdinizmi?! Haylar özləri etiraf ediblər ki, erməni dilində həm qafiyə sözlər XI-XII əsrlərdə yaranmağa başlamışdır. Bizim əcdadlarımız isə hələ VI-VII əsrlərdə “Kitabi -Dədə Qor-

qud” kimi bütün dövrlərin ən möhtəşəm dastanlarından birini yaradıb. Yuxarıda yazılanları təsdiq edən daha bir fakta diqqət yetirək. Söhbət Mahmud İsmayılın “Azərbaycan xalqının yaranması” əsərində məşhur alim Mordmandan gətirdiyi iqtibasdan gedir.

Mordman yazırdı:

“Məlumdur ki, ermənilər hind-avropa mənşəli xalqdır, amma onların dili turan dillərinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Mən həmin ifadə ilə heç də çoxəsrlik kontakt nəticəsində osmanlı türklərindən alınmış sözləri nəzərdə tutmuram. Söhbət III, IV, V, VI, VII yüzillərdə erməni ədəbi dilinə keçmiş turan elementlərindən gedir. Bu elə bir dövr idi ki, dünyada hələ nə səlcuqlar, nə osmanlılar, nə də turanlılar var idi”²⁰

Sevimli şairimiz “Gəlin açıq danışaq” kitabında XIII əsrdən başlayaraq ta Sovet hakimiyyəti dövrünə qədər türk dilində yazan erməni aşığılarının adlarını sadalayaraq bildirib ki, onların əhəmiyyətli hissəsi türk dilində yazdıqlarından özlərinə türk adı götürüblər. Budur bizim dildə şeir yazan, dastan qoşan erməni aşığılarının bir qismi: Frik və Bluz Hovanes (XIII əsr), Tilkurans (XIV əsr), Bağışesi (XV əsr) erməni əlifbası ilə türk dilində şeirlər yazmışlar. XVI əsrdə Vanlı Kuçak (Nahapet Kiçək), XVII əsrdə Qul Arzuin, XVIII əsrdə Sayat Növa, Miran, Bağır oğlu, Əmir oğlu, Qul Eraz, Turab Dədfə, Şamçı Melko, Kiçik Nova, Artem, Harutyun Bequm, XIX əsrdə Keşiş oğlu, Doni, Qəssab oğlu, Zərgər (1824-1874), Dəllək Murad, Şirin (Hovanes Karapetyan) və s. erməni aşığıları türk dilində yazmışlar. B.Vahabzadə ümumiyyətlə, bizim dildə yazıb yaranan 44 erməni aşığının adını sadalayıb.

Böyük şair qeyd edib ki, erməni aşığıları türk dilində yazdıqlarından türk adlarını da ədəbi təxəllüs kimi qəbul etmişlər. O, bu mətləblə bağlı daha bir gerçək tarixi faktdan bəhs edərək yazıb: “Erməni folklorçusu Q.Tarverdiyan 400-ə qədər erməni aşığın əsərlərini topladığını yazır və deyir ki, bunlardan yalnız 20-25 nəfəri ermənicə, qalanları isə yalnız türkcə yazmışdır”.

Nəsimi şeirlərini təbliğ etdikləri üçün erməni Budaq Amtetsi oda yaxılmış, Xaçatur Tiqranaketsinin isə Nəsimi kimi dərisi soyul-

muşdur. Bütün bunlar Azərbaycan türkcəsinin erkən orta əsrlərdən başlamış XIX əsrədək, təxminən 1400 il ərzində xalqlararası ünsiyyət, mədəni əlaqələr dili olduğunu təsdiq edir.

Məlum olduğu kimi ermənilərin mütləq əksəriyyətinin düşüncəsi, dünyagörüşü yalan üzərində bərqərar olub. Onlar yalanla gerçəklik arasında seçim etmək zərurətilə üzləşdikdə adətən yalana üstünlük verirlər. Lakin erməni xisləti üçün qeyri-adi olan gerçəyə meyillənmək kimi nadir istisnalar da var. Bu qəbildən olan məhdud faktlardan biri də erməni tarixçisi Leo tərəfindən qələmə alınmış "Erməni tarixi" əsərindəki mətləbdir.

Bəxtiyar Vahabzadə tarixi gerçəklikləri əks etdirən dəlilləri "ağlının qibləsi" hesab etdiyindən dilimizin zənginliyini təsdiq edən həmin erməninin etirafını iqtibas edir: "Aşıqlar nağıllarda, mahnılarda təsvir olunan həyatı ifadə etmək üçün erməni ləhcələrindən daha səlis, daha ifadəli və daha zəngin olan türk dilindən istifadə etmişlər".

Cavad Heyət Azərbaycan türkcəsi ilə fars dilini qarşılıqlı şəkildə müqayisə edib. Çoxsaylı müsahibələrinin birində bu barədə belə deyib: "...Hələ 500 il bundan əvvəl Əlişir Nəvai "Muhakemet-ül Lügəteyn" adlı bir əsər yazmışdır. Nəvai bu kitabda fars dili ilə özbək türkcəsini müqayisəli şəkildə təhlil etmiş və özbək türkcəsinin üstünlüyünü sübut etmişdir. Mən isə Azərbaycan dilini fars dili ilə müqayisə etmişəm. Bu kitabdakı (özünün yazdığı "İki dilin müqayisəsi" kitabını nəzərdə tutur. H.M.) 1650 türk sözünün farsca qarşılığı yoxdur. Bizim dilimiz fellərlə daha zəngindir. Dilimizdəki fellərin çeşidi zaman, şəkil etibarı ilə 51-dir. Fars dilində isə bu çeşid 15-dir. Düşüncə və məntiq baxımından Azərbaycan dili elmi fikirlərin izahı üçün daha əlverişlidir. Fars dili əsasən şeir dilidir. Şeirdə məntiqə ehtiyac yoxdur. Nə qədər mübaliğə etsən, bir o qədər gözəl alınar şeir. Düşüncəni sübut etməyə isə məntiq lazımdır. "İki dilin müqayisəsi" kitabını farsca yazdım ki, İrandakı farslar da oxusunlar və dilimizin nəyə qədər olduğunu bilsinlər".

Bəs necə oldu ki, tarixin ən qaranlıq, ən keşməkeşli dövrlərindən, çarizmin ifrat müstəmləkəçilik zorakılığından keçib gələn,

yalnız varlığını deyil, həm də vətənin sərhədlərindən də xeyli kənara çıxan fəaliyyət dairəsini, cazibə qüvvəsini qoruyub saxlayan dilimiz sovet hakimiyyəti dönəmində bütün bunlardan məhrum oldu. Nəinki Azərbaycandan kənar ərazilərdə, hətta məmləkət daxilində işlənmə dairəsi tədricən kiçildi, uca kürsülərdən, dövlət idarələrindən qovulub "komalar küncünə" sıxışdırıldı. Ədalət və azadlıq qiyafəsinə bürünmüş, əslində barbar əxlaqı üzərində qurulmuş vəhşi bolşevizm istibdadı dövründən başlanan bu proses durğunluq epoxasında başa çatdırıldı.

XX yüzilin 20-ci illərində Azərbaycan Milli İcraiyyə Komitəsi nəzdindəki Milli azlıqlar şöbəsinin müdiri Sərkisovun guya paradoksal hal kimi təqdim etdiyi fakta və bu təqdimatdakı məkrli niyyətə diqqət yetirək: "Qaxda kənd sovetinin sədri ingiloy, gürcü olmasına baxmayaraq, işlər türk dilində aparılır. Vartaşendə də (indiki Oğuz) əhalinin əksəriyyəti erməni olsa da türk dili işlərin aparılmasında aparıcı mövqeyə malikdir".²¹ Bax, bu artıq rəsmi hakimiyyət səviyyəsində milli dilin sıxışdırılmasına açıq çağırış idi.

Millətpərvər şair 50 ildən artıq bir müddət ərzində milli varlığımızın əsasında duran doğma dilimizə incəliklə tutulan divanın - mənəvi rəzalətin cavabdehlərini arayıb, milli mənlilik duyğusundan və milli kimliyindən imtina edib dilimizin sıxışdırılmasında yadellilərlə əlbir olan manqurt"ları qınayıb, bu siyasətin acı nəticələrindən bəhs edib:

*Ey bu günü dilim-dilim
Parçalanan ana dilim
Sinasında od qalanan ana dilim
Qapıların arxasında
Boynu bükük qalan dilim*

*Var ikən yox olan dilim
Ayaqlarda kilim, dilim
Savaşlarda bir qəhrəman,
Barışlarda həlim dilim.*

*Yadın fitvasıyla öz gülləmizlə
Özgənin dilinə ov olan dilim.
Möhürlü, hüquqlu idarələrdən
Daxmalar küncünə qovulan dilim.*

*Ali təbəqələr səni dandılar
Sən bir ümman ikən dayaz sandılar
Özgənin dilində xoruzlandılar
Sən ey öz sacında qovrulan dilim.*

*Xətayi taxtında sən fərman oldun
Dillərə hökm edən qəhrəman oldun
Bəs niyə sən bu gün pərişan oldun?
Bilgə qılıncından od alan dilim.
Tarixin yolunu keçdin uğurlu
Sənə batanmadı bir qolu zorlu
Dünəni möhtəşəm, sabahı nurlu
İndisi tapdanıb ovulan dilim
Analı - atalı a yetim dilim,
Şərəfim, şöhrətim, qeyrətim dilim.*

Böyük sənətkar haqlı olaraq düşünürdü ki, dilimizi qoruyub saxlaya bilməsək siyasi, iqtisadi azadlıqdan məhrum olduğumuz kimi, mənəvi azadlığımızla da vidalaşmalı olarıq. Dilimizə vurulan kilid mənəvi dəyərlərimizin də buxovlanması ilə nəticələnər və beləliklə bir xalq kimi ləyaqətlə yaşamaq imkanlarından birdəfəlik məhrum olarıq.

Diqqətinizi yuxarıda iqtibas etdiyim poeziya örnəyindəki dilimizə qarşı yönələn diskriminasiya siyasətinin gerçəkləşməsində öz günahımızdan bəhs edən misralara yönəltmək istərdim:

*Yadın fitvasıyla öz gülləmizlə
Özgənin dilinə ov olan dilim.*

Bu misralarda açıldıqca açılması, çözüldükcə çözülməsi mətləblər var. Hər hansı xalqın milli dəyərlərinə yalnız o halda hörmət edilir ki, bu xalq həmin dəyərləri qorumağı bacarsın, heç olmazsa buna cəhd

etsin. Xalq özünün milli dəyərlərini təhdid edən təhlükəni o halda dəf edə bilər ki, "mən varam", "mənim varlığımla barışın" iradəsini ortaya qoya bilsin. Biz isə nəinki bunu arzu olunan səviyyədə etməmişik, əksinə, dilimiz üçün daşdığımız mənəvi məsuliyyət hissini itirərək dar pragmatik maraqlarımız naminə dilimizə qarşı yeridilən diskriminasiya siyasətinin müəlliflərinin dəyirmanına su tökmüşük. Nə yaxşı ki, öndə Bəxtiyar Vahabzadə olmaqla dilçilərimizdən, ədəbiyyatçılarımızdan ibarət olan kiçik bir işıqlılar zümrəsi mənəvi məsuliyyətin diapazonunun məhdud olduğu totalitar rejimdə maksimum səy göstərərək, böyük psixoloji, əsəbi və zehni qüvvə sərf edərək ana dilimizin məhvərindən qoparılmasına imkan vermədilər.

III FƏSİL

**“Ey ikibaşlı qartal,
Üç yüz ildir dad çəkir dünya sənin əlindən”**

Neçə-neçə xalqın, eləcə də türk mənşəli xalqların tarixi tale-yində müdhiş faciələrə səbəb olmuş Rusiyanın işğalçılıq siyasəti Bəxtiyar Vahabzadənin ictimai siyasi lirikasının əsas mövzularından olub. Şair müdrikliyin qatılaşırdığı fikir cövhəri vasitəsilə Rusiyada təcavüzkarlıq hərisliyinin kulta çevrilməsinin tarixi, mənəvi-psixoloji səbəblərini açıqlayıb və XIX yüzilin əvvəllərində vətənimizin, xalqımızın iki hissəyə bölünməsinə özündə ehtiva edən dəhşətli faciədən tutmuş Qarabağ itkisinə qədər üzləşdiyimiz bütün fəlakətləri həmin işğalçılıq kultunun təzahür halları, simptomları kimi təqdim edib. Bu baxımdan “Gülüstan”, “Şəhidlər” poemaları, “150 il”, “Yevtuşenkoya məktub”, “İkibaşlı qartal”, “Qatilinə pənahım deyir” şeirləri olduqca səciyyəvidir.

Ermənilərin əfi ilana dönüb Azərbaycana düşmən kəsilməsi də xeyli dərəcədə Rusiyanın təcavüzkar xarici siyasəti ilə bağlı olub.

I Pyotr vəsiyyətnaməsində Qafqaza, İrana və Türkiyəyə yönələn iddialarının gerçəkləşməsi üçün ermənilərdən istifadə etməyi xələflərinə tövsiyə edib. Ermənilər də Rusiyanın bu təcavüzkar siyasətindən öz məkrli məqsədlərinə çatmaq məqsədilə faydalanıblar. İsrail Qrinin 3 məktubu da daxil olmaqla ermənilərin Rusiyanın hakim dairələrinə ünvanladığı 18 müraciət bu baxımdan səciyyəvidir. Rusiyanın Şərqi müdaxilə edəcəyi təqdirdə ermənilərin yardımına bel bağlanılmasına dair vədlər həmin sənədlərin məğzini təşkil edir.

10 oktyabr 1724-cü ildə I Pyotr ermənilərin işğal olunmuş ərazilərə köçürülməsi və məskunlaşması üçün konkret yerlər ayrılması barədə fərman imzalayıb.

Onun xələfləri bu fərmanın tələblərini artırılması ilə həyata keçirdilər. 10 fevral 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanan

Türkmənçay müqaviləsinə əsasən qısa müddət ərzində Azərbaycan ərazisinə 40000 erməni köçürüldü.

1828-1830-cu illərdə Osmanlı dövlətinin ərazisindən Cənubi Qafqaza daha 84600 erməni köçürüldü. Onların Qafqaza, Qara dəniz sahillərinə köçürülməsi prosesi 1893-1894-cü illərdə zirvə nöqtəsinə çatdı. N.N.Şavrov yazırdı ki, 1908-ci ildə Zaqafqaziyada yaşayan 1.300.000 erməninin 1.000000 nəfəri Rusiya tərəfindən xaricdən köçürülənlər idi. Məhz Rusiyanın işğalçı dairələrinin səyi nəticəsində 1836-cı ildə Qarabağda alban kilsəsinin ləğv edilib erməni qriqorian kilsəsinin tərkib hissəsinə çevrilməsi üçün fərman verildi.

Rusiyanın Qafqazda, həmçinin Azərbaycanda yaratdığı müstəmləkə idarə üsulunun verdiyi imtiyazlardan bəhrələnen ermənilər iqtisadi və siyasi sahələrdə üstün mövqe əldə etdilər. XIX əsrin son rübündə xarici kapitalın Bakıda 79 neft buruğu olduğu halda, erməni sahibkarları 155 buruğa malik idilər. XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanda 167 neft sənaye müəssisəsindən 55-i erməni sahibkarlarına məxsus idi.

Rusiyanın müstəmləkəçi dairələrinin himayəsinə arxalanan ermənilər tərəfindən 1887-ci ildə yaradılan “Onçak” (zəng), 1890-cı ildə formalaşdırılan hərbişəkilmiş “Daşnaksütyun” partiyaları xalqımıza qarşı yönələn kütləvi qırğın və terror əməllərini 1905-ci ildən başlayaraq çağdaş dövrə qədər davam etdirməkdədirlər.

1906-cı ilin fevralında Əhməd bəy Ağaoğlu öz məsləkdaşları ilə Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkovla görüşüb və erməni terroruna münasibətdə çar hökumətinin tutduğu mövqeyə aydınlıq gətirməyə çalışıb. O, general qubernatorla görüşdən aldığı təəssüratı qələmə alıb. Həmin yazının mahiyyətini əks etdirən cümləyə diqqət yetirək: “Daşnaksütyun Rusiyanın böyük şəxslərinin, generallarının və hətta Qafqaz canişini həzrətlərinin fikir və əqidələrinə qulluq edir”.

Bəli, daşnakların xalqımıza qarşı yönələn qəddar əməlləri Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin məntiqi nəticəsi kimi meydana gəlib.

Bu poeziya nümunələrinin insana təlqin etdiyi fikirlərdən biri də budur ki, nə qədər ki, Rusiyada imperiya ambisiyalarına son qoyul-

mayıb, nə qədər ki, Rusiyanın siyasi dairələrinin düşüncə tərzində patalogiyadan normaya dönüş başlamayıb o bütün bəşəriyyət üçün təhlükə mənbəyi olaraq qalacaqdır:

*Ey ikibaşlı qartal,
Üç yüz ildir dünya dad çəkir sənin əlindən.
Düşən qurtara bilmir o qanlı çəngəlindən.
Sən ağ oldun Allaha.
Bizim nağıllardakı yeddibaşlı əjdaha
İkibaşlı qartalın doğmaca əcdadıymış .
Zülmün başqa adıymış.
İçin qara, çölün ağ, başdan başa boyasan,
İftirasan, riyasan.
O biri dünyada da hələ gözün var sənin
İki qanad, iki baş, iki üzün var sənin.
Həm qərbə, həm də şərqə gərib qanadlarını
Bəsdir kölgə saldığın.
Baxıb iki tərəfə həmişə çaş qaldığın
Sən dünən, həm bu gün
İki başla düşündün.
Kəsilsəydi bir başın, qan içməkdən doyardın.
Sən də bu aləm kimi,
Bir baş ilə düşünüb dünyanı dinc qoyardın.*

Rusiyanın daim təcavüzə meyilli olmasının başlıca səbəbi onun keçmişindən bu gününə uzanan kölgənin vahiməsidir. Slavyanlara dair ilk məlumatlara V-VI yüzillərə aid xronikalarda təsadüf olunur. Lakin onların təşəkkül tarixi xeyli əvvələ, miladdan öncəki dövrə gedib çıxır. Onlar uzun müddət türk mənşəli iskitlərin, daha sonra monqol tatarların əsarəti altında həyat sürüblər. Bizans tarixçisi Feofel Simokatta bildirib ki, slavyanlar sıx meşələrdə yaşayaraq döyüş silahlarının nə olduğunu bilməyiblər.²²

Yüz illərlə uzanan kölə həyat tərzı bu qövmin xarakterində öz izini buraxmaya bilməzdi.

Rusiyanın çar titulunu qəbul edən ilk hökmdarı tarixə İvan Qrozni adı ilə düşmüş IV İvandır. O hələ monqol tatar əsarətindən

tam xilas ola bilməmiş ölkə üzərində özünün qeyri məhdud hakimiyyətini qurmaq üçün ilkin orta əsrlər dövrünün cəngavər ordenlərinə bənzəyən "Opriçnina" adlanan bir sistem yaratdı. İvan Qrozni bu qurumu cəllad baltasına çevirərək ümumi sayı yüz min civarında olan insanı məhv etdi. Onun hakimiyyətinin son dövrünə təsadüf edən XVI yüzilin 80-ci illərinin əvvəllərində Klin, Tver, Pskov, Novqorod, Vişney-Voloçek, Torjok şəhərləri yerlə - yeksan edilmiş sayı- hesabı bilinməyən kəndlər özlünə qədər yandırılmışdır. Beləliklə, rus mütləqiyyət üsul idarəsi qorxunun ən dəhşətli fazası olan fobiya üzərində quruldu. Əsrlərlə davam edən yadelli zülmü, ondan heç nə ilə fərqlənməyən "doğma" tiranların zülmü ilə əvəz olundu.

Bu xalq bütün tarixi boyu despotizm şəraitində yaşadığından buna təbii hal kimi alışmış, fərqli yaşam tərzinin mövcudluğu haqqında heç düşünmək belə istəməmişdir.

XIX yüzilin 60-cı illərinə qədər Rusiyada təhkimli kəndlilər tək-tək, yaxud toplum halında alınıb-satılırdı. Ailə quran gənclərin zifah gecəsi mülkədarın qanuni haqqı olaraq qalmaqda idi.

Ən pisi isə budur ki, Rusiya işğallar yoluna düşdükdən sonra hava, su kimi təbii hesab etdiyi despotizmi təcavüz hədəfi kimi seçdiyi xalqların həyatına daşıyaraq onları da bədbəxt edib.

1918-ci ildə Əli Mərdan bəy Topçubaşovun Rusiyanın tanınmış siyasi xadimi Sazonova məzəmmətedici tərzdə söylədiyi sözlər bu baxımdan səciyyəvidir. Əli Mərdan bəy onun gözünün içinə baxaraq: "Məmin anadangəlmə istedadı və əməyə məhəbbət hissəsinə malik olan xalqımı bədbəxt edən ruslara nə deyəsən" sözləriylə iradını bildirib.

Rus xalqının neçə-neçə nəslı qorxu doğuran zora pərəstiş ruhunda tərbiyə olunub. Hətta Puşkin, Lermontov kimi qüdrətli poetik fikir sahibləri də işğal siyasətini, başqa xalqlarda qorxu yaradan zoru vəsf etmək kimi bir qəbahətə yol veriblər.

Bəxtiyar Vahabzadə, Rusiyanın imperiya siyasətinə etiraz əlaməti olaraq təltif edildiyi "Xalqlar dostluğu" ordenindən imtina edən şair Yevtuşenkoya həsr etdiyi "Yevtuşenkoya məktub" adlı şeirində həmin mətləbə eyham vuraraq deyir:

*Əhsən mərdliyinə, dəyanətinə
Geriyə qayıtdın sən bu ordeni.
Cüt başlı qartalın cinayətinə
Şərik etməyin – dedin – siz məni...*

*...İşğalçı orduyla Puşkin öyündü,
Bu qanlı vəhşətə sənə utandın
Sənin qabağında şagirdə döndü
"Qafqaz, əy başını" deyən ustadın.*

Bu şeir parçasından şairə məxsus daha bir məziyyəti aşkar edirik. Bizə əyan olur ki, kim olmasından asılı olmayaraq əgər o şəxs zoru vəsf edirsə, Bəxtiyar Vahabzadə üçün bütün əvvəlki dəyərlərini itirmiş olur.

Azərbaycan tarixinin son dərəcə faciəvi səhifəsinə həsr olunan "Gülüstan" poeması yalnız Bəxtiyar Vahabzadənin deyil, ümumiyyətlə çağdaş Azərbaycan poeziyasında siyasi lirikanın ən yüksək nümunələrindəndir.

Şair bu poema ilə tariximiz üzərindən təhrif örtüyünü götürərək rəsmi təbliğatın cəmiyyətə təqdim etdiyi "xilaskar Rusiya" obrazının illüziya olduğunu sübuta yetirdi. O, təhrif edilmiş tarixlə gerçək tarix arasında əksliklərin mahiyyətini bitkin poetik fikir vasitəsilə açıb göstərməklə xalqın tarixini xalq üçün yenidən kəşf etdi və beləliklə, "Gülüstan" poeması tarixi həqiqətin təəcəssümü kimi milli idrakın tərəqqisinə əhəmiyyətli təsir göstərdi.

Tarixi həqiqətlərin qadağan edildiyi Sovet İttifaqında həqiqəti çözməyə cürət etmiş Bəxtiyar Vahabzadə rəsmi dairələr tərəfində "top-tüfənglə" qarşılandı.

Gəlin şairin publisisti əsərlərinin toplandığı "Şənbə gecəsinə gedən yol" kitabında əksini tapmış kövrək bir xatirəyə diqqət kəsilək: "Dürğunluq illərində bütün ölkədə milli dərdlərdən bəhs edən şairlər, yazıçılar və digər qələm sahibləri kölgədə idi. O cümlədən mən. Ermənistanda isə məsələ tamamilə başqa cür idi. Hələ o vaxtlarda xalqın taleyini düşünən, dərdlərindən danışan milli şairlər daha çox hörmətdə idi. P.Sevak partiyasının (Kommunist Partiyasının. H.M) üzvü de-

yildi. O, xalqın milli duyğularını oyadan, özünü dərk etməyə səsləyən "Susmayan zənglər" poemasından sonra daha çox nüfuz qazandı. Bu poemaya görə ona fəxri filologiya elmləri doktoru adı verildi və onu SSRİ Ali Sovetinə deputat seçdilər. Məni isə həmin illərdə "Gülüstan" poemasına görə "çarmıxa" çəktilər. Kitablarını kitabxanalardan götürdülər, universitetdən çıxartdılar. Biz bu müsibətləri görə - görə, xalqımızın taleyini qonşularımızın taleyi ilə müqayisə edə - edə, qəlbimizə çəkilən dağlara dözə - dözə yaşadığımız və yaratdığımız".

Bəxtiyar Vahabzadə "İstiqlal" kitabında yenə həmin mətləbdən bəhs edərək yazıb: "1959 – cu ildə yazıb mərkəzi mətbuatda çap etdirə bilmədiyimdən o zaman "Nuxa fəhləsi" adlanan rayon qəzetinin 1960 – cu il 23,26 oktyabr saylarında çap etdirdiyim "Gülüstan" poemasının soracağı 1962 – ci ildə mərkəzə çatdı. O zaman indiki Elmlər Akademiyasının böyük salonunda keçirilən MK – nın (Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəz Komitəsi H.M) ideologiya məsələlərinə həsr edilən məşhur müşavirəsində MK – nın ideologiya üzrə katibi Xasay Vəzirovun məruzəsi əsasən bu poemaya həsr olundu. Bundan bir neçə gün sonra universitetin partiya iclasında (o zaman yalnız Kommunist partiyası vardı. H. M.) mənim məsələm qoyuldu və mənə millətçilik damğası ilə partiya töhməti verildi. Bir ay sonra isə məni doktorluq ezamiyyəti bəhanəsiylə müəllimlikdən azad etdilər".²³

1813-cü il oktyabr ayının 24-də (bir sıra tarixi ədəbiyyatda bu rəqəm 12 oktyabr kimi göstərilir) Qarabağın Gülüstan kəndində Rusiya ilə Qacarlar monarxiyasının (İran dövləti ifadəsi yalnız. 1935-ci ildən sonra işlədilməyə başlanılıb) arasında 1804-cü ildən başlayaraq davam edən müharibəyə son qoyan sülh müqaviləsi imzalandı. Danışıqlar prosesində Rusiya nümayəndə heyətinə Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı general-leytenant Nikolay Rtişev, Qacarlar monarxiyasının nümayəndə heyətinə isə Mirzə Əbdülhəsən xan başçılıq edirdilər. Onların bir-birinə qovuşan əlləriylə Azərbaycan iki yerə bölündü.

Ustad sənətkar "Gülüstan" poemasında istiqlaliyyətimizi itirməklə yanaşı vətənimizin Rusiya ilə Qacarlar sülaləsinin idarə et-

diyi dövlət arasında bölünməsinə milli, ictimai-siyasi, mənəvi-psixoloji aspektlərdən bütün tariximiz ərzində üzləşdiyimiz ən böyük fəlakət kimi xarakterizə edib.

Rusiya ilə Qacarlar sülaləsinin rəhbərlik etdiyi monarxiya arasında bağlanmış "Gülüstən" sazişində öz əksini tapmış şərtlərin fəaliyyət dairəsi Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstan ərazilərini əhatə etsə də bu məmləkətlərin taleyinə tam entinasızlıq müqavilənin əsas elementi kimi diqqəti cəlb edir. Sazişin onurğa sütunu olan, həm də Qafqazın Rusiya tərəfindən ilhaq edildiyini təsdiqləyən üçüncü maddəsinə bir daha nəzər salaq: "Əlahəzrət şah öz adından, eləcə də varisləri adından aşağıdakı xanlıqları Rusiyanın mülkiyyəti kimi təsdiqləyir: Yelizavetopl əyaləti adlanan Qarabağ və Gəncə xanlıqları, eləcə də hal hazırda Rusiyanın sahib olduğu ərazilərlə birlikdə Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və Talış xanlıqları, bütün Dağıstan, Gürcüstan, İmeretiya, Quriya, Minqereliya və Abxaziyanın əraziləri, Xəzər dənizi və xalqları həmsərhəd olduqları torpaqlarla birlikdə Rusiyanın əraziləridir".

Olduqca acınacaqlı həqiqətdir. Məğlubiyyətlərin acısını dadmış şah Rusiyanın hərbi gücü qarşısında vahiməyə düşərək sanki şüurla deyil, instinktlə müqavilədə nəzərdə tutulan torpaqların çar imperiyasının nəzarəti altında keçməsinə razılıq verib. Rusiya isə əvvəlki tarixi dövrlərdə yeritdiyi işğalçılıq siyasətinin assosiasiyalarına uyğun olaraq yaranan streotiplərin təsiri altında Qacarlar dövlətinin ona zərər "ərmağan" etdiyi torpaqları məmnunluqla ilhaq edib. Gülüstən müqaviləsinin təməlinə Rusiyanın Azərbaycan və digər Qafqaz xalqlarının taleyinə qarşı tam etinasız münasibəti dururdu. Rusiya əsarət altında saldıqı xalqlara öz doğma vətənlərində nəinki ictimai-siyasi hüquqlardan istifadə etmələrinə imkan yaratmaq fikrində olmayıb, hətta milli şüurlarını qorumaq üçün mədəni sığınacaq verməyi belə ağılına gətirməyib.

Bəxtiyar Vahabzadə doğma xalqının və vətənin taleyinə etinasızlığın bu son həddinə, müstəmləkə zorakılığının ifrat təzahür halına, qoluzorluluğun analoqu olmayan həyasızlığına üsyan püşkürüb:

*Atıb imzasını hər kəs varığa
Əyləşir sakitcə keçib yerinə.
Eynəkli cənabla, təsbehli ağa
Qalxıb əl də verir bir-birinə.
Onların birləşən bu əllərilə
Ayrılır ikiyə bir el, bir Vətən.
Axıdıb gözündən yaş gilə - gilə,
Bu dəhşətli hala nə deyir Vətən?*

*Bir deyən olmadı durun ağalar!
Axı bu ölkənin öz sahibi var.
Siz nə yazırsız, bayaqdan bəri
Bəs hanı bu yurdun öz sahibləri?*

*Bəs hanı həqiqət, bəs hanı qanun?
Qocadır bu yurdun tarixi, yaşı.
Bəs hanı köksünə sərhəd qoyduğun,
Bir vahid ölkənin iki qardaşı?*

*Görək bu hicrana, bu müsibətə,
Onların sözü nə, qərzi nədir?
Bu xalq əzəl gündən düşüb zillətə,
Öz doğma yurdunda yoxsa kölədir?*

*Necə ayırdınız dırnağı ətdən
Ürəyi bədəndən, canı cəsəddən?
Axı kimi bu haqqı vermişdir Sizə,
Sizi kim çağırmış, Vətənimizə?*

*Necə vaxt səngərdə hey ulaşıdılar,
Gülüstən kəndində sövdələşdilər
Bir ölkə ikiyə
Ayrılısın deyər!..*

Vətənimizi iki hissəyə bölən Gülüstən müqaviləsinin imzalanmasından ötən 201 il ərzində bəşəriyyətə yaxşını yamandan,

doğrunu yalandan ayırd etməyə imkan verən neçə-neçə cahanşümul hadisələr baş verib. Milli faciəmizə yol açmış həmin sazişin əsas müəllifi çar imperiyasının süqutundan (1917) 97 il, onun varisi SSRİ-nin tarixə qovuşmasından (1991) 23 il, müqavilənin digər iştirakçısı İranın şah rejimindən qurtuluşundan (1979) 35 il ötməsinə baxmayaraq, milli bəxtimizə vurulan düynü hələ də açmaq mümkün olmayıb.

Son yüz ildə Arazın o tayındakı el istibdad rejiminin əsarətindən xilas olmaq üçün üç dəfə üsyan bayrağı qaldırıb. 1907-1911-ci illərdə Güney Azərbaycan, İran inqilabının önünə keçdi. Həmin illərdə xalq Səttarxanın, 1917-1920-ci illərdə Şeyx Məhəmməd Xiyabanının, 1945-1946-cı illərdə isə Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılığı ilə fars şovinizminin milli zülmünə qarşı ölüm-dirim savaşları apararaq, nəinki əsarət ətalətindən uzaq olduğunu dünyaya nümayiş etdirdi, həm də milli zülm səfalətini yaşayan bütün xalqlar üçün müstəmləkə zorakılığı ilə barışmazlığın meyarına çevrildi.

Otuz il fars dilində poetik incilər yaratdıqdan sonra öz ana dilinə doğru üz tutaraq "Heydərbabaya salam" kimi bir şedevri araya-ərsəyə gətirmiş böyük şair Şəhriyar Arazın o tayındakı elimizin fars zülmünə qarşı apardığı mübarizəni nəzərdə tutaraq Süleyman Rüstəmə şeirlə yazdığı məktubda deyirdi:

*Biz bir dərya qan vermişik
Zindanlarda can vermişik.
...Mən də təkəm sizə qurban
Tək canım hamuza qurban.*

Bəxtiyar Vahabzadə Şəhriyarın bu poetik məktubuna cavab olaraq yazırdı:

*"Qan verdiniz", "can verdiniz",
Siz qan səpib od dərdiniz.*

*Gücünüzü göstərdiniz
Haqqınızı yeyənlərə.*

*Dərdinizə biz yanırıq,
Sizi anır, hey anırıq.*

*Gələcəyə inanırıq .
Birləşəcək ya gec, ya tez
O ayrılan allərimiz.*

Şairin "Gülüstan" poemasında ifadə etdiyi sərt həqiqətlər ədəbiyyatımızın gerçəkliklə improvizasiyanı, həqiqi tarixi faktlarla təhrifi bir-birindən ayırd edə bilmədiyi və ya rəsmi təbliğatın tələblərinə boyun əymək zərurətilə üz-üzə qaldığından bunları bir-birindən fərqləndirmək imkanından məhrum olduğu bir dövrdə meydana gəldiyindən diqqəti daha çox cəlb etmişdi. Bu əsərdə tarixə münasibətdə təhrifə, yalana son qoyub sərt həqiqətə üz çevirməyə çağırış var idi. Rəsmi dairələr tərəfindən qadağan olunmasına baxmayaraq xalqımızın ən ağır tarixi probleminə sovet ideologiyası tərəfindən yaradılan laqeydlik ovqatına son qoyduğundan "Gülüstan" poeması geniş nüfuz qazandı.

Bu poemada xalqımızın istiqlaliyyətdən məhrum edilməsindən və vətənin bölünməsindən irəli gələn kədərli ağrı formasında ifadəsi də var, ilahi mahiyyət kəsb edən Vətən, xalq sevgisi də. Müstəmləkəçiliyin törətdiyi rəzalətlərə nifrət də var, xalqımızın istinad etdiyi mənəvi dəyərlərə etinasız münasibətə kəskin etiraz da:

*Taxta dirəkləri torpağa deyil,
Qoydular Füzuli divanı üstə.
Yarıya bölündü yüz, yüzə əlli il
Gəraylı, bayatı, muğam, şikəstə.*

*Dəmir çapərləri eşqim, diləyim
Tarixim, ənənəm üstə qoydular.
Yarıya bölündü canım, ürəyim,
Yarıya bölündü Arazda sular.*

*Taxta dirəkləri qoydular, ax, ax!...
Qəlbimin, ruhumun, dilimin üstə,
Biz güldük, ağladığ, yenə də ancaq
Bir sazın, bir telin, bir simin üstə.*

Ancaq müstəmləkə zorakılığının, ümumiyyətlə kobud fiziki qüvvənin imkanlarının həddi var. Bu imkanlar “elin ruhunun” təzahür halları kimi özünü biruzə verən mənəvi dəyərlərin nüfuz etdiyi sərhədlərlə məhdudlaşır. Xalqın, elin ruhu hər cür qüvvənin təsir və təzyiq imkanlarının fəvqündə durduğundan məğlub edilməzdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin “elin ruhu”nun bölünməzliyinə və müstəmləkə zorakılığını dəf etmək gücünə malik olduğuna inamını ifadə edən fikirlər gerçəkliyi əks etdirir. “Elin ruhu” ifadəsi mücərrədlikdən uzaq olub xalqın mənəvi aləminə aid olan bütün sahələri, həmçinin “qan vasitəsilə əcdaddan miras kimi alınan ruhu”, yəni, xalqın xarakterinə xas olan təməl prinsipləri vəhdət halında əks etdirən bir anlayışdır.

Mütəfəkkir şairin o taydan bu taya Mustafa Payanın, Vahidin qəzəllərini oxumasını, “Vurğunun həsrət nəğmələrinə Şəhriyarın Təbriz elindən səs verməsini” “elin ruhu”nun bölünməzliyini təsdiq edən təzahür halları kimi təqdim etməsi “müdrək adam üçün fakt həm əsl poeziya, həm də nağılların ən gözəlidir” kəlamının ifadə etdiyi hikmətin siqlətini daha dərinəndən duymağa imkan verir:

*Ağalar bilmədi birdir bu torpaq
Təbriz də Bakı da Azərbaycandır.
Bir elin ruhunu, dilini ancaq
Kağızlar üstündə bölmək asandır.
Böl, kağız üstündə, böl, gecə-gündüz,
Torpağın üstünə dirəklər də düz,
Gücünü, əzmini tök də meydana,*

*Qoşundan, silahdan sədd çək hər yana.
Torpağı ikiyə bölərsən, ancaq
Çətindir bədəni candan ayırmaq!
Ayırmaq kimsəyə gəlməsin asan,
Bir xalqın bir olan dərdi sərin.
O taydan bu taya Mustafa Payan
Oxuyur Vahidin qəzəllərini.
Dolandı zamanə döndü qərinə,*

*Şairlər od tökdü yene dilindən.
Vurğunun o həsrət nəğmələrinə
Şəhriyar səs verdi Təbriz elindən:*

*“Heydərbaba göylər qara dumandı
Günlərimiz bir-birindən yamandı.
Bir-birizdən ayrılmayın amandı,*

*Yaxşılığı əlimizdən aldılar,
Yaxşı bizi yaman günə saldılar.
Bir uçaydım bu çırpınan yelinən
Qovuşaydım dağdan asan selinən
Ağlaşaydım uzaq düşən elinən
Bir görəydim ayrılığı kim saldı
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı”.*

“Gülüstən” poeması Şəhriyarın yuxarıdakı ölməz misraları ilə tamamlanır. Tarixi həqiqətləri ifadə etməklə xalqımızın milli şüurunun inkişafına misilsiz təsir göstərən bu əsərin məhz “Heydərbabaya salam” poemasının misraları ilə bitməsi “Gülüstən”da əks olunmuş xalq ruhunun bölünməzliyi ideyasının həmin misralarda öz təsdiqini tapmasından irəli gəlirdi.

Hər iki əsərdə müstəmləkə zorakılığı nəticəsində bölünmüş vətənin, xalqın taleyi üçün nigarançılıq var. Həm “Gülüstən” poemasında, həm də Bəxtiyar Vahabzadənin Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” əsərindən iqtibas gətirdiyi misralarda vahid xalqın bir-birindən ayrı salınmış ellərinin qövr edən həsrət duyğusu dil açıb fəryad edir.

Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı kimi “dini, siyasi, hər hansı bir amilin təsirindən azad, təbii və insani bir həsrətin nəticəsində, sənət vurğunu bir aşıqın həsrətiylə meydana gəlmiş bir əsərdir”.

Ulu Şəhriyarın Süleyman Rüstəmə yazdığı şeirdə Bəxtiyar Vahabzadəyə olan səmimi hisslərini ifadə etməsi də bu iki sənətkarın əqidə, məslək baxımından yaxın olduqlarını təsdiq edir.

*Qardaşların gözündən öp.
Bəxtiyarın üzündən öp,
Səmədin də sözündən öp,
Mən də təkam sizə qurban,
Tək canım hamuza qurban!...*

1981-ci il yanvarın 23 də ustad Bəxtiyarla ustad Şəhriyarın səsləri telefon telləri vasitəsilə bir birinə qovuşdu. Şair bu telefon söhbətinin təəssüratı altında yazdığı "Eyni yaşdayıq" şeirində yaşla bağlı Şəhriyarla aralarındakı dialoqu yaradıcılığının leytmotivini təşkil edən vətən və xalqla bağlı ülvı ideallarla əlaqələndirərək fəlsəfi tərzdə mənalandırır:

*Məndən xəbər aldın: Neçə yaşın var?
Söylədim yaşımlı.
Dedin: Min alqış .
Dedim: Nəyə alqış, ustad Şəhriyar?*

*Dedin ki, Cavansan sən mənə baxmış
Arzum göyərmədi keçibdir yaşımlı,
O gözəl günləri sən gör qardaşım.*

*Doğrudur, bir deyil bizim yaşımlı.
Ancaq yaşa vurma ötən illəri.
Eyni ağrılarla yaşamışdıq biz
Ayrılıq dərini nə vaxtdan bəri.*

*Dərdimin yaşıdır mənim öz yaşımlı.
Ayrılıq hədəfdir... Biz savaşıdayıq
Sənin göz yaşıdır mənim göz yaşımlı
Dərdimiz birdirsə eyni yaşdayıq.
Bizim bir kimsəyə qərəzimiz yox,
Biz iki qardaş bir anamız var
Bu böyük torpağın iki oğluyduq
Orda Şəhriyaram, burda Bəxtiyar.*

Yadların dikəltiyi sərhəd dirəklərilə bir-birindən ayrı salınmış vahid ölkəyə məxsus iki elin hicran dərdi şairlə daim qolboyun olub. Bəxtiyar Vahabzadə həmdəm olduğu bu dərd yükünü şeirdən – şeirə, poemadan poemaya daşıyaraq bütün yaradıcılığı boyu çəkmişdir. Fəlsəfi düşüncə tərzilə ifadə olunan bölünmüş Vətən dərdirnin təfərrüat müfəssəlliyinə qədər incələnməsi bu poeziya incilərinin başlıca xüsusiyyətidir.

İnsan qəlbinə və ruhuna yaxın, doğma, əziz olan bütün varlıqlar Vətəndə, yurdda qərar tutduğundan vətən sevgisi bütün sevgilərin fəvqünə ucalır. Bəxtiyar Vahabzadə demişkən:

*Yurd eşqi bütün sevgilərin tacıdır əlbət,
Haqdan doğulan qibləyə heç vaxt çatan olmaz.*

Vətən eşqi elə ülvı və möcüzəli eşqdır ki, idrakı cılalayır, şairin təbiriylə desək "fikrin açarına, aqlın ustadına" çevrilir, hətta bu eşq naminə çəkilən əzab- izzirab ali zəkalar üçün sevinc qədər şirin olur.

*Dərdim olmasaydı, dərdi tutmaq üçün
Dərdin dəryasına tilov atardım.
Sevinci qaşıyıb, vallah mən hər gün
Sevincdən özümə dərd yaradardım.
Əgər olmasaydı dəryaca dərdim
Dərdin yoxluğunu mən, dərd edərdim.*

Daim öz daxili aləminə, könül dünyasına nəzər salan şair, orada məskunlaşan bölünmüş Vətən, xalq dərdirnin yeni –yeni mübhəm çalarlarını tapır.

*Arazın
bu tayı Vətənim.
o tayı Vətənim.
Vətəni görməyə amanım yox mənim.
Bu nəə Vətəndir?
Görmədim üzünü
Çatsam da bu yaşa.
Ömründə bir dəfə
Bəs salam verməzmi
qardaş da qardaşa?*

*Bu qəmim, bu dərdim dağlardan ağırdı,
Arazın suyuna qarışıb axıram.
Füzuli həsrətlə qütbətdən vətənə baxırdı,
Mən isə...
Vətəndən Vətənə baxıram...*

Qəlbindəki duyğuları çözləyən şair orada "köz altında yatan
"közlər" tapır.

*Bu tayda sən, o tayda mən,
Üzəmmədim bu çayda mən.
Ömür əritdim harayda mən,
Körpü çaydan uzaq düşüb.*

Bəxtiyar Vahabzadə vətənin bölünməsindən irəli gələn bu
milli dərдин mahiyyətinə daha dərindən nüfuz etmək üçün daim fikir
qanadında özünün könül aləminə pərvazlanmış, Mövlana Camaləddin
Ruminin "Nə istəyirsən özündən istə, özündən ara, nə arayırsansa
sənsən sən" düşüncəsinə uyğun olaraq həm də - özünü aramışdır:

*Yarım bu tayda qaldı,
Yarım o tayda qaldı.
Toyum burda çalındı
Yarım o tayda qaldı.
Daha bu əzablara
Canımda bir tabım yox.
Mən təpədən dırnağa
Sualam... Cavabım yox...*

Özlərini aramaqla həm də həqiqəti arayan bütün böyük şəxsiyyətlər kimi Bəxtiyar Vahabzadə də əsasında xalqın dərdsəri duran əzab iztirabları yaşamağı ülvilik nişanəsi kimi dəyərləndirsə də daim bu hisslərin əsirinə çevrilməyin xoşagəlməz nəticələrə səbəb olduğunu etiraf edib:

*İnlədikcə azalmır,
Dərdlərimiz daha da
Ürəkdə köz- köz olur.
Bu haqdır ağladıqca
Kişi qeyrətsiz olur.*

*Bizdən sonra oyanan
Ala bildi haqqını,
Biz hələ ağlayırıq,
Tarixin təkərinə*

*Hey ümid bağlayırıq.
Yox, mən bağırmalıyam,
Yox, mən çıxırmalıyam!..."*

Bəli, ağlamaqla deyil, yalnız mübarizə aparmaqla Bəxtiyar Vahabzadə demişkən:

*Birləşəcək ya gec, ya tez
O ayrılan əllərimiz.*

"Gülüstan" müqaviləsinin şərtlərinə əsasən bölünərək müstəmləkə əsarəti altına düşən xalqımız əvvəlki zamanlardan tam fərqli iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni-psixoloji şəraitlə üzləşdi. Türk soyuna nifrət hissilə yüklənmiş çar imperiyasının siyasi dairələri milli mənsubiyyətimizi əks etdirən "türk" etnonimini "tatar" etnonimi ilə əvəzləməklə "anlayışlar aid olduğu varlığın mahiyyətini təcəssüm etdirir" gerçəkliyini inkar etmiş oldular. Azərbaycan adlı ölkə anlayışını isə elə ilim-ilim itirdilər ki, yüz ildən artıq bir zaman ərzində bu söz nəinki rəsmi sənədlərə düşmədi, heç coğrafi anlayış kimi də işlədilmədi. Türkün bu yurddə əzəli sakin olduğunu təsdiqləyən toponimlərin böyük əksəriyyəti dəyişdirildi. Ruslaşdırma siyasəti həyatın bütün sahələrini əhatə etdi. Bu rəzəlləri törədənlərin başlıca məqsədi xalqımızın milli şüurunun, vətənpərvərlik duyğusunu korşaltmaq və beləliklə milli özünüdərk prosesinin inkişafına yol verməmək idi. Çarizmi Azərbaycana qarşı ifrat müstəmləkə siyasətinə sövq edən əsas motiv imperiya ambisiyaları idisə, bu siyasəti şər çalarları ilə daha da tündləşdirən amil türk qövmünə bəslədiyi tarixi düşmənçilik münasibəti olub. Çar imperiyasının varisi olan Sovet İttifaqı da bu siyasəti başqa qiyafədə davam etdirdi: Türk etnonimi xalqımızın etnogenezini dürüst təcəssüm etdirdiyindən bu söz azərbaycanlı ifadəsilə əvəz olundu. Qədim Azərbaycan torpaq-

ları hesabına Ermənistanın ərazisi genişləndirildi, böyük repressiya dövründə pantürkist ittihamı ilə minlərlə soydaşımız məhv edildi, nəhayət gözəl Qarabağımız məhz Moskvanın ermənilərə həlledici köməyi sayəsində zəbt olundu.

5 mart 1944-cü il tarixdə Dövlət Müdafiə Komitəsi Kabarda – Balkar Muxtar Respublikasında türk mənşəli balkarların sürgün olunması haqqında qərar verdi. 11 mart 1944-cü il tarixdə Beriyanın Stalinə etdiyi məruzədən məlum olur ki, 37103 nəfər balkar Qazaxıstan və Qırğızıstan çöllərinə deportasiya olunub.

Yenə, Dövlət Müdafiə Komitəsinin 11 may 1944-cü il tarixdə qəbul etdiyi qərara əsasən 191111 nəfər Krım tatarı öz ata-baba torpaqlarından qovulub.

1944-cü il martın sonunda Məhsəti türklərinin yüz illər boyu yaşadıkları Gürcüstan ərazisindən deportasiya olunması haqqında qərar verildi.

Rəsmi sənədlərdə bu xalqların guya almanlarla əməkdaşlıq etməsi onların öz vətənlərindən məhrum olunması kimi müdhiş cəzaya məruz qalmalarının səbəbi kimi göstərilir.

Əslində bu ittiham Sovet dövlət rəhbərliyinin törətdiyi bəşəri cinayətə haqq qazandırmaqdan başqa bir şey deyil. Əgər irəli sürülən ittiham uydurma deyilsə, onda nə üçün eyni cəzaya Ukrayna, Belorusiya və Rusiyanın işğal olunmuş ərazilərində yaşayan əhali məruz qalmadı. Axı onların da xeyli hissəsi işğalçılarla əməkdaşlıq etmişdi. 1943-cü ilin yazında alman silahlı qüvvələrinin tərkibində 90 rus batalyonu sovet ordusuna qarşı keçirilən hərbi əməliyyatlarda iştirak edirdi.

Əslində, bütöv-bütöv xalqların öz vətənlərindən sürgün edilməsi kimi dəhşətli cinayətin səbəbini Sovet dövlət rəhbərliyinin türk mənşəli xalqlara qarşı əsassız nifrətində, daha doğrusu, imperiya maraqlarına xidmət edən siyasətində axtarmaq lazımdır.

1949-cu il aprel 4-də Stalinin imzası ilə ÜİK (b) P MK-nın Qara dəniz sahillərindən və Zaqafqaziyadan “siyasi cəhətdən sərbətsiz ünsürlər” kimi qələmə verilən Türkiyə vətəndaşlarının, vətəndaşlığı olmayan türklərin, sovet vətəndaşlığını qəbul etmiş keçmiş

Türkiyə vətəndaşlarının Tomsk vilayətinə sürgün olunması barədə qərar da türk mənşəli insanlara qərəzli münasibətdən xəbər verirdi.

1948-1953-cü illərdə Ermənistan adlandırılan ərazidən, əslində qədim Azərbaycan torpaqlarından 150 min soydaşımız Mil, Muğan düzlərinə sürgün olundu.

1956-cı ildə Mir Cəfər Bağirov və onun bandası üzərində qurulan məhkəmə prosesində müttəhimlərə qarşı yönələn ittihamlardan biri də azərbaycanlıların öz ata-baba ocaqlarından inzibati vəsi-tələrə köçürülməsi olub.

M.C.Bağirov həmin ittihamla belə cavab verib: “Mənim bu məsələdə heç bir günahım yoxdur. Bir dəfə Stalin mənə zəng edərək bildirdi ki, azərbaycanlıları Ermənistandan köçürmək lazımdır. Mən ona heç nə demədim. Bu tapşırığın üstündən bir neçə ay keçdikdən sonra o, mənimlə yenidən telefon əlaqəsi yaradaraq əsəbi halda bildirdi ki, siz mənim tapşırığımı yerinə yetirmirsiniz. Mən sizə demişdim ki, Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıları köçürmək lazımdır. Mən ona bildirdim ki, bu barədə rəsmi heç nə yoxdur, icazə verin Nazirlər Soveti qərar çıxarsın. O dedi ki, Nazirlər Soveti mə-nəm, mən dedim, demək yerinə yetirmək lazımdır – dedi və dəstəyi yerinə qoydu”.

Bütün bu gerçək tarixi faktlar türk etnosuna qarşı Sovet dövlət rəhbərliyində imperiya təfəkkürünün təlqin etdiyi kin-küdurətin olmasından xəbər verir.

Lavrenti Beriyanın oğlu Sergey Beriyanın yazdıqları da bunu sübut edir. O, “Mənim atam Beriyanı: Stalin hakimiyyətinin dəh-lizlərində” adlı kitabında yazıb: “Stalin Türkiyənin qəti əleyhidarı idi. Lakin bu daha çox Rusiyanın imperiya siyasətinin varislik ənə-nəsindən irəli gəlirdi. Stalin bizim Türkiyəyə qarşı ərazi tələbləri-mizlə bağlı mətbuatda təşkil olunan kompaniyaya başçılıq edirdi. Bunu üçün tarixçilər fəaliyyətə keçdilər ki, bu tələbləri əsaslandır-sınlar”.

Şair Sovet imperiya rəhbərliyinin diplomatik ifadələrlə gizlət-məyə çalışdığı milli ayrı seçkilik siyasətini zəkasının işığı ilə aşkar-layaraq xalis gerçəklik kimi üzə çıxarıb.

*Millətlər dostluğu! Astar üz imiş,
Bunun nəyi varmış sözündən özgə?
Atatürk düz demiş, vallah, düz demiş:
"Yoxdur türkün dostu özündən özgə".*

*Türkdilli xalqların doğma yerindən
Didərgin düşməsi kimi gərəkmiş?
İyirmici yüzilliyin əvvəllərindən,
"Türkəm" - deyənlərin başı nə çəkmiş?!*

*Türk öz mənliliyini biləndən bəri,
İblis də gələcək qəsdini bildi.
Qaraçay, Axalsıq, Krım türkləri,
Balkarlar, məsxələlər sürgün edildi.
İki yanağı var, amma bir üzü,
Türk öz anasından belə doğulmuş,
Anlaya bilmirəm, niyə "türk" sözü
Kiminsə başına düşən daş olmuş.*

Azadlıq, demokratiya nurundan məhrum olan məmləkətdə siyasi ierarxiyanın iddiaları kütləvi hüquqsuzluq törədir, insanın psixi enerjisini xeyrə deyil, şərə xidmət etməyə sövq edir, mənəvi dəyərlərlə ziddiyyət təşkil edən niyyətlərin reallaşması üçün münbit zəmin yaradır, şüurla duyğular arasında ahəngdarlığı pozur.

Azadlığın olmadığı cəmiyyətlərdə həqiqətin riyaya çevrilməsi, ədalətin özünə yox görüntüsünə üstünlük verilməsi, hər an haqsızlıqlarla üzləşən insanın ürəyində kinin, nifrətin köz bağlanması, ağılın dildə, dodaqda dustaq olması, nadanın başda gəzməsi, aqilin isə ayaqlar altına düşməsi kimi patoloji xarakter daşıyan hallar normaya çevrilir. Bir sözlə şairin özü demişkən belə məmləkətlərdə "Adamlar yaşayar, insanlıq olmaz".

İnsanla insanlıq arasında vəhdəti təmin edən azadlıq Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının leytmotivi, devizidir.

*Azadlıq!
Azadlıq əldən getdimi*

*Dünya xəyala da darısqal gələr;
İnsan azadlığı itirən kimi
Bütün fəlakətlər dalbadal gələr.*

*Gedər ağızlardan dad da, ləzzət də
Ağıl da, ürək də gülər arzuya.
Azadlıq olmayan bir məmləkətdə
Həqiqət riyadır, ədalət boya!
İnsan ürəyində kin də, nifrət də,
Əbədi köz bağlar, bir anlıq olmaz.
Azadlıq olmayan bir məmləkətdə
Adamlar yaşayar, insanlıq olmaz.*

*Düşünən beyinlər sönər zülmətdə
Yalanla həqiqət üzbəüz olar.
Azadlıq olmayan bir məmləkətdə
Düz əyri adlanar, əyri düz olar.*

*İdrak da boğular, söz də, sənət də
Ağıl kilidlənər dildə, dodaqda;
Azadlıq olmayan bir məmləkətdə
Nadan başda gəzər, aqıl ayaqda.*

Əzəməti, vüqarı, əyilməzliyi xatırladan nə varsa Bəxtiyar Vahabzadənin nəzərində azadlığın timsalına çevrilir. Uçuşu, duruşu əzəmətli olan, mənzilinə doğru əyilmədən, burulmadan gedən təyyarə, sağdan əsən küləyə deyil, sola, həqiqətə əyilib yalana arxa çevirən ot, "ürəyində qımıldanan hun səsləri", əcdadın totemi olan "Boz qurd" şair üçün azadlıq rəmzləri səviyyəsinə yüksəlir. Bu rəmzlər sanki canlanaraq onun əsərlərində azadlıq uğrunda mübarizə aparırlar.

Bəxtiyar Vahabzadənin vəsf etdiyi azadlıq rəmzləri prinsipə böyük ispan rəssamı Qoyenin kətan üzərində yaratdığı peyzajları xatırladır. İspan xalqının fransız işğalçılarına qarşı apardığı mübarizə dövründə yaranan bu əsərlərdə rəssam elə peyzaj formaları tapır-

dı ki, sanki taladakı ağaclar da, səmadakı ay da işğalçılara qarşı sa-
vaşırdılar.

Azadlıq ideyası bütün səmavi dinlərin əsasında durduğundan onu ən böyük din kimi qəbul edib könül evinin ən dəyərlı incisinə çevirən Bəxtiyar Vahabzadənin ictimai-siyasi lirikasında fikir dairəsinin, ideya-fəlsəfi və siyasi baxış dairəsinin mərkəzində bu amal uğrunda fədakarlıqla çarpışan, mücadilə aparan insanlar durur. Xalqımızın azadlığına son qoyan, onu soyub talayan, kökündən, adından, dilindən, bir sözlə milli-mənəvi dəyərlərindən məhrum etməyə çalışan, idrakını buxovlayan, cəhalət zülmətində saxlayan, vətəninı parça-parça doğrayan Rusiya imperiyasının vəhşı müstəmləkə rejiminə qarşı mübarizə aparmış istiqlalçı zümrə və onun bənzərsiz öndəri M.Ə.Rəsulzadə böyük şairin nəzərində ülviyyət mücəssəmələri idi.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının azmanı Yaşar Qarayev XX yüzildə Türkiyə və Azərbaycanın yetirdiyi Mustafa Kamal Atatürklə Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni türkün bu qədim məmləkətlərini xilas edən dahi şəxsiyyətlər kimi dəyərləndirərək yazıb: "İki türk xalqının iki xilaskarı bu adlar oldular. Türk adını millətlərin xə xalqların demokratiya, hüquqi dövlət və istiqlal xəritəsinə hətta Atatürkdən də əvvəl Rəsulzadə həkk etdi... Məncə, indi Atatürkün əsil məqbərəsi Türkiyədəki ən möhtəşəm daş-divar, bədii abidə kompleksi deyildir, yox: azad, münəvvər, suveren Türkiyənin özüdür. Və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də Azərbaycanda yalnız belə bir möhtəşəm abidəyə, mənəvi mehraba, milli məbədə köç edə, əbədi qayıda bilər".

Xalqı ürəyində gəzdirdiyi sönməz məhəbbət odu ilə sevən, bu odun atəşiyə şimaldan gələn müstəmləkə buzunu əridib Vətəni istiqlala qovuşdurmaq arzusu ilə yaşayan M.Ə.Rəsulzadəyə böyük şair gözəl bir poeziya örnəyi həsr edib. Şeirın təlqin etdiyi olduqca aydın fikir budur:

*Millət sevgisiylə silahlanan kəs
Özü təkbaşına millət olurmuş.*

Amma təəssüflər olsun ki, biz xalqımızın rəmzinə dönmüş M.Ə.Rəsulzadəyə nəinki Yaşar Qarayevin arzuladığı "möhtəşəm abidə", "mənəvi mehrab", "milli məbəəd" qurmuşuq, heç "bir məzarlıq yer də" ayıra bilməmişik.

Hələ bu bir yana qalsın, müstəqil Azərbaycanda M.Ə.Rəsulzadəyə qarşı bədnam sovet-kommunist ideologiyası stilində aparılan böhtan kompaniyası şairi olduqca məyus edib. Onda dərin təəssüf hissi oyadan məsələlərdən biri də həmin böhtanların müstəqil respublikamızın rəsmi mətbuat orqanı olan "Azərbaycan" qəzetində dərc olunması idi. M. Ə. Rəsulzadəni çamura bulaşdırmaq kimi avantürist niyyətə düşən bədnam cizmaqaraçıları və onları "cuşa gətirən" impulsları idarə edənləri Bəxtiyar Vahabzadə dostu Şirməmməd Hüseynovla birgə "Məkirli yalan və böhtan kimə gərəkdir?", daha sonra yenə Şirməmməd Hüseynov, Cəmil Həsənlı və Nəsiman Yaqublu ilə müştərək yazılan "Tarixi şəxsiyyətləri siyasi oyunlara qatmayaq" sərlövhəli məqalələrlə ifşa edib. İkinci məqalədəki bir parçaya diqqət yetirək:

"...Dünyanın siyasi xəritəsini, bəşəri tərəqqi və inkişafın məcrasını dəyişən XX əsr bütün dünya kimi Azərbaycanı da milli intibah, siyasi oyanış, müstəqillik və istiqlal yoluna cəlb etmişdir. Əsrin birinci iki onilliyində sürətlə cərəyan edən milli istiqlal hərəkatı öz öndərlərini, görkəmli xadimlərini tarix səhnəsinə çıxartmışdı. Bütün varlığı ilə xalqına bağlı, dövrün tələbləri səviyyəsində duran bu istedadlı dövlət və siyasət adamları iftixar mənbəyimiz, nümunə məktəbimiz, hətta səcdəgahlarımızdır. Onlar vətəni, milləti, torpağı hifz edib, bizə tapşırıb, dünyalarını dəyişiblər.

Varislik millətin yetkinlik əlamətidir. Tarixi səriştəsizlərin əlinə vermək, tarixi şəxsiyyətləri hakimiyyət hərislərinin siyasi oyunlarına cəlb etməyə imkan yaratmaq çox böyük xətdir. İman və inanc, milli birlik və bütövlük əsrlərin və nəsillərin vəhdətindən yaranır. Tarixi yaddaşsızlıq, keçmişə təftiş və inkar bizə çox bəha başa gəlmişdir. Böyük təəssüf və həyəcan hissi ilə qeyd edirik ki, belə cəhdlər indi də özünü biruzə verməkdədir. Son vaxtlar Azərbaycan milli qurtuluş hərəkatının tanınmış ideoloqu və lideri M. Ə.

Rəsulzadə haqqında yazılan və yayılan məkrli yalan və böhtanlar bunu açıqca göstərir. Anlaşılması çətin olan müəmma isə budur ki, rəsmi dövlət qəzeti sayılan, əslində bu funksiyanı yerinə yetirmək səviyyəsindən çox-çox aşağıda dayanan "Azərbaycan" qəzeti bu şərəfsiz missiyanı öz öhdəsinə götürmüşdür..."²⁴

Bəxtiyar Vahabzadə daim gerçək tarixi faktları zəka tişəsiylə yanaraq poetik dillə xalqa çatdırmağa çalışıb, onu gerçəkliyə qovuşdurmaq üçün bir sıra suallara cavab arayıb; nə üçün xalqı yadelli əsarətindən qurtarmış, bizlərə 114 min kvadrat kilometrlik vətən adlanan bir məkanı miras qoyub getmiş M. Ə. Rəsulzadəyə bir məzarlıq yer tapa bilmirik?! Nədən Azərbaycanı xalqımızın istiqlalına qəsd etmiş bolşeviklərin heykəllərilə doldurduğumuz halda, bu millət, vətən fədaisinə indiyəcən bir heykəl də qoya bilməmişik?!

Şair hələ 1990-cı ildə yazdığı "M.Ə.Rəsulzadənin xatirəsinə" şeirində bu müəmmalardan bəhs edir və şeirin sonunda fikrən mütləq gerçəkliyə qovuşur.

*Bu torpağın özü boyda
Bu torpağa məhəbbətlə doluydun
Bu torpağın yolunda da
Sən öz canını qoydun.*

*Borclu ikən Vətən sənə, xalq sənə
Hər şey döndü tərsinə.
Bu torpaqdan verəmmədik
Bir məzarlıq yer sənə.
Zamana bax! Bu torpağı
Bir "sağ ol"a satana.*

*Xəyanətin kölgəsində
rahat rahat yatana
Bu milləti ölümlərlə
İmtahana keçənə
Məmləkəti başdan başa
talayana sökənə*

*Heykəllər ucaltmışıq
Özümüzü bəyənməyib
"Beynəmiləl" laylasına yatmışıq.
Yatdığımız bəs etməzmi?
Ayılaq bir, görək bir
Xeyir nədir, şər nədir?
Riyalara, boyalara
Yetmiş ildir uymuşuq.
Görün kimin əvəzinə
Kimə heykəl qoymuşuq
Ancaq ana təbiətdə
Bir əzəli qayda var:
Bünövrəsi eşq olmayan
tunc olsa da tez uçar*

*Heykəl-məzar!
Biri- zora söykənibdir
Biri haqqa, şərəfə!
Davamlıdır
qəlbimizə köçüb gələn o məzar
Postamenti nifrət olan
yüz heykəldən yüz dəfə.*

Türk filosofu Ziya Ülgen "Eşq əxlaqı" adlı konsepsiyasında sübut etməyə çalışır ki, "baş verən bütün ədalətsizliklər, qanlı müharibələr eşq əxlaqının olmamasından irəli gəlir. İnsanlar eşq əxlaqına yiyələnmək üçün mümkün qədər bu dünyanın xırda, müvəqqəti, oyuncağa bənzər işlərindən aralanmalı, ülvəi ideallara tapınmalıdırlar".

Ülvəi ideallar daim Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının maraq dairəsində olub. XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanda gedən milli azadlıq hərəkatının təşkilatçısı olan Müsavat Partiyası xalqı istiqlala, hürriyyətə qovuşdurmaq kimi ülvəi ideala xidmət etdiyindən bu poeziyanın cazibə dairəsindən kənarda qala bilməzdi. Belə də olub. Şair şər imperiyasının qılıncının dalının da, qabağının da kəsdiyi bir dövəmdə - 1977-ci ildə "Müsavət" adlı şeir yazmış və məlum

səbəbdən çap etdirə bilmədiyindən "sandıqda" hifz edib saxlamışdır. Yalnız XX yüzilin sonunda Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı ycnidən vüsət aldıqda bu şeir işıq üzü görüb.

*Dan ulduzu tək şər dağıdıb doğulduğu gündən,
Qəlblərdə azadlıq odu yandırdı Musavat.
Ulduz və hilal eylə ki, üç rəngə qovuşdu,
Boz qurdu könullərdə oyandırdı Musavat.*

*Meydan oxudu qan çiləyən dövrəyə qarşı,
Bayraq elədi sülhü, o, çıxdı qana qarşı.
Hər zalimə, hər zülmə və hər böhtana qarşı
Qanmazlara öz həddini qandırdı Musavat.*

*Rəhbər dedi, istiqlal üçün dağ aşalım biz,
Bir türk kimi islamlaş, çağdaşlaşalım biz,
İstiqlala, istiqbala daim qoşalım biz
Amalına bir xalqı inandırdı Musavat.*

*Haqdan yaranıb, məqsədi aydın, üzü ağdır,
Böhtandan azad, qəsdi təmiz, şərdən uzaqdır.
Daim biza, yüksəl, - deyər millət yapacaqdır,
Millətdən olan hər kəsi, hər fərdi Musavat.*

*Haqdan göyərüb, daima çarpışdı yalanla,
Torpaqdan alıb qüdrəti kökləndi zamanla.
Cənnət edəcək amala dönmüş bir imanla,
Ünvanı Azərbaycan olan yurdu Musavat.*

IV FƏSİL

“Tərəqqi naminə tənəzzüldəyik”

Biz Bəxtiyar Vahabzadənin siyasi lirikasında Azərbaycanın şimal hissəsinin sovet kommunist sisteminin tərkibində olduğu dövrü bütün ziddiyyətlərilə görürük. Ona məxsus poetik fikir totalitar rejimin törətdiyi rəzalətlərin təfəssilatı müfəssəliyinə qədər nüfuz edir. O bu rejimə nə qədər nifrət etsə də, onun törətdiyi pislərə öz münasibətini emosional tərzdə bildirmir. Milli maraqlarla uzlaşmayan bütün nəsnələrin mahiyyətini təhlil obyektinə çevirir, onların yaranma səbəbləri ilə məzmun, məna qatlarına enir, yaranma səbəbləri ilə zərərli nəticələri arasındakı əlaqələrin mahiyyətini aşkarlayır. Bu idrak prosesi, intellektual analiz milli tərəqqinin yolunda başlıca maneəyə çevrilən Sovet dövrünə məxsus stereotiplərdən yaxa qurtarmaq üçün misilsiz əhəmiyyət kəsb edir.

Əgər Azərbaycanın şimal hissəsinin Sovet İttifaqının tərkibində olduğu 70 illik zamanı ən ümumi şəkildə təhlil etsək sovet təbliğat sisteminin yaratdığı mənzərə ilə realıq arasında kəskin fərqlərin göz çıxardığı bəlli olur. Bu zaman kəsiyi ərzində baş verən nisbi irəliləyişi inkar etmədən, həm də nisbi inkişafın hələ ümumi tərəqqi göstəricisi olmadığını XX yüzilin əvvəlindəki və sonundakı iqtisadi göstəriciləri müqayisə müstəvisində nəzərdən keçirsək buna əmin olarıq.

XX yüzilin əvvəllərində Çar Rusiyasının bir quberniyası statusunda olan Azərbaycanda sənaye sahəsində 240 min fəhlə çalışırdısa Sovet İttifaqının süqutu ərəfəsində sənayedə cəmi 230 min, yəni 10 min nəfər az fəhlə işləyirdi. Halbuki ötən dövr ərzində əmək ehtiyatlarının sayı 4,5 dəfə artmışdır. XX yüzilin əvvəllərində Qafqazda fəaliyyət göstərən 557 sənaye müəssisəsindən 434-ü, yəni 78 %-i Azərbaycanda yerləşirdi. (Rəqəmlər professor Saleh Məmmədovun araşdırmalarından götürülmüşdür)

Sovet İttifaqı adlanan imperiyada sosializm quruculuğu kimi təqdim edilən proses əslində obyektiv və subyektiv səbəblərə görə

rus xalqının, onun dilinin, mədəniyyətinin başqa xalqlar üzərində müstəsna mövqeyinin, hegemonluğunun təmin edilməsi prosesinə çevrildi. Bu siyasət klassik müstəmləkəçiliyin “neo” stilində təzahür edən yeni formalarından biri idi.

Qırmızı ordunun süngülərilə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ölkənin bütün sənaye müəssisələri, təbii sərvətləri milliləşdirilmə adı ilə Sovet dövləti tərəfindən inhisara alındı və sərvətlərin daşınıb aparılması prosesi başlandı. XX yüzilin 80 ci illərinin əvvəllərində Azərbaycandan Moskvaya aparılan sərvətin ümumi dəyəri il ərzində 4,7 mlrd. dolları ötüb keçmişdi.

Lakin inzibati-amirlik sisteminin vahiməsi cəmiyyətin başı üzərindən domokl qılıncı kimi asıldığından bütün bu həqiqətlər haqqında danışmaq nədir, hətta düşünmək belə qorxulu idi. Başını çiyinləri üzərində sağ-salamat saxlamaq istəyən hər kəs üçün susmaq doğrudan da qızıla bərabər idi.

Bəxtiyar Vahabzadə yalançı güllərdən, çiçəklərdən xəyali gülüstan yaradıldığı və tərif leysanı ilə sulandığı bir dövrdə susmağın əsarətindən azad olaraq Şəhriyarın “Dil açmada lallıq da gedər karlığımız da, Çün lallığımız doğmuş idi karlığımızdan” misralarını epiqraf kimi gətirdiyi “Lal kar” şeirini qələmə alıb. Şeirdə Bəxtiyar Vahabzadə Şəhriyara xitabən bildirir ki, lallığımız karlığımızdan yox, əzildiyimizi, soyulduğumuzu, məhkum vəziyyətdə olduğumuzu dərk etmədiyimizə görə susmağımızdan doğub.

Vaxtı ilə Belinski də rus cəmiyyətindəki ictimai eybəcərliklərin dərk edilmədiyini nəzərdə tutaraq yazmışdı ki, necə ağılsız yaşadığımızı da görmürdük.

Bəxtiyar Vahabzadə bu susqunluğu fikir kasadlığından törənən faciə kimi dəyərləndirir.

Həm lal olduq, həm də kar

Lallıq karlıqdan doğar.

Niyə lal olduq görən?

Bunu bilək biz əvvəl.

Ötənlərə baş vuraq

Bunun üçün indi gəl.

Zaman -zaman əzildik

Məhkum olduğumuzu

Nə anladığ, nə də bildik.

Bunun üçün də soydular

Dərimizi qatbaqat.

Haqqımızı kimsədən istəmədik ey ustad.

Çünki onu qanmadıq.

Bu miskin halımızdan

Qızarıb utanmadıq.

Bütün dünya oyandı,

Biz hələ oyanmadıq,

Susduq, hər şeyə dözdük,

İçimizdən oyulduq.

Karlıqdan lal olmadıq,

Susduq deyə lal olduq.

Sabirimiz demişkən:

“Bir əcəyib şeyik biz”

Tərs gəlib hər işimiz,

Bizim çaqqalımız da

Gəlir öz dağımızdan.

Bizim karlığımız da,

Bizim lallığımız da

Doğub susmağımızdan.

XX yüzilin 30-cu illərində Sovet İttifaqında dövlət rəhbərliyi tərəfindən xalqa qarşı dünya tarixində analoqu olmayan kütləvi repressiya tətbiq olundu. On milyonlarla insanın həyatına son qoyan bu antibəşəri siyasətin mahiyyəti bir tərəfdən Sovet dövlətinin totalitar xarakterilə bağlı idisə, digər tərəfdən o zaman bolşevik rejiminə rəhbərlik edən Stalinin siyasi niyyətlərindən və onun psixologiyasına xas olan xüsusiyyətlərdən irəli gəlirdi. Stalin təkpartiyalı idarəetmə sistemindən təbşəçilik sisteminə keçid etmək niyyətinə düşmüşdü. Kommunist Partiyasının daxilində az-çox mövcud olan demokratiyanı qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizə aparan Zinov-yev, Kamenev, Buxarin, Rıkov kimi bolşevik xadimlər onun qeyri-

məhdud hakimiyyətə nail olmaq istəyinə qarşı duran başlıca simalar idi.

Stalin intriqalar vasitəsi ilə müxalifəti parçalayaraq Buxarin və Rıkovu, Zinoviyev - Kamenev qrupuna qarşı qoya bildi. Daha sonra isə onları da sıradan çıxardı. Partiyada Stalinin başlıca rəqibi olan Trotski isə daha əvvəl sosializm quruculuğuna dair baş xəttə qarşı çıxmaqda günahlandırılaraq 1929-cu ildə ölkədən sürgün edilmişdi. Stalin Leninin bu silahdaşlarını və partiya elitasına daxil olan digər şəxsləri 1937-ci ildə məhv etməklə bütün potensial rəqiblərinin varlığına son qoydu.

Elə həmin 1937-ci ildə yüz minlərlə insan Trotskisizmə meyillənməkdə, Zinoviyev - Kamenev, Buxarin - Rıkov təmayülünə mənsub olmaqda, bir sözlə opportunist cərəyanına xidmət etməkdə təqsirləndirilərək repressiyaya məruz qaldı.

1934 -cü ildə Kirovun öldürülməsindən sonra tədricən genişlənərək 1937-ci ildə özünün son fazasına yüksələn repressiya bütün sovet respublikalarını, o sıradan Azərbaycanı da əhatə etdi. Stalinin "sovet cəmiyyəti sosializmə yaxınlaşdıqca sosializm uğrunda mübarizədə əldə edilən uğurlar zəminində sinfi mübarizə daha da kəskinləşəcəkdir" konsepsiyası kütləvi repressiyanın generatoruna çevrildi. O, başa düşürdü ki, sinfi mübarizəyə xitam verilərsə nə ona, nə də onun qurduğu despotik dövlət idarəetmə sistemində ehtiyac qalmayacaqdır.

1927-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi siyasi mühacirlərin Türkiyədə nəşr etdikləri "Yeni Qafqasiya" jurnalı Rusiyadan, daha doğrusu onun dövlət quruluşunun irticaçı mahiyyətindən, təcavüzkar xarici siyasətindən bəhs edərək yazırdı ki, Rusiya çarçı olsun, kommunist görünsün, siyah olsun, qırmızı olsun, mahiyyəti əslə dəyişməyən bir qara qüvvədir.

Rusiya Asiyanı müttəəddid (saysız) qolları ilə sarıмыш bir oq-topod- (səkkiz ayaqlı həşərat)dır ki, məzlum millətlərin qanını əmir.

Orta əsrlərdə mövcud olmuş iezuirlər ordeninin "düşmənin olmaması olmasından daha pisdir" devizi Stalinin düşüncə tərzinə çevrilmişdi. "Burjua millətçisi", "xalq düşməni", "pantürkist", "pa-

nistlamist" kimi ifadələr düşmən obrazını yaratmağa xidmət edirdi. Bu çeşidli ittihamlarla həbs edilmiş insanların ailə üzvlərinə də, qoca, qadın, uşaq olmasından asılı olmayaraq aman verilmirdi. Gecə - gündüz qatarlar "xalq düşmənləri"ni və onların ailə üzvlərini uzaq şimal diyarlarına, Sibirə və Orta Asiya çöllərinə daşıyırdı. Bu ərazilərdə Stalinin ölüm düşərgələri şəbəkəsi yaradılmışdı. Məşhur yazıçı Soljenitsin bu şəbəkəni "QULAQ (Baş Düşərgələr İdarəsi) Arxipelağı" adlandırır. Çünki bu "arxipelaq" milyonlarla dustağın ycləşdirildiyi ölüm düşərgələrindən, "adalar" ibarət idi. Bu şəbəkə 35 qrupa bölünmüşdü. Hər qrupa 200 düşərgə daxil idi. 1935-1937-ci illərdə həbs düşərgələrində 5 milyondan 6 milyona qədər adam ağır şəraitdə saxlanılaraq tədrici ölümə sürüklənirdi. Ölüm fabrikləri adlanan həmin düşərgələrdə milyonlarla insan aclıqdan, soyuqdan, üzücü əməkdən, epidemiyalardan məhv olurdu. Moskvadan gələn göstərişlər əsasında düşərgələrdə dustaqları kütləvi şəkildə güllələyirdilər. İki il ərzində, 1937-1938-ci illərdə "Bamlaq"da (Baykal Amur həbs düşərgələri kompleksində) 50 min dustaq güllələnib.

Nəhəngliyinə görə iki düşərgə digərlərindən fərqlənirdi. Bunlardan biri Komi Muxtar Respublikasında, digəri isə Lena çayı ilə Kolim dağ silsiləsinin arasında yerləşirdi. Komidəki düşərgədə bir milyon dustaq var idi. Buradakı dustaqlardan Vorkuta kömür mədənlərində işçi qüvvəsi kimi istifadə edilirdi. Vorkutada ilin doqquz ayı ərzində temperatur sıfır dərəcədən yuxarı qalxmırdı. Ağır hava şəraitində, üzücü əmək nəticəsində dustaqlardan heç kim iki ildən artıq tab gətirə bilmirdi. Lakin məhv olan yüz minlərlə dustağın yerini yeni "xalq düşmənləri" tuturdu. Ölüm konveyeri beləcə gecə-gündüz fasiləsiz işləyirdi.

Soljenitsinin hesablamalarına görə 1936-1938-ci illərdə həbs edilərək Stalinin ölüm düşərgələrinə göndərilən 600 min kommunistdən yalnız 50 min nəfər sağ qalıb.

Ankarada mühacir həyatı yaşayan istiqlalçı soydaşlarımız tərəfindən nəşr olunan "Azərbaycan" dərgisinin 1956-cı il may-iyun aylarında işıq üzü görən "Var olsun milli Azərbaycan məfkurəsi"

adlı məqalədə sovet-kommunist rejiminin mahiyyəti, düşdüyü ağır durum olduqca dəqiq şərh edilib. Orada bildirilir: "... öz qurucularını və ən fəal öndərlərini bircə-bircə və toplu halda 38 ildən bəri gülləyə tuş edən sovet rejimi daxildə və xaricdə heysiyyət və etibarını sürətlə qeyb etməkdədir. Rusiyada Lenin ilə birlikdə sovet rejimini qurmuş və yaşatmış olan Kommunist partiyasının və hökumətin bütün rəhbərləri Stalin və arkadaşları tərəfindən edam edildiyi kimi, dünən və bu gün də Azərbaycan, Şimali Qafqaza, Gürcüstana, Tacikistana, Türküstan, Urala, Krıma, Ukraynaya, Belarusiyaya və digər məhkum məmləkətlərə xəyanət edərək Moskvaya alət vəzifəsini görmüş olan vəzifə sahibi bütün kommunistlər tarixin amansız qədəri nəticəsində öz hamiləri tərəfindən gülləyə tuş edilmiş və edilməkdədirlər.

Qısa, düşmən öz-özünü təmizləməklə, öz-özünü yox etməklə məşğuldur. Dəmir pərdə arxasında məchuliyyət və riyakarlıq sisinə bürünərək öz rejimini sağlam istiqrarlı göstərmək istəməyən Sovet Rusiyası həqiqətdə əmin addımlarla süquta doğru yuvarlanmaqdadır. Sözdə işə marksizmlə başlayan bolşeviklər, onu tamamilən təhrif edərək leninizmə çevirmişlər, sonradan bu sonuncusunu da Stalinizm qəlibinə soxaraq Stalinin ölümündən sonra onu da lənətləyərək buraxmış, marksizm – leninizmi yenidən təfsirə tabe tutmaq surətilə indilik adını açıqca tapmamış olduqları halda xruşsovizm yoluna sapmışlardır.

Beləcə Sovet idarəsinin başçıları dəyişdikcə yolu da dəyişir. Kommunizm əski mahiyyətini tamamilə qeyb etmiş və rus imperializminin kor bir aləti halına gəlmişdir...."³⁹

Kütləvi repressiya dövründə nə qədər insan həbs edilib, güllələnib və ölüm düşərgələrinə göndərilib? Bu suala yəqin ki, biz heç vaxt dəqiqləşdirilmiş son cavab ala bilməyəcəyik. Robert Konvest apardığı tədqiqatların nəticələrini 1991-ci ildə çap etdirib. Onun hesablamalarına görə 1930-cu ilin başlanğıcından 1939-cu ilin əvvəlinə kimi olan müddətdə Stalin repressiyası nəticəsində 18 milyon insan həlak olub, Volkoqonov kütləvi repressiya dövründə məhv edilən insanların sayının 16 milyon, digər mənbələr isə 20 milyon civarında olduğunu bildirirlər.²⁵

Yaşadığı dövrdən yüz illərlə sonra baş verəcək tarixi hadisələri görə bilmək fitrəti kimi Tanrı vergisi ilə mükafatlandırılan böyük görücü Mişel Nostradamus hələ XVI əsrdə Şərqdə belə bir dəhşətli mahiyyətə malik dövlətin yaranacağını və ona şeytan xislətli "qüdrətli köpəyin" rəhbərlik edəcəyini xəbər verib. Bu mətləblə əlaqədar professor Qəzənfər Paşayevin "Nostradamusun möcüzəli aləmi" kitabından kiçik bir parçaya diqqət yetirək: "Nostradamus 27 iyun 1557-ci ildə Fransa kralı II Henriyə, əslində gələcək nəsilərə ünvanladığı açıqlamada yazmışdı: "Oktyabr ayında böyük inqilab olacaq. Çoxları deyəcəklər ki, bu indiyə qədər baş vermiş inqilabların ən dəhşətlisidir. Sanki həyat məhvərindən çıxacaq. Ycr üzünü zülmət bürüyəcək. Yazda və bundan sonra böyük dəyişikliklər baş verəcəkdir. Krallıqlar məhv olacaq, bütün bunlar Ycni Babilistanın meydana gəlməsinə, iyrənc əxlaqsızlığa, çox pis mənəvi düşkünlüyə gətirib çıxacaq.... Sanki bu Şərq səltənətində insanların əxlaqının pozulması ucbatından Ulu Tanrı Şcytanı zülmətdən azad etmiş və bunun nəticəsində Qüdrətli köpək (Stalin Q.P.) və Doxan Qoq Maqoq (qorxulu və dəhşətli adam) dünyaya gələ bilməzlər. Kilsələrdə, məscidlərdə, ibadətqahlarda elə oyunlar çıxaracaqlar ki, gözdən və əldən məhrum olmuş qırmızılar da, ağlar da bunun dəhşətli nəticələrini görə bilməyəcəklər... Onlar ölkənin üçdə iki hissəsini məhv edəcəklər. Üçdə biri qalacaq. Lakin artıq heç kim tarla və evlərin həqiqi sahiblərindən neçə nəfərin sağ qalacağını müəyyən edə bilməyəcəkdir. Onlar törətdikləri cinayətlərə görə cəzadan yaxa qurtara bilməyəcəklər. 73 il 7 ay davam edən hakimiyyət əllərindən alınacaqdır".

Burada bizim üçün anlaşılmayan bir şey yoxdur. "Kıralıqlar dağılacaq" məfumu altında "ölkələr müstəqilliyini itirəcək və SSRİ yaranacaq", "Yeni Babilistan" "Çoxmillətli materialist Sovet dövləti", "Şərq səltənəti" "Sovetlər ölkəsi" mənasında işlənmişdir.

Adamı heyratə gətirən odur ki, sanki Nostradamus müasirimiz olub. Bizimlə bərabər bu ağırlı acılı olayları yaşayıb, müşahidə edib. Göründüyü kimi, Nostradamus Sovet hakimiyyətinin 73 il 7 ay çəkəcəyini də peyğəmbərcəsinə, tam dəqiqliyi ilə göstərmişdir.

26 oktyabr 1917 ci il (köhnə təqvimlə) tarixdən 1991 ci ilin avqustuna qədər olan vaxtı nəzərə alsaq düz 73 il 7 ay edər".²⁶

Stalin repressiyasının alovu Azərbaycanı da qarsadı. 1934 cü il yanvarın 1-dən 1939-cu il yanvarın 1-dək olan müddət ərzində Azərbaycanda 27458 nəfər insan güllələnib. 1937- 1938 ci illərdə 40 min adam həbs edilib. Ümumiyyətlə 30-cu illərdən 50-ci illərin əvvəllərinə kimi 70 min adam repressiyaya məruz qalıb. Bunların 29 min nəfəri ziyalı idi.²⁷

Stalinin qurduğu üsul idarə bəşər tarixində mövcud olmuş bütün tiranlıqların ən qəddarı olmuşdur. Azərbaycanda 95 yaşlı Şirəli bəy Əlihəsən bəy oğlunun, onunla həmyaşıd olan Molla Hüseyn Molla Məmməd oğlunun, 90 yaşlı Əsgər ağa Məşədi Sadiq oğlu Şəkibəyovun, 87 yaşlı Əsgər İmaməli oğlu Musayevin güllələnmələri bunu sübut edir. Dünyanın ən qəddar rejimləri belə, ömürlərinin qürub çağına çatmış insanları məhv etməyiblər.²⁸

Stalin rejiminin yaratdığı qorxu insanın könül evində heç bir qüvvənin törədə bilməyəcəyi bir nizamsızlıq, xaos yaratmışdı. Qorxunun törətdiyi iztirablar insanı məşəqqətlər girdabına yuvarlamışdı. Qorxunun yaratdığı təlaş, təşviş hissi qasırgaya dönərək insana məmnunluq bəxş edən nə varsa hamısını onun qəlbindən süpürüb aparmışdı. Qorxu əxlaqi qəbahətlərin idealsızlığın, əqidəsizliyin, vicdansızlığın, yaltaqlığın, amansızlığın, sədaqətsizliyin, ədalətsizliyin yaradıcısına çevrilmişdi.

Bəxtiyar Vahabzadə "İki qorxu" poemasında heyranedici poetik ştrixlərlə qorxu hissinin insanın vüqarını, əzəmətini yerlə yeksan etdiyini, mütiləşdirib qula çevirdiyini açıb göstərir. O zaman hamının qəlbinə hakim kəsilən ölüm qorxusu neçə-neçə insan nəslinin yaratdığı mənəvi dəyərləri ayaqlar altına ataraq çirkəbə bulaşdırıb. Ölüm qorxusu fobiya həddinə yüksələrək insan qəlbində hətta qohumluq, övladlıq, valideynlik hislərini də məhv edirdi.

*Sənə tanış deyil bu hal, ey cavan,
Qorxardığ doğmaca qardaşımızdan.
Dədəsini satan az olmamışdı,
Yalnız yaşlılara bu hal tanışdır*

*Rütbə sata-sata, yer sata-sata,
Çoxları hörmət də qazandı bol bol.
O vaxt şübhəliydi oğuldan ata,
Gəlindən qaynana, atadan oğul.
O vaxt susardılar xeyirdə, şərdə.
İdrakı, vicdanı əzərdi şübhə.
O zaman evlərdə, idarələrdə
Qara kabus kimi gəzərdi şübhə.
Yaman yeyin idi şübhənin atı,
Hamımız qul idik, o, bəydi ancaq.
Birinin birinə münasibəti
Şübhəydi,
Şübhəydi, Şübhəydi ancaq!
Odur ki, qorxardığ bir birimizdən,
Qorxu saçılardı gözlərimizdən.
Düzlüyü, mərdliyi döşlədi qorxu,
Bir əsər qalmadı vüqarımızdan.
Elə canımıza işlədi qorxu,
Axdı qan yerinə damarımızdan.
Səhrada göyərən bir qanqal tək
Bizim içimizdə kök atdı qorxu*

Bütün bu müsibətlərin baiskarı isə bolşevizmin totalitar məhiyyətindən öz şəxsi hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün istifadə edən Stalin idi. O, müstəbid "taxtında" əylşərək özünün subyektiv fikirlərini ehkam kimi cəmiyyətə qəbul etdirmiş, on milyonlarla insanı bu zəncirlə qandallayaraq qula çevirmişdi.

*Müstəbid zülmünü doğrultmaq üçün
Ehkamlar yaratdı, bülələr yaratdı.
"Ellərin atası" olub o, bir gün
Özünü millətə çox baha satdı.
Apardı dalınca şüarlar bizi;
Kütləşdi beynimiz, hissimiz tamam.
Aldı əlimizdən düşüncəmizi
Zülmün, istibdadın maskası - ehkam!*

1937-ci il iyun ayının 27 –də Azərbaycanda guya millətçiliyi, pantürkizmi təbliğ edən əsərlərin siyahısı elan edildi. Həmin siyahıya 44 nəfər yazıçı, şair və ədəbiyyatşünasın adı düşmüşdü. Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Seyid Hüseyn, Əhməd Cavad, Salman Mümtaz, Qantemir, Sanılı, Talıblı bu siyahıda ön sırada dururdular.²⁹

Bəxtiyar Vahabzadə “əcdadın ruhunu qanında yaşadan” bu yaradıcı insanlara bolşevizmin qurbanlarından olan Səməd Mənsurun timsalında elegiya təsiri bağışlayan gözəl bir poeziya örnəyi həsr edib. Bolşevik rejimi tərəfindən güllələnərək məhv edilən Səməd Mənsur nəinki bolşevizmin ehkamlarına boyun əymədi, hətta bu ehkamlar arxasında duran reallıq haqqında öz əsərlərində yalnız və yalnız həqiqəti söyləməklə həyatı bahasına düşüncəsinin buxovlanmasına imkan vermədi. Səməd Mənsur poeziyasının həqiqətpərəstliyinə əmin olmaq üçün yaradıcılığından bir örnəyə diqqət yetirək:

*O nədir ki, surətləri soldurur,
O nədir ki, cibişdanı doldurur,
O nədir ki, toyuqları güldürür.
Buna cavab verən aşiq var olsun.
Bu çekadır surətləri soldurur
O rüşvətdir cibişdanı doldurur
Təriflərdir toyuqları güldürür.
Söz soran aşiqə allah var olsun.*

Bu şeir parçasında Səməd Mənsur bolşevik rejiminin mahiyyətini bütün çılpalığı ilə açıb göstərmiş. Onun çeka (fövqəladə komissiya) kimi zorakılıq təşkilatı üzərində bərqərar olduğunu, rüşvət doğurduğunu, yalan təriflərə rəvac verdiyini bildirib.

Bəxtiyar Vahabzadə Səməd Mənsura həsr etdiyi şeirdə ustad adlandırdığı sənətkarın “Oğlum Ə.Tofiqə” şeirindən aşağıdakı misraları epigraf gətirir.

*Hüquq, hüquq, nə gözəl şey yetişməz isə əlim
Mən ölmüş olsam unutma hüquqa həsrətimi.*

Beləliklə, bu misralar şair Səməd Mənsurun sözün həqiqi mənasında haqq-ədalət, azadlıq təşnəsi olduğunu bir daha təsdiq edir. Bəxtiyar Vahabzadə sovet hökuməti tərəfindən güllələnmiş sələfi-

nin taleyini, orta əsrlərin ehkamlarına qarşı ənalhəq ideyası ilə çıxış etdiyinə görə şərq inkvizitorları tərəfindən bədətçi kimi dəhşətli işgəncələrlə qətlə yetirilmiş Hüseyn ibn Mənsur Həllacın taleyi ilə müqayisə edir və Səməd Mənsurun da məhz mütləq həqiqətə can atdığına görə məhv edildiyini bildirir.

Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi də XIV əsrdə Mənsur Həllacın zəka qəhrəmanlığını təkrar edərək deyirdi:

Bulmuşam haqqı ənalhəqq söylərəm.

Haqq mənəm, haqq məndədir, haqq söylərəm

Sufi fəlsəfi dini cərəyanı ilə üzvi surətdə bağlı olan hürufilik təliminin ideyaları Nəsimi poeziyasında əks olunub.

Allahın bütün varlıqlarda təbiətdə, insanda, sözlərdə, sözləri yaradan hərflərdə təcəssümü və insanın öz varlığındakı ilahi ünsürü mənəvi, əxlaqi təkamül yolu ilə inkişaf etdirərək Allah səviyyəsinə yüksəlməsi hürufilik təliminin əsas ideoloji prinsipləridir. Nəsimi öz poeziyasında bu ideyaları birbaşa yox, insan mənliliyini, ləyaqətini dəyərləndirməklə, onu vəsf edib ucaltmaqla əks etdirmişdir. Bəxtiyar Vahabzadəyə məxsus fikir cövhəri hürufilik təliminin fəlsəfi qatlarına nüfuz edir.

*Allah! Bilirik, cisim deyil, bəs nədir allah?
Ən yüksək olan haqda, həqiqətdədir allah!
Dondunsa təkamül və gözəllik qabağında
Dərk et, bu təəccübdə, bu heyrdədir allah!
İnsan nə imiş? Gizlidir insandakı qüdrət,
Hər kəs onu fəhm etməsə, acizdir o, əlbət.
İnsanın əzəl borcudur insanlığa hörmət,
İnsanlara hörmətdə, ləyaqətdədir allah!*

Bəxtiyar Vahabzadə Nəsiminin fəlsəfəsindən bəhs edərək bildirirdi ki, digər klassiklərdən fərqli olaraq o, insanı dərk etmək üçün təbiət hadisələrini deyil, insanın özünü meyar, etalon kimi götürürdü.

Mənsur Həllac kimi hürufi şair Nəsimi də mütləq gerçəkliyə qovuşmağa cəhd etdiyinə görə 603 il bundan qabaq görünməmiş bir qəddarlıqla, dərisi soyularaq məhv edildi. Nəsiminin öz həyatı baha-

sına əqidəsinə sadıq qalması, əsərlərinin qəhrəmanlarını mənəviyyat meyarlarına əsasən müəyyən edən Bəxtiyar Vahabzadəni onun haqqında "Fəryad" tarixi faciəsini qələmə almağa coşdurur. Bu cəhəti həssaslıqla dəyərləndirən Lev Qumilyov Həmin mənzum dram əsəri haqqında yazdığı rəydə bildirirdi: "Müəllif tarixi həqiqəti təhrif etməyib. Çünki qədim türklərə təmənnəsizlik, rəşadət və öz ideallarına sədaqət xas idi. Məhz bu keyfiyyətlər türklərə bəşəriyyət tarixində şərəfli yer tutmaqda kömək etmişdir"³⁰.

Vəhşi bolşevizm dövründə, təxminən 80 il bundan əvvəl Səməd Mənsur da "hər mətləbin öz məğzini, öz rəngini gördüyünə" və bunu dilə gətirdiyinə görə öldürüldü.

Hüseyn ibn Mənsur Həllac, İmadəddin Nəsimi və Səməd Mənsur müxtəlif dövrlərdə yaşasalar da haqqa tapındıqlarından, bütün zamanlarda haqqa qənim kəsilən despotizm tərəfindən məhv edildilər.

*Mənsur kimi haqdan yapışıb haqq dedi Mənsur,
Həsrat qalıb öz haqqına çox göynədi Mənsur.
Hər mətləbin öz məğzini, öz rəngini gördü,
Ardında küdurət dayanan "eşqə" tükürdü.
Aldanmadı üzlərdəki kirşanlara Mənsur.
Göz oxşayan, iman çalan "imanlara" Mənsur.
Xalqın o böyük dərdinə Sabir kimi yandı,
Bir gün doğacaq ulduza qəlbilə inandı.
Ey namusu şerində mücəssəm olan insan,
Namusuna, vicdanına, imanına qurban!
Öz xislətin olmuş sənə şerində təxəllüs,
Mənsur kimi sən dara çəkilsən də sözün söz!
Mərdlik məqamından kişi tək enmədi ruhun,
Çirkinlərə çirkin dedin, çirklənmədi ruhun.
"Rəngdir"-dedin hər məqsədə qoyduqsa da bir ad,
Öz amalın ancaq bizə rəng olmadı ustad.
Aldanmadı dost çöhrəli bic düşməyə Mənsur,
Rəhmət sənə, rəhmət sənə, rəhmət sənə, Mənsur.*

Ustad şair Azərbaycan döyüşçülərindən formalaşdırılmış 416-cı diviziyanın 1941-1945-ci illərdə keçdiyi cəbhə yollarından bəhs edən "Dörd yüz on altı" adlı poemasında özü demişkən M.F. Axundzadənin zaman və məkanı dəyişməklə sözünü dəmək üsulundan istifadə edərək 1937-ci ildə faşistlərin Almaniyada yaratdığı "Buhenvald" ölüm düşərgəsini "tarixin ləkəsi" adlandırır və eyni zamanda ağıllı oxucunun diqqətini elə həmin ildə Stalinin Sibirə qurduğu ölüm düşərgələri şəbəkəsinə yönəldir. Poemanın bu hissəsini diqqətlə oxuyan hər kəs hitlerizmlə stalinizmin bir çox cəhətdən eyni mahiyyətə malik olduğu qənaətinə gəlir.

*Buhenvald salındı otuz yeddidə
Fikir zəncirləndi, vicdan boğuldu.
Tarixin ləkəsi, bu ağır ildə
İnsan ahı üstə il, təhvil olundu.*

*Elə bil vaxt özü özünü dandı.
Köklədi sazını zaman qəm üstə
Günlər düyün düşdü, tarix utandı
Hönkürüb ağladı bu rəqəm üstə.*

*Dərin düşüncələr oda qalandı,
Əsrin venasında qan laxtalandı...
Söküldü dirəklər, uçuldu damlar,*

*Müsibət yağışı yağdı dünyaya
Adamlar, adamlar, yazıq adamlar,
Qorxu çəşməyiylə baxdı dünyaya*

*Zülmələr danışdı qorxu hürküsüz
Zəhmi yaman idi dəmir məhbəsin.
Ötəri bir nida, ötəri bir söz
Oldu can bahası düşünən kəsin.*

Bəxtiyar Vahabzadə Stalin istibdadının dəhşətlərini yalnız insanları kütləvi surətdə ölümün ağuşuna atmaqla məhdudlaşma-

dığını, həm də milli mənəvi dəyərlərimizə qarşı yönələn etnosid siyasətində öz əksini tapmasında görürdü. Xalqı öz gözündə əskiltmək, özünə inamsızlıq əhval ruhiyyəsi aşılamaq, öz-özünü bəyən-məmək ovqatı yaratmaq, bir sözlə milli natamamlıq kompleksi formalaşdırmaq bu siyasətin əsas məqsədi idi. Milli mənsubiyyətimizi təsdiq edən türk etnonimi üzərinə qadağa qoyub onu azərbaycanlı ifadəsilə əvəz etməklə, folklorumuzun şah əsəri olan “Dədə Qorqud kitabı” üzərinə edilən hücumla, tariximizi təhrif etməklə, əlifbamızı dəyişdirməklə addım-addım bu siyasət həyata keçirildi. Stalin yalnız maddi sərvətlərimiz üzərində deyil, həm də mənəvi dəyərlərimiz üzərində sərəncam verən tam səlahiyyətli ağaya çevrildiyindən “qan vasitəsilə əcdaddan miras kimi aldığımız milli ruhun” əriməsi təhlükəsi də real idi. Lakin xalqımızın tarixinin, mədəniyyətinin zənginliyi müstəbidin bu niyyətinin tam halda gerçəkləşməsinə imkan vermədi. Milli xarakterimiz zədələnsə də Stalin istibdadından salamat çıxıb bildik.

*Müstəbid dəyişdi tariximizi,
Biz gah midiyalı, gah filan olduq.
Silindi tarixdən gerçəyin izi,
Bilmədik biz hansı atadan olduq...
De, hara sığışar, hara, ey zaman,
Bu boyda təhqirə xalqın dözməsi
Dədə Qorqud kimi dədəsi olan,
Millətin özünə dədə gəzməsi
Gör nə günə saldı müstəbid bizi,
Ay anam, hardasan, ağla bu dərda,
Elə dolaşdırıb tariximizi
Başını itirib tarixçilər də.
Başımız üstündə həmişə yumruq,
Halal adımızı deməyə qorxduq
Damğada vurdular hələ bu ada
Dandıq qorxumuzdan öz babamızı.
Kifayət deyilmiş bu da cəllada
Dəyişdi min illik əlifbamızı.*

*Yenə soyumadı cəlladın kini.
O, elə düşündü, elə bildi ki,
Latına keçməklə biz yeniləşdik.
O buna dözmədi... On il keçməmiş
Cəlladın əmrilə kirilə keçdik.
Beləcə qaraldı mənliyin şamı,
Bulandı dilimin büllur çeşməsi.
Bir dəyən olmadı, əlifbadamı
Qocaman millətin yeniləşməsi?!
Əgər belədirsə ədalət hanı?
Niyə dəyişmədin öz əlifbanı?
Sənin sadıq qulun, - mənim soydaşım,
O, yerli rəhbərim, cahil kütbaşım,
Susdu danışmadı, yumdu ağzını
Çünki o görmədi, görə bilməzdi
Sənin məqsədinin əsl məğzini.*

Doğrudan da Stalinin milli kimliyimizi, etnogenezimizi təhrif etmək üçün gördüyü hər bir tədbirin arxasında uzaq gedən məqsəd gizlənirdi. Məlum olduğu kimi türk sözü bütün dövrlərdə döyüş-kənlik, məğlubedilməzlik ruhunun təcəssümü kimi qavranılıb. Görkəmli ərəb İslam mütəfəkkiri Əbu Osman Əmr ibn Bəhr Cahiz “Türklərin fəzilətləri” adlı əsərində mənsub olduğumuz etnosun xarakterinə xas olan cəhətlərdən bəhs edərək yazmışdır: “... Türklər elə bir xalqdır ki, yaltaqlıq, aldatma, təfriqə, dedi-qodu, uydurma, böhtan, riyakarlıq, dostlara qarşı pislilik bilməzlər.

Türklərin qadınları da kişiləri kimidir.

Vətən üçün əsmək, darıxmaq, ona olan sevgi bütün insanlara xas olan xüsusiyyətlərdir. Ancaq türkün çəkdiyi vətən həsrəti daha şiddətli, daha güclüdür.

Türklər insanı kütləşdirən zənginliyə, ağı başdan alan sərvətə sahib olmurlar. Alçaldılmaya, qəlblərinə toxunmağa, özlərini öz gözlərində kiçiltməyə əsla dözmürlər.

Bir türk ayrılıqda bir millət deməkdir.

Yunanlar fəlsəfədə, çinlilər sənətkarlıqda, türklər isə hərbdə əvəzolunmazdır”.

Deməli, xalqımızı türk etnoniminin əks etdiyi bu dəyərlərdən, o cümlədən döyüşkənlik, əsarətlə barışmazlıq ruhundan məhrum etmək etnosid siyasətinin əsas hədəflərindən biri olub. İndiyə qədər özümüz tərəfindən milli dəyərlərimizə qarşı nümayiş etdirilən etinasız münasibətin səbəbini də stalinizmin şüurumuzda kök saldığı stereotiplərdə axtarmalıyıq.

Sovet İttifaqının mövcudluğu dövründə tez-tez ittifaq radiosu ilə rus dilində səslənən “Geniş, doğma ölkəm mənim” sözləri ilə başlanan mahnının sədaları altında xalqların assimilyasiyası hesabına öz milli dəyərlərindən uzaqlaşmış insanlardan ibarət, rus dilində danışan və düşünən sovet xalqı formalaşdırılırdı. Bu siyasətin həyata keçirilməsi yolunda duran başlıca maneə xalqların tarixi yaddaşı idi. Kommunist rejimi imperiya daxilində yaşayan xalqların tarixi yaddaşını sıradan çıxarmaq üçün tarix elmini tam nəzarət altına alaraq hakim ideologiyanın tələblərinə uyğunlaşdırmış, başqa sözlə desək geniş miqyasda təhrif etmişdir.

1954-cü ildə yazılıb tamamlanan iki cildlik “Azərbaycan tarixi” çap olunmadı. Verilən rəsmi izahatdan məlum oldu ki, bunun səbəbi orada getmiş “ciddi qüsurlardır”. İndi həmin “qüsurlardan” birinə nəzər salaq: “Azərbaycan xalqının təşəkkül prosesi digər etnik qruplardan təcrid olunmuş halda baş vermirdi. Azərbaycandakı tarixi proseslərin gedişində yerli əhali tərəfindən assimilyasiya olunmuş və oturaq həyata keçmiş müxtəlif etnik qruplar formalaşdı. Bunların içərisində e.ə I minilliyin sonlarında Azərbaycana daxil olmuş türkdilli tayfalar da çox idi”.

Çapına rüsxət verilməmiş “Azərbaycan tarixi” tezliklə rus, gürcü, erməni tarixçilərinin müzakirə predmetinə çevrildi. Müzakirə prosesində mərkəzi elmi tədqiqat institutları ilə yanaşı Gürcüstan, Türkmənistan, Ukrayna elmlər akademiyalarının tarix institutları, hətta Tacikistana və Dağıstana məxsus olan elmi müəssisələr də iştirak edirdilər. Nəhayət, 1958 ci ildə “Azərbaycan tarixi”nin 1 cil-

di rus dilində çap olundu. Sonra isə doğma dilimizə tərcümə olunaraq 1961-ci ildə işıq üzü gördü.

Olduqca acınacaqlı haldır; tariximiz Azərbaycana münasibətdə qərəzli mövqeyilə fərqlənən yabançı alimlərin təftişindən sonra yad dildə çap olunub.

“Azərbaycan tarixi”nin 1961-ci il nəşrində türkdilli tayfaların m.ö Azərbaycan ərazisində yaşaması faktı inkar edilir və heç bir dəlil, sübut irəli sürmədən bu ərazidə yaşayan tayfalar arasında ünsiyyət vasitəsi olan azəri dilinin iran dilləri ailəsinə mənsub olması haqqında fərziyyə irəli sürülürdü. Yalan üzərində qurulan bu konsepsiyanın müəllifi daha sonra gümanlarını daha da möhkəmləndirərək bildirirlər: “Bu dil çox güman ki, sonralar azəri adlanan dildir. O, fars dilindən çox fərqlənirdi və talışların dilinə olduqca yaxın idi”.

Halbuki “Azərbaycan tarixi”nin 1954 cü il nəşrində göstərilirdi ki, “... Tayfalararası ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilən məşhur azəri dili qədim Azərbaycanlıların dili olmuşdur.”

Bəxtiyar Vahabzadənin tariximizin təhrif edilməsi hallarına münasibətinə diqqət kəsilək:

Tariximiz danıldı

Uydurma tarix ilə kimliyimiz anıldı

Öz kökünü bilməyən gözü küllü bu millət

Zamanın yollarında hər addımda yanıldı.

Uydurma tarix bizi anamızdan ayırır,

Yad anadan alınmış bələkdə qundaqladı.

Özülümüz laxladı.

Bu xalqın tarixini düz bildirən, düz yazan

Tarix kitablarında hörümçək tor bağladı

Şair tariximizi saxtalaşdırmaq cəhdlərinə qarşı yalnız poetik fikrin gücü ilə mübarizə aparmaqla kifayətlənməyib. O, publisistik janrda yazdığı məqalələrində gerçək tarixi faktlara əsil tarixçi səriştəsilə yanaşaraq onları təhlil edir və dərin fikirlərlə zəngin hissələrin sintezindən ibarət nəticələr çıxarır. Bu nöqteyi nəzərdən “Tarix nə deyir” məqaləsi diqqət çəkir. Məqalədəki bir məqama

diqqət yetirək: “Qədim Mingəçevirdən tapılan ilk mis əridən və ilk dulus kürələrini, ilk toxuculuq dəzgahı, araba modeli, qandalla dəfn olunmuş insan, ilk alban yazısı, ilk taxta tabut qəbirlər və sairə. Bunlar neçə min əvvəlki keçmişimizdən sirli nağıllar danışır.

Qazax rayonunda, Şomutəpə deyilən yerdən tapılmış daş dişli ilk oraq Zaqafqaziyada ən qədim biçin aləti sayılır. Bu oraq və Kültəpə (Naxçıvan) yaxınlığından tapılan alətlər eneolit mədəniyyətinin Azərbaycanda geniş yayıldığını göstərir.

Bu mədəniyyətin bizim olmadığını, bu torpaqlara sonradan, yəni XI əsrdə gəldiyimizi iddia edənlər də var. Bəs tarix özü, onun yazılı abidələri nə deyir?

Gürcü salnaməsi hələ bizim eradan əvvəl IV əsrdə, yəni təxminən 2400 il bundan qabaq bu torpaqlarda türkdilli qəbilələrin yaşadığını xəbər verir. Salmədə göstərilir ki, buntürklər, başqa sözlə, turanlılar gələcəkdə fars hökmdarı Keyxosrovu öz sərhədlərindən sıxışdırıb çıxarmaq üçün Kaspi dənizindən Kür çayı boyunca yuxarı yeriyərək Msxetiyə 28000 ailə ilə gəldi. Msxeti, Mamasaxli və bütün Kartvəllərin, yəni gürcülərin müsaidəsi ilə farslara qarşı mübarizədə öz köməklərini vəd edən buntürklər Msxetidən qərbdə qaya kahalarında yerləşdirildi.

İkinci misal: xəlifə I Müaviyyə (661-680) məsləhətçisi Ubeyd ibn Şəriyyə Cürhumidən soruşur: “Sən allah, Azərbaycan haqqında əlaqəniz, tələşiniz və xətirəniz nədir?”

Ubeyd ibn Şəriyyə xəlifəyə belə cavab verir: “Azərbaycan ta qədimdən türklər ölkəsidir”.

Bu sözlər eramızın VII əsərində deyilib. Amma “Ta qədimdən” sözünün bizi tarixin hansı dövrünə apardığını demək çətinidir. Bir çox qədim qaynaqlar və tarixçələrdə hələ eradan çox-çox əvvəllər Azərbaycan torpağında türkdilli qəbilələrin yaşadığını xəbər verir.

Bunları mən demirəm, tarixi faktlar, tarixi sənədlər deyir. Bununla bərabər, tarixi dəlil - sübutlardan daha güclü bir amil var ki, mən onu hər şeydən üstün tuturam. Bu, mənim bu torpağa gözə görünməyən tellərlə bağlılığım, izah olunmaz hisslərlə məcnunluğumdur. Çünki bizim kökümüz bu torpağın dərin qatlarına elə

işləyib ki, biz öz ləyaqətimizi və mənəvi varlığımızı yalnız bu torpağın üstündə hiss edə bilərik.

Qan yaddaşı deyilən bir fəhmi hiss var. Alimlər bu hissini, bu yaddaşın mexanizmini, baş qaldırma səbəblərini hələ aç bilməmişlər. Amma bu yaddaş bizdən asılı olmayaraq baş qaldırır və bizim qulağımıza qəribə sirlər pıçıldayır.

Hərdən darıxanda Bakıdan çıxıb üz qoyuram dağlara, meşələrə, çöllərə... Keçdiyim yerlərin hər addımında ulu əcdadımın ayaq izlərini görürəm; yarpaqların pıçıldasında, qartalların qıy vurmasında, sel sularının şırıltısında, onların səsinə eşidirəm. Bu torpaq məni çəkir. Bu torpağın üstündə özümü dünyanın ən qüdrətli, ən güclü adamı sayıram. Niyə bu qüdrəti, bu gücü mən qürbət torpağında hiss edə bilmirəm? Məgər torpaq torpaq deyilmi? Yox! Kimyəvi tərkibi bir olsa da bu torpaq, bu yurd bizə məlum olmayan qan yaddaşı və fəhm hissi ilə bağlayır bizi özünə. Vətənimin görmədiyim, ömrümdə bir dəfə də olsa keçmədiyim bir obasından keçəndə hər qaya, hər daş, hər döngə mənə tanış gəlir, elə bil, bu yeri havaxtsa görmüşəm. Əslində mən görməmişəm, ulu əcdadım görüb, mənim qanımda dilə gəlir. Mənə bu yerləri tanış göstərən damarlarımdakı qanın yaddaşıdır”.³²

Tarixin inkişaf qanunauyğunluqlarını dərinlən bilən Bəxtiyar Vahabzadə XX yüzilin 80-ci illərinin ikinci yarısında Sovet İttifaqının öz süqutunun son mərhələsinə daxil olduğunu çoxlarından xeyli əvvəl hiss etdi. “17 dekabr” şeirinin yaranma tarixçəsindən bəhs edən şair yazır: “Mən deyərdim ki, Sovet imperiyasının sarsılması 1986-cı il dekabr ayının 17-də Alma Ata etirazından başladı. Həmin il Qazaxıstanda Kunayevin yerinə rus çinovniki Kolbinin təyin olunmasına qazax millətinin etiraz mitinqi artıq bu imperiyanın sarsılmasının ilk xəbərçisi oldu. Həmin gün mən uşaqlıq dostum, jurnalist, professor Şirməmməd Hüseynovla görüşdüm. Mənim rejimə qarşı yazdığım bir sıra əsərlərin o cümlədən “Bağışlayın səhv olub”, “Mərziyyə”, “Ləyaqət”, “Dan yeri” və s. əsərlərimin yazılmasının səbəbkarı Şirməmməd müəllim olmuşdur. (Daha doğrusu mövzunu o seçmişdir). Görüşdüyümüz gün Şirməmməd müəllim Alma Atada baş verən hadisədən ağız dolusu danışır “İndi

mən bu hadisəni qələmə alan oğul istəyirəm” deyə üzümə baxdı. Mən ona: “Sən mənim bir neçə əsərimin yaranması üçün əlimə tutaqla vermişən, indi bu hadisənin də qələmə alınması üçün əlimə bir dəstəvuz ver, gör necə yazıram” deyincə o, əlini cibinə salıb pasportunu çıxartdı. Baxdım ki, 17 dekabr onun ad günüdür.

Bununla 17 dekabrda baş vermiş Alma Ata hadisəsini qələmə almaq üçün ayağım altına qoyacağım dayağı tapdım. Həmin axşam “17 dekabr” adlı şeir yarandı.

Şirməmməd Hüseynova həsr olunan bu şeir belə başlayır:

*On yeddi dekabr... sənin ad günün
Hərənin bəxtinə bir ulduz düşür
Həm də tapmacadır yolu hər ömrün
Sönmüş bir ocağa birdən köz düşür.
... İllər yaxşı gəlir biri birindən
Küllər çözlənir od hənirindən...
Sənin ad günündə gördünmü birdən
Qaranlıq üfəqdə çıxan şimşəyi
Həmişə zamanın lal axarından
Gözlə fırtınanı, gözlə çox şeyi,
Həmin o fırtına döndərib yönü
Başqa bir dövrənin olar ad günü...
Vaxtın axarında sular durular
Gerçək gül açanda solur riyalar.
Bir anın içində uçub məhv olur
Yüzillik, minillik imperiyalar.
...Birinci pillədə görmüşdünmü sən
Bu gün yetişdiyin pilləni qardaş,
Təbrik eləyirəm elə indidən
Sabahkı gün ilə mən səni qardaş.*

Bu şeir üç gündən sonra “Kommunist” qəzetində çap olundu. Şeiri oxuyan bir neçə həmkarım o cümlədən yaxın dostlarım Nurəddin və Xudu məndən gülə-gülə soruşdular: Şirməmməd müəllim doğrudan 17 dekabrda anadan olub, yoxsa bu da sənin növbəti qalxanıdır?³

V FƏSİL

**“Qarabağ hadisələri başlanandan indiyə qədər
əlimə qələm alanda bütün vücudum lərzəyə gəlir”**

Sovet imperiyasının süqutunun ilk əlamətləri görünər görünməz Ermənistanın Azərbaycana qarşı yönəlmiş işğalçılıq niyyətləri Qarabağda erməni separatizminin təmsalında gizli hazırlıq mərhələsindən açıq ərazi iddiaları mərhələsinə keçidlə özünü biruzə verdi. Artıq 26 ildir ki, xalqımız bu təcavüzün törətdiyi çox saylı faciələri yaşamaqdadır. Tariximiz ərzində başımıza gələn bir çox ictimai fəlakətlər kimi erməni təcavüzü də bizi qəfildən yaxaladı.

Bəxtiyar Vahabzadə işğalçını dəf etməyə hazır olmamağımızın və çaşqın vəziyyətə düşməyimizin səbəblərini xeyli dərəcədə tarixə münasibətimizdə axtarıb. XX yüzilin əvvəllərində bir neçə dəfə ermənilərin qanlı fitnə-fəsadları ilə üzləşdiyimiz halda niyə elə həmin yüzilin sonunda bu qəvi düşmənin eyni məzmunu, eyni mahiyyətə malik əməlləri bizim üçün yenə də gözlənilməz oldu? Şair tarixin dərslərindən nəticə çıxarmamağın acı nəticələri barədə Ömər Faiq Nəmanzadənin hələ 1906-cı ildə qələmə aldığı etiraf xarakterli fikrində öz düşüncələrinin təsdiqini tapdığından onun bu etirafını özünün “Unutqanlıq” şeirinə epigrafla kimi seçib. Ömər Faiq Nəmanzadə yazırdı: “Yadımıza gətirməzdik ki, ermənilər çox əvvəl hazırladqları hədsiz hesabsız bombaların hamısını bizim başımızda partladacaqmış...”

Bu sadəliyimiz səbəbilə cümləmiz qonşu ermənilərlə yenə qədim sayaq üzrə sülhanə rəftar edib rahat və arxayın olmağı vəz və bəyan edirik və bu sürətlə millətimizin gözünü bağlayıb... uçuruma sarı hazırlayırdıq. İndi lazımdır ki, bunlardan ibrət alıb gələcəkdə aldanmamağa çalışaq.³⁴

Ömər Faiq Nəmanzadə haqlı idi. 1905-ci ilin əvvəlində Bakıda, Naxçıvanda, İrəvanda, Zəngəzurda, Gəncədə, Qarabağda erməni silahlı dəstələri şəhər və kəndləri yandıraraq xarabazarlığa çə-

virilmiş, əliyalın əhalini – qoca, qadın, uşaq demədən amansızlıqla qətlə yetirmişlər. Təkcə Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında 75 müsəlman kəndi dağıdılmış, Gəncə, İrəvan quberniyalarında 200-dən artıq yaşayış məntəqəsi viran qoyulmuşdur.⁴⁰

Bəxtiyar Vahabzadə təəssüf hissilə tarixi yaddaşımızın oğurlanmasının səbəblərindən bəhs edir. Əlbəttə, tarixi yaddaşımızın korşalmasının başlıca səbəbi hakim ideologiyanın tariximizi təhrif etməsi ilə bağlıdır. Şair bu mətləbi bir çox əsərində dəfələrlə müxtəlif aspektlərdən poetik fikrin təhlil predmetinə çevirib.

Lakin tarixin dərslərindən nəticə çıxara bilməməyimizin özümüzlə bağlı səbəbləri də var.

Böyük sənətkar tarixi yaddaşsızlığın ən mühüm səbəbini ilk növbədə xalqımızın əxlaq dəyərlərinə ifrat dərəcədə sədaqətli olmasında görür. Mənəvi təmizlik, rəhimlik, şəfqətlik, kindən küdurətdən uzaq olmaq, abır həyaya qısınmaq, şərlə qol boyun olmaqdan imtina etmək, pislilikləri tez unutmaq, budur aludə olduğumuz dəyərlər.

Ömər Faiq Nemanzadəyə xitabən Bəxtiyar Vahabzadə deyir:

*Ömür boyu, hər sözün haydır, haraydır,
Deyilib elə bil, bu çağımızda.
Sənin bu fəryadın sırğa olaydı,
Daim səslənəydi qulağımızda.*

*Əsrin əvvəlini unutmuşuq biz,
Saldın yadımıza dünənimizi
Sədaqəlbliyəmiz, təmizliyimiz
Tarixdə nə qədər aldatmış bizi!*

*Erməni zülmündən yüz ildən bəri
Daşdan-daşa dəydi bu xalqın başı.
Unutdu çəkdiyi müsibətləri,
Niyə oğurlandı onun yaddaşı!*

*Biz başdan ayağa rəhimik, şəfqətlik,
O kin dağarcığı, o goreşəndir.*

*Biz əvvəl insanıq, sonra millətlik.
O insan olmadan millətləşəndir*

*Bilmədik, içini gəmirir bu kin,
Sözü keçməyəndə üzdən həlimdir.
Unutduq, nifrətlə mayalanmışın
Fikri-intiqamdır, qəsd-i-zülmüdür...*

*Biz boğub vicdanı, qəhr cəlib arı,
Şərə yoldaş olub haqqı danmırıq.
Heç vaxt unutmırıq yaxşılıqları,
Amma pislilikləri unudanlarıq.*

İfrat millətçilik erməni mərazinin başlıca xüsusiyyətidir. Daşnak ideoloqu Aharnyanın söylədiyi cəfəngiyyat bu baxımdan olduqca səciyyəvidir: “Erməni milləti Allah vergisidir, onu başqa heç bir millətlə eyni tərəziyə qoymaq olmaz. Dünyada ən nadir, ən seçmə bir soy varsa, o da erməni soyudur. Bu soyun övladları olan biz ermənilər həm fəxr etməli, həm də ali hüquqlara sahib olmalıyıq”.³⁵

Bu sözlər ermənilərin şovinst xislətini təsdiq etməklə yanaşı, əslində kasıbın öz itini “Gümüş” adlandırmasına bənzəyir. Onların mütləq əksəriyyətinin xarakterində özünü biruzə verən həyasızlığın, abırsızlığın səbəbini XI əsrin ədəbi abidəsi olan “Qabusnamə”dəki ifadələrdə aramalıyıq. Orada yazılıb: “Ermənilərin eybi kündəbdən, oğru, gözügötürməyən, bir ayağı qaçmaqda olan, əmrə baxmayan, yersiz hay küy salan, vəfasız, riyakar, söyüş sevən, ürəyi xılthı, ağasına düşməncilikdir. Ümumiyyətlə, onlar başdan ayağa müsibətdən çox mənfəyə yaxındırlar...”³⁶

Məncə hansısa şərhə lüzum qalmır.

Sovet kommunist rejimi mövcud olduğu bütün müddət ərzində daim ermənilərin maraqlarına xidmət etməsilə fərqlənmişdir. 1920-ci il aprelin sonunda Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər, ermənilərin Qarabağa dair niyyətlərinin gerçəkləşməsi üçün Azərbaycan ordusunu oradan çıxarmağa başladılar. O zaman qəsəbə halında olan Ağdamın küçələrindən keçən Cavanşir alayının əsgərləri belə bir marş oxuyurdular:

*Qarabağda qan olacaq,
Bu yerlərdə Moskov deyil,
Azərbaycan xan olacaq.*⁴⁰

Təəssüflər olsun ki, hələ də Moskva erməni qiyafəsində Qarabağı işğal altında saxlamaqdadır. Lakin tez, ya gec Azərbaycan hökmən Qarabağda xan olacaqdır.

Bu rejim əsgər süngülərilə Azərbaycanda bərqərar olduğu 1920-ci ildən etibarən torpaqlarımızı hissə-hissə, oba-oba Ermənistanə verməyə başladı. Həmin proses 1920-ci ilin dekabrında Zəngəzurun Ermənistanə “bəxş edilməsi ilə” başladı.

Məhz Sovet hökuməti 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağa muxtariyyət statusu verməklə erməni separatizminin gələcək inkişafı üçün münbit zəmin yaratdı.

1947-1953-cü illərdə 150 min soydaşımız Ermənistan adlandırılan, əslində isə tarixi Azərbaycan ərazilərindən, öz ata baba yurdlarından sürgün olundular.

1964-cü ildə SSRİ Ali Sovetinin sədri kimi yüksək vəzifə tutan kommunist daşnak A. Mikoyan o zaman kommunist rejiminin başında duran N. Xruşşova Naxçıvan və Dağlıq Qarabağın Ermənistanə verilməsi xahişi ilə müraciət edib. Lakin bu üzdənirəq təşəbbüsün xoşagəlməz sonluqla nəticələnməyindən ehtiyatlanan N. Xruşşov ona mənfi cavab verib.

Azərbaycanda tarixi həqiqətlərdən bəhs edən hər hansı əsərə veto qoyulduğu halda (buna misal olaraq Ziya Bünyadovun “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” monoqrafiyasını, Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan” poemasını, “Köklər və budaqlar” şeirlər kitabını İsa Qəmbərin “Köhnə bayatılar və yeni əfsanələr” adı ilə Z. Balayanın “Ocaq” kitabına cavab olaraq yazdığı əsəri və b. göstərə bilərik.) Zori Balayanın xalqımıza, ümumiyyətlə türk mənşəli xalqlara nifrət püskürən “Ocaq” adlı cizmaqarası 1984-cü ildə, “Yol” adlanan cəfəngiyyatı isə 1988 - ci ildə kifayət qədər yüksək tirajla çap olundu.

1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağda bu ərazinin Ermənistanə birləşdirilməsi tələbilə imza toplanması kompaniyasına və Azərbaycan türklərinin öz tarixi vətənlərindən - İrəvandan Vedidən,

Göyçədən, Zəngəzurdan, Dilicandan, Gümrüdən qeyri adi vəhşiliklə qovulmasına göz yumulduğu halda, bütün bu qanunsuzluqlara son qoyulması tələbilə Azərbaycanda 1988-ci ilin noyabrında başlanan etiraz hərəkəti zorakı tədbirlərlə boğuldu.

1988-ci ilin martında Moskvada imperiya rəhbərliyi Qarabağ ermənilərinə müstəsna imtiyazların verilməsini nəzərdə tutan “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi haqqında” adlı xüsusi qərar qəbul etdi. Bu qərarın ən mühüm xüsusiyyəti Dağlıq Qarabağda Azərbaycanın suveren hüquqlarının xeyli məhdudlaşdırılması idi.

SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyətinin 1989-cu il yanvarın 12-də “Azərbaycan SSR-in DQMV-də xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında” adlanan qərarı isə artıq Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın təbəçiliyindən çıxarılması demək idi. Qərarda göstərilirdi ki, muxtar vilayətdə yerləşən bütün müəssisələr, idarələr Xüsusi İdarə Komitəsinin tabeliyinə verilir. Yeni yaradılan bu quruma öz ermənipərəst mövqeyi ilə fərqlənən A. Volski rəhbərlik edirdi. Tezliklə Xüsusi İdarə Komitəsi Dağlıq Qarabağda Azərbaycan hökumətinin bütün səlahiyyətlərinə son qoydu. Soydaşlarımızın oradan qovulması prosesi başladı. Dağlıq Qarabağın 55 yaşayış məntəqəsində soydaşlarımızdan bütün silahlar yığıldığı halda Laçın Gorus yolu ilə Ermənistandan gətirilən silahlar oradakı ermənilərə paylanılırdı.

Moskvanın haqlını haqsızın önündə diz çökdürməyə yönələn siyasətinin kəskin tənqidi Bəxtiyar Vahabzadənin həmin hadisələrdən bəhs edən əsərlərinin əsas tendensiyasıdır. Şair “Şəhidlər” poemasında kommunist rejiminin uzun müddət təbliğ etdiyi xalqların hüquq bərabərliyi ideyasının kağız üzərində quru sözdən başqa bir şey olmadığını, Moskvanın ermənilərlə həmrəy olduğunu və bu həmrəyliyin əsasında xalqımızın təmsalında türk millətinə düşmənçilik münasibətinin durduğunu bildirib.

*Mərkəz dəyişdirir gündə rəngini,
Mərkəz məni görür, heç onu görmür.*

*Bizdən yığışdırıb quş tüfəngini,
Amma erməninin topunu görmür.*

*Anladıq xalqların bərabərliyi,
Kağız üzərində bir quru sözmüş.
Bu qətdən sonra bildik çox şeyi,
Bizim günahımız türklüyümüzümü!*

Mərkəzi hökumətin Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibindən çıxarılmasına yönələn əməlləri 1989-cu ildə xalqımızı yenidən ayağa qaldırdı. Hərəkətin mahiyyətcə yeni mərhələsi başlandı. Moskvanın Xüsusi İdarə Komitəsinin vasitəsilə Dağlıq Qarabağı Ermənistanla vermək niyyəti bütün çılpalığı ilə aşkar olduqda Azərbaycanda ümumxalq qəzəbi yenidən kükrədi.

İstiqlaliyyətə qovuşmayınca bu tendensiyanın davam edəcəyi artıq dərk olunmuş həqiqətə çevrildi "İstiqlal" şüarı ön plana çıxdı.

Bəxtiyar Vahabzadə xalqımızın həyatında, vətənimizin tarixində kəskin dönüş anı olan 1988 -ci ildən başlayaraq yalnız yaradıcılığı ilə deyil, həm də fəal ictimai siyasi mövqeyiylə hadisələrin mərkəzində olmuşdur. O, şəxsi nümunəsi ilə göstərdi ki, şair xalqına, vətəninə sevgisini yalnız əsərlərində ifadə etməklə kifayətlənməməli, bu sevgini əməli fəaliyyətilə təsdiq etməklə sözdən əmələ qədər olan məsafəni qət etməyi bacarmalıdır.

Bəxtiyar Vahabzadə 1988-ci il noyabrın 18-də başlanan və 19 gün davam edən "meydan dastanının" iştirakçılarından biri oldu. Noyabrın 22-də böyük şair meydana bəyan etdi ki, SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyətinə və Ermənistan Ali Sovetinə Ermənistandakı Azərbaycanlılara normal yaşamaq üçün şərait yaradılması, əks halda Dağlıq Qarabağın muxtar vilayət statusunun ləğv edilməsi tələbini əks etdirən müraciət yazmışdır. Sabir Rüstəmxanlının təklifilə həmin müraciət səsə qoyuldu və "Azadlıq" meydanına toplanan on minlərlə mitinq iştirakçısı tərəfindən yekdilliklə qəbul edildi.³⁷

1989-cu il mart ayının 26-da SSRİ Ali Sovetinə seçkilər keçirildi. Vətənimiz, xalqımız üçün olduqca məsuliyyətli dövrdə belə, Azərbaycan rəhbərliyi köhnə yolla gedərək seçki adı altında təyinetmə metodu ilə yalnız onun iradəsinə uyğun fəaliyyət göstərməyə hazır olan adamları SSRİ xalq deputatı "seçilməsinə" nail oldu. Belə-

liklə, Moskvada Ali Sovetnin tribunasından Qarabağ həqiqətlərini bütün dünyaya çatdırmaq imkanlarımız heçə endi.

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycandan "seçilən" SSRİ xalq deputatlarının yarıtmaq fəaliyyətindən bəhs edən "Xalq deputatlarına açıq məktub" adlı şeirində xalq elçisi səviyyəsinə yüksəlməyi bacarmayan adamları ağızlarına su alıb oturmaqda vətəndaşlıq vəzifələrini yerinə yetirməməkdə qınayıb. Bu qınaq şeirdə qəzəbli hayqırış həddinə yüksəlir. Xalqın ürəyindən xəbər verən həmin həmin şeir həm ictimai siyasi əhəmiyyətinə, həm də əsil poeziya örnəyi kimi bədii məziyyətlərinə görə böyük nüfuz qazandı.

1989 cu il avqustun 5-də "Xalq deputatlarına açıq məktub" şeiri "Azadlıq" radiosunda şairin öz səsilə səsləndirildi. Onun lent yazısı ikinci dəfə bir həftə sonra avqustun 12-də "Azadlıq" meydanında təxminən 150 min adamın iştirak etdiyi mitinqdə yenidən dihləndirildi. On minlərlə insanın ağzından çıxan "eşq olsun!, Bəxtiyar!" Sədaləri şairə olan xalq sevgisinin təzahürü idi.

*Sənə səs verdim ki, yoldaş deputat,
Yüksək kürsüdə səsin gur olsun.
Sənə öz səsimi vermədim ki, mən,
Qulağın kar olsun, gözün kor olsun.*

*Sənə səs verdik, hər qarış yerin
"Əzəli sahibi mənəm", - deyəsən.
Sənin torpağına göz dikənlərin
Dərsini verməkdən çəkinməyəsən.*

*Sənə səs verdik ki, elin, obanın
İstəyi, arzusu axsın səbindən.
Bar-bar bağırısan: Suyun havanın
Millətin kökünü çürütməsindən.*

*Dedinmi bunları?
Yox! Bir dinsənə!
Sənə şəklənmişdi qulaqlarımız.*

*Ağzına su alıb susdun...Bəs sənə
Millətin vəkili necə deyək biz?*

*Xalqını söydülər üzünə qənşər,
Sən şusdun...
Vəzifən susmaqmış məgər,
Xalqın şərəfini qorumayan kəs,
Millətin vəkili necə oldu bəs?*

Bəxtiyar Vahabzadənin 1990-cı ildə qələmə aldığı "Şəhidlər" poeması ötən yüzilin sonunda Azərbaycanda baş vermiş milli azadlıq hərəkatına həsr olunmuş əsərlər arasında son dərəcə mükəmməl ədəbi bədii məziyyətləri ilə yanaşı, həm də yüksək vətənpərvərlik pafosu ilə fərqlənir. Poemanın proloqunda şair 1990-cı il 20 yanvar gecəsi qanlı sovet ordusu tərəfindən gülləbaran edilərək şəhidlik zirvəsinə yüksələn insanların yeganə "günahının" hər cür sevginin fəvqində duran vətən sevgisindən ibarət olduğunu bildirir.

*Şəhidlər bu torpağa, xalqa səcdə qıldılar,
Haqsızlığın üstündən haqqa körpü saldılar,
Vətəni sevmək üstə günahkar sayıldılar,
Vətəni sevmək niyə günah olmuş, ay allah?*

Sovet kommunist rejimi yarandığı andan xalqların hüquq bərabərliyinə əsaslanan ittifaq dövləti quruculuğunu öz daxili siyasətinin başlıca prinsipi elan etsə də gerçək mənzərə tam fərqli olub. Bəxtiyar Vahabzadə "Şəhidlər" poemasında diqqəti bu mətləbin üzərinə yönəldərək xalqlar dostluğu haqqında deyilənlərin yalnız quru sözdən ibarət olduğunu, realıqda isə türk mənşəli xalq kimi dövlət səviyyəsində ögey münasibətlə üzləşdiyimizi bildirir. Mərkəzin özü tərəfindən yaradılan Qarabağ konfliktini zamanı bu hal bütün qabarıqlığı ilə üzə çıxırdı.

Sovet hakimiyyəti dönəmində ən çox istismara məruz qalan, təbii sərvətləri yüksək həddə talan edilən və elə bu səbəbdən də əhalisi yoxsul güzəran keçirməyə məhkum olan müttəfiq respublikalardan biri Azərbaycan olub. Bunun belə olduğunu gerçək faktlar da təsdiq edir. Otən yüzilin 80-ci illərinin əvvəlində Azərbaycandan Moskvaya

birbaşa aparılan vəsaitin ümumi miqdarı rəsmi kursla 4,7 mrd dolları ötüb keçmişdi. Bura dolayı istismardan əldə olunan külli miqdarda vəsaiti də əlavə etsək istismarın səviyyəsi tam aydınlaşmış olar.

Xalq hər şeyə- sərvətinin daşınıb aparılmasına da, yoxsul həyat tərzinə də, ona qarşı edilən çeşidli ədalətsizliklərə də, milli xarakterinə zidd olan hər növ əməllərə də dözdü. Lakin onun mövcudluğunun başlıca şərti olan, namus, şərəf rəmzi hesab etdiyi torpağına əl uzadıldıqda dözümlü limiti tükəndi. Ən böyük qarğışı "torpağına göz dikənin gözü tökülsün!" olan xalqdan başqa cür hərəkət gözləmək də mümkün deyildi.

*Bir soruşan olmadı nədir sənin bu davan?
Bəlkə çatışmır suyun, bəlkə çatışmır havan?
Yaşasa da bu millət lap dilənçi kökündə,
Yoxsul güzəranından danışmadı bu gün də.
Daxmalarda yaşadı, özünü sındırmadı,
Meydanda "mənzil" deyər bir dəfə qışqırmadı.
Qara qızıl çıxartdı yerin yeddi qatından.
"Nədir bunun qiyməti?" deyər bir dəfə soruşmadı,
Onun qızıl neftini qızıla da satdılar.
Qızılın sahibini söz ilə aldatdılar.
Bu millətin sərvəti özünə düşmənlər oldu,
Becərdiyi pambığı əyninə kafən oldu.
O, yenə də dinmədi
Dözdü, heç deyilmədi.*

*Nə istəyir bəs bu xalq?
O istəyir sərvəti manat olub özgənin
Xəzinəsinə dolsa da,
Dərisi soyulsa da
Onun ləyaqətinə,
Namus və qeyrətinə
Bir daha qiyməsinlər,
Min illik torpağını hərəcə qoymasınlar.
Qəzet sütunlarında millətə öyüd verən,*

*Söz ilə yol göstərən,
İndi özün də görək,
Qəbahətmi bu istək?*

Şair xalqımızın bir nəfər kimi ayağa qalxmasının səbəbini necə də aydın ifadə edib, ilahi! Bəli, qanlı şənbə gecəsi ona görə törədildi ki, imperiya rəhbərliyinin danışıqsız itaət tələbinə əməl etməmişdik. Mərkəzin iradəsinə qarşı çıxaraq torpaqlarımızın “qızıl sinidə” ermənilərə verilməsinə müqavimət göstərmişdik, bizim üçün müəyyən edilən qaydalar səddini aşmışdıq. İmperiya Azərbaycan 1989-cu ilin heyfini çıxdı.

Həmin il xalqımız öz mütəşəkkil mübarizəsi sayəsində imperiyanın tərkibində olan bütün respublikalardan əvvəl suverenlik haqqında konstitusiyaya qanununun qəbul edilməsinə nail olmuş və məhz buna görə də beynəlxalq aləm tərəfindən azadlığa can atan mütərəqqi fikirli xalq kimi tanınmışdır. 20 yanvar qətliamı bütün bunların əvəzi olaraq mərkəzin həyata keçirdiyi qisas aksiyası idi. Arzu və istəklərimiz iztirablarımızın səbəbinə çevrildi.

*Dedim: - Günahımı başa sal mənə,
Dedin: - Anlamadın məni sən yenə.
Bilmədin, günahın bir deyil, mindir.
Amma ən böyüyü gözəlliyindir.
Məndən icazəsiz axı çox şeyi
Sən qanmaq istədin, duymaq istədin.
Sən öz ayağını mənim çəkdiyim.
Cızıqdan kənara qoymaq istədin.
Budur günahın!
Sən öz torpağında qul olduğunu,
Bağıрмаq istədin, budur günahın.
Zülmün girdabında boğulduğunu,
Çığırmaq istədin, budur günahın.*

*O torpaq istədi səndən bir qarış.
Niyə tələbkarın xətrinə dəydin?
Onun istəyilə dedim, sən barış*

*Sənsə tərəzinin gözünü aydın.
Budur günahın!*

*Bu qanlı çəkişmə düşəndən bəri,
Bir dəm ayağını qoymadın geri
Sən də neçəsinin qanını tökdün
Erməni qıranda sizinkiləri.
Budur günahın!*

*Mən sənin qanını tökdüyüm zaman,
Baxdın nifrət ilə... Budur günahın!
Sən mənim tankıma çırtma vurmusan,
Hansı cürət ilə? Budur günahın!*

Adətən xalqımız haqqında fikir yürüdülərkən haqlı olaraq bildirirlər ki, biz çətin, ağır vəziyyətlə üzləşdikdə belə, xalq kimi birləşib vahid qüvvə halında müqavimət göstərə bilmirik. Lakin 20 yanvar şəhidləri öz həyatları bahasına bu ənənəyə son qoyulmasına nail oldular. Məhz onların müqəddəs rəmzə çevrilmiş obrazları “əl ayağı zəncirli, başı qapazlı, sinəsi dağlı xalqı” “talağısız nikah” sazişinin əsarətindən xilas olmaq uğrunda mübarizəyə ruhlandırırdı.

*Azadlıq verilmir, alınır, dayan!
Onun elçisidir, ölüm, qan qada
Ölümə, cəfaya hazır olmayan,
Millət hazır deyil azadlığa da,
Yalın əllər ilə tanklar üstünə,
Atılan cavanlar, eşq olsun sizə!
Siz təsdiq etdiniz azadlığın da
Halal olduğunu millətimizə!
Şəhid rütbəsinə qalxan cavanlar,
Sinəsi hər zülmə qalxan cavanlar.
Böyük Nəsiminin, ulu Babəkin,
Xeyir duasını aldı o gecə.*

*Zamandan irəli sıçrayıb yaqın,
Tarixdə tarix tək qaldı o gecə*

O dövrdə Bəxtiyar Vahabzadənin tutduğu fəal ictimai həyat mövqeyi onu həm də xalqın maraqları uğrunda mübarizə aparan ictimai siyasi xadim kimi tanıtdı. Qanlı 20 yanvar gecəsinin səhəri Mərkəzi Komitənin binası qarşısında keçirilən izdihamlı mitinqdə şair Kommunist partiyasını faşist partiyası adlandırmış və onun sıralarını tərk etdiyini bildirmişdi.

20 yanvar faciəsindən sonra yaranan siyasi və mənəvi-psixoloji vəziyyət onun emosional aləmindən daha çox idrakına təsir edərək əsil zəka qəhrəmanına çevrilməsinə səbəb oldu.

Bəxtiyar Vahabzadə sinəsinə tuşlanan avtomat lüləsindən çəkinməyərək 20 yanvar faciəsini törətmiş sovet ordusunun generalı Ovçinnikova “sən mənim millətimi qırmış faşistsən” deyib üzünə tüpürəndə də, işğal altında olan Bakıda Ali Sovetin sessiyasına İsmayıl Şıxlı ilə birlikdə sədarətlik cəlib xalqımıza qarşı Sovet dövlətinin rəhbərliyi səviyyəsində cinayət törədildiyini təsdiq edən hüquqi sənədin qəbul edilməsinə nail olanda da qəhrəman idi. Lakin şairin ən böyük qəhrəmanlığı “başını yazı masasının üzərinə əyərək” poetik incilər yaratmasıdır. Çünki bu adi qəhrəmanlıq deyil, zəka qəhrəmanlığıdır.

Ulu sənətkarın Qarabağa həsr etdiyi “Oxuma bülbul” və “Qədirin səsi” şeirləri belə incilər sırasında yer alan poeziya nümunələridir. Bu şeirlər məzmun baxımından məşhur alman filosofu Hegelin təbiətlə incəsənətin əlaqəsi barədə irəli sürdüyü “təbii xüsusiyyətlərin ruhiliyə uyğunluğu” müddəası ilə səsleşir.

Qarabağdakı yüksək musiqi mədəniyyəti təkamül yolu ilə uzun bir tarixi dövr ərzində, bu məkana məxsus təbii-coğrafi mühitin bədii-estetik inikası kimi meydana gəlib və xalqımızın mənəvi aləmində öz təzahürünü tapıb.

Hegel təbii-coğrafi xüsusiyyətlərlə insanın ruhi aləmi arasında ahəngdarlığın olduğunu təsdiqləyən bir nümayəndə müraciət edib. Onun fikrincə Venetsiyalıların və hollandların rəngkarlıq sahəsində əldə etdikləri böyük uğurlar dəniz sahilində, bataqlıqlarla və kanallarla əhatə olunan ərazilərdə yaşamaları ilə bağlıdır. Onlar daim dumanlı üfiqdə tünd fon təsəvvür edirlər. Bu tutqunluq onlarda rəngləri bütün təsirliliyi, işıqlanma, inikas, parlaqlıq dərəcəsi və başqa cəhətləriylə

öyrənmək səyi doğurub, bunları aşkara çıxarıb tapmağı təsviri incəsənətin başlıca vəzifəsi olmasına dair düşüncə formalaşdırıb.

Təbii-coğrafi mühitin insanın mənəvi aləminə təsiri barədə digər nümunə İslandiya xalqının mədəniyyətini dərinlən araşdıran M.İ.Steblin – Komenskinin gəldiyi qənaətdir. Sözü onun özünə verək: “İslandiya başdan-başa çıpaq yaylalardan ibarətdir. Bitki aləmi demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Buzlaq sahələr, qumsallıqlar, vulkanlar da az deyil. Bu ölkənin üfqləri qara, tünd dağlarla hüdudlanır, aydın günlərdə dağlar çəhrayı, mavi rənglərə çalır. İslandiyanın əhalisi az olmasına baxmayaraq ədəbiyyatı dünya şöhrəti qazanmış, əhalisi “ən ədəbi xalq” adlandırılmışdır. Onun ədəbiyyatı tamamilə təbii və orijinaldır, dərinlən –dərinə xalqı səciyyə daşıyır; həm də dünyada heç bir xalqda ədəbi inkişafın mərhələləri burada olduğu dərəcədə tam təzahür etmir. Şeirdə sənətkarlığa və kamilliyə olan təbii ehtiras island milli əlaməti sayılır. Burada əhalinin ümumi sayına nisbətən dünyanın hər hansı ölkəsindən daha çox şair vardır...”

Qarabağın Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə xeyli sayda intibah tipli yaradıcı şəxsiyyətlər bəxş etməsi sübut edir ki, bu qədim yurd yerinin təbii coğrafi xüsusiyyətlərlə xalqımızın ruhi imkanları arasında ilahi bir ahəngdarlıq var. Ermənilər barədə isə bunu söyləmək əsla mümkün deyil. Qarabağın təbii coğrafi xüsusiyyətləri onlarda ruhi assosiasiyalar doğurmur. Orada yaşayan hayların əsil incəsənət meyarlarına cavab verən diqqətə layiq sənət əsərləri ortaya çıxara bilməmələri bunu sübut edir.

Qarabağda intibah tipli mədəniyyətin formalaşmasında təbii coğrafi mühitlə yanaşı uzun bir tarixi dövrün məhsulu olan mədəni mühit də mühüm rol oynamışdır. Xalqımızın bəşər mədəniyyəti tarixinə verdiyi dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli özünün musiqi istedadının cilalanmasında Şuşadakı mədəni mühitin təsirindən bəhs edərək yazırdı: “İlk musiqi təhsilimi Şuşada mahir xanəndə və tarzenlərin arasında almışam. Mənim səsim onlara çox xoş gəlirdi. Onlar mənə muğam və təsnifləri ifa etmək sənəti öyrətmişlər.”

Bəxtiyar Vahabzadə “Oxuma bülbul” şeirində Qarabağda təbii coğrafi mühitlə mədəni mühitin vəhdətini belə səciyyələndirib:

*...Bu bahar oxuma, bülbul, sən Allah.
Daşaltı çayının kəsilib səsi,
Bizsiz o kükrəmiz, o, coşa bilməz.
Vallah, inanmıram, bülbul nəğməsi,
Hayastan dilinə uyuşa bilməz.
Oxuma, oxuma bülbul, sən Allah...*

*...Bizim oylağımız o qəlbi dağlar,
Muğam pıçıldayan ayna bulaqlar
Daşaltı çayının daş dälən səsi,
Şuşa qalasının "Ərim gəldi" si,
Dərin dərələrin daşqın selləri,
Natəvan şeirinin "qərənfilləri",
Sarı qayadakı bülbul nəvası,
Nəvvabın, Xudunun yurdu yuvası,
Nal tökən dağların dar keçidləri,
Şuşanın kaşından göy məscidləri,
Yarış meydanları, cıdır düzləri,
Ulu Pənah xanın ayaq izləri
Görən bizim üçün darıxmırmı bəs?
Boz qarğa bülbulə tay ola bilməz.*

Buda qalası (indiki Budapeştin bir bölümü) 29 avqust 1526-cı ildə Qanuni Sultan Süleymanın qazandığı Mohaç zəfərindən sonra Osmanlı imperatorluğunun tərkib hissəsinə çevrildi. Vaxtı ilə hun türklərinin əsas istinadgahı olan bu qala az sonra İstanbul, Bursa və Ədirnədən sonra Osmanlı imperatorluğunun iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş dördüncü şəhəri kimi şöhrət qazandı. Buda 160 il ərzində türklərin sevimli məkanı olaraq qaldı. Lakin 2 sentyabr 1686-cı ildə Avstriya tərəfindən işğal olunur.

Bu olayla bağlı Qazi Aşıq Həsənin söylədiyi "Budin türküsü" şeiri məzmununa, mənasına bə hətta zahiri cəhətlərinə görə Bəxtiyar Vahabzadənin "Oxuma bülbul" şeirinə bənzəyir. Hər iki poeziya örnəyində itirilmiş yurd yeri üçün göz yaşardan, ürək göynədən həsrət var.

Yurd həsrətinin təlqin etdiyi qəm-kədər, dərdin ağırlığı müəllifləri həmdərd olaraq seçib fərqləndirdikləri bülbulə xitab etməyə, böyük nisgillərini bu təbiət gözəliylə bölüşməyə sövq edib.

"Budin türküsü" ilə "Oxuma bülbul" şeirlərinin yaranmasını şərtləndirən tarixi olayları bir-birindən 300 illik zaman ayırsa da həmin poeziya örnəkləri insana iki damla su kimi oxşar hisslər təlqin edir.

Yurd yeri itkisinə görə XVII yüzildə uluların keçirdiyi qəm-qüssəni XX yüzildə elə həmin səbəbdən eyni şiddətlə, eyni ağır-acı ilə xələflərə yaşadan möcüzə nədir?

Ululardan miras olaraq alınan qan, o qandakı ruh, etnik xarakter.

Ərəb mütəfəkkiri Osman bin Bəhr Əl-Cahiz-Əl-Bəsrinin Türk etnosunun xarakterinə xas olan məziyyətlər barədə qələmə aldığı fikirlərdən birinə yenidən diqqət yetirək: "... Türkün çəkdiyi vətən həsrəti daha şiddətli, daha güclü olur".

Dəyərli oxuculara müqayisə etmək imkanı yaratmaq üçün Bəxtiyar Vahabzadənin "Oxuma bülbul" şeiriylə həməhəng səslənən, mahiyyət oxşarlığına malik olan "Budin türküsü" şeirini olduğu kimi, yəni Türkiyə türkcəsində təqdim edirəm.

*Ötme bülbul ötme yaz bahar oldu
Bülbüllərin fiğanı bağrımı deldi
Gül alıp satmanın zamanı geldi
Aldı nemçe* bizim nazlı Budini`i.*

*Çeşməlerde abdest** alınmaz oldu
Camilerde namaz kılınmaz oldu
Mamur*** olan yerlər hep harap oldu
Aldı nemçe bizim nazlı Budini`i.*

* nemçe – alman, Avstriya almanlarına işarədir

** abdest – dəstəmə almaq

*** mamur – məmur

*Budin`in içinde uzun çarşısı
Orta yerde Sultan Ahmed Camisi
Kabe**** suretine benzer yapısı
Aldı nemçe bizim nazlı Budini`i.*⁴⁴

Qarabağ torpağının yetirdiyi sənətkarların yaratdıqları və ifa etdikləri ecazkar musiqi örnəkləri bu məkanın təbii coğrafi xüsusiyyətlərinin estetik qavrayışı ilə şərtlənmiş və Azərbaycan türklərinin özünüifadə vasitəsinə çevrilmişdir. Demək xalqımızın ruhi imkanlarını nəzərə alan Allah özü bu diyarı bizə rəva görmüşdür.

*... "Sona bülüllərdə" Qədrin səsi
Yağışdan sonrakı qövsü qüzehdən
Aldı boyasını aldı rəngini.
Cıdır düzündəki ətirli mehdən
Aldı öz ruhunu, öz ahəngini.
Bu torpağın səsi, bu yerin səsi
Qədirin səsidir, Qədirin səsi...*

*Bizi bizdən alan bu səs elə bil
Ağızdan, dodaqdan, boğazdan deyil,
Qeybdən, ilahi məkandan gəlir.
Haqqın, Həqiqətin tərəzində
Günahı, savabı çəkəndən gəlir.*

Bu misralar bizə təlqin edir ki, Qarabağ adı məkan deyil, öz təbii coğrafi xüsusiyyətlərlə milli mədəniyyətimizə spesifik keyfiyyətlər aşılayan qeyri- adi qədim yurd yerlərindəndir. Əfsuslar olsun ki, Qədirin səsinə ilahi mənə çalarları verən, sehirlili ahəng bəxş edən "muğam pıçıldayan bulaqlar", "qəlbi dağlar", "dərindən dərələrin daşqın selləri", "sarı qayadakı bülbul nəvəsi", "Cıdır düzündən əsən ətirli meh" hazırda düşmən tərəfindən zəbt edilib. Bu o deməkdir ki, biz bir millət olaraq Qarabağın timsalında yalnız müqəddəs vətən

torpağını deyil, həm də intibah tipli sənətkarların ilham mənbəyini, musiqimizin təbii qaynağını itirmişik.

Bu itkinin ağırlığından yaranan mənəvi sarsıntı Bəxtiyar Vahabzadənin özümüza qarşı yönələn tənqidi münasibətini daha da kəskinləşdirir. Şair haqlı olaraq uğursuzluqlarımızın başlıca səbəbini "əcdadımızdan dərs ala bilməməkdə", yəni "qan vasitəsilə əcdaddan miras kimi aldığımız milli ruhu" qoruya bilməməyimizdə və bu səbəbdən də mənəviyyatımızda baş verən aşınmada görür. Qarabağ itkisinə adekvat olmayan, qeyri - ciddi münasibət də mənəvi cılızlaşmanın təzahür halı kimi özünü biruzə verib. Bu amil ulu sənətkarın diqqətindən kənarda qalmayıb:

*Verib Qarabağı Bakıya qaçdıq,
Bakıda "Qarabağ" kafesi açdıq.
Verib Qarabağı oxuduruq biz,
Toylarda "Qarabağ şikəstəsi"ni
Heç dəmə, bizim kişiliyimiz
Toylarda cırmaqmuş minlik dəstəsini.*

*Çaldı, Qarabağı çaldı düşmənim
Bəs o şikəstəni oxuyan kimdir?
Düşmən əlindəyəkən Qarabağ, mənim
Şikəstə deməyim şikəstliyimdir.*

*Biz bunu bacardıq, biz bunu yalnız,
Bizə qənim olmuş öz tamahımız.
Düşməne yönəlmir qəzəb də, kin də,
Dərs ala bilmədik əcdadımızdan.
Özümüz bu kökdə, yurd yad əlində,
Haray Çələbi xan, Haray Pənah xan!*

Şairin bu giley-güzarı Qarabağ itkisindən doğan can yanğısından irəli gəlir. Torpaqlarımızın işğal olunması, ölkədə baş verən siyasi sarsıntılar onun yaradıcılığında tənqidin ön plana çıxmasına səbəb olub. Bəxtiyar Vahabzadənin özümüza qarşı yönələn tənqidi fikirləri çağdaş dövrün gerçək ziddiyyətlərinin əks sədası ki-

**** Kabe – Kəbə, Məkkədəki müqəddəs məkan

mi ölkənin, xalqın taleyi sarıdan keçirdiyi nigarançıqdıqdan doğurdu. Bu mövqeyində şair Mirzə Cəlillə birləşir. "Molia Nəsrəddin" jurnalının 1906-cı il aprelın 7 də işıq üzü görən ilk sayında Mirzə Cəlil xalqa ünvanladığı müraciətində yazırdı: "Bir para adamlar qələmi əllərinə alan kimi yalandan başlayırlar: Ay mənim yaxşı millətim! Qadan alım ay mənim millətim! Nə qədər canım sağdır, hazıram, sənə canımı fəda edəm, ay mənim gözəl millətim! Ay millətlərin padşahı millətim!... Vallah, Molla Nəsrəddin yalan danışa bilməz. Biz deyirik ki, belə milləti biz canü dildən istəyə bilmərik (bəlkə içində bir iki yaxşısı tapıla)".

Anar, Mirzə Cəlilin bu fikrinə münasibətini belə ifadə edib:

"Bu sözləri ancaq xalqını qanamış bir qəlblə, odlu bir ürəklə sevən bir patriot yaza bilərdi. Elə bir patriot ki, onun üçün vətən sevgisi özünü reklam vasitəsi yox, təbii və üzvi oğulluq borcudur".³⁸

Anarın sözlərini eynilə Bəxtiyar Vahabzadəyə də aid edə bilərik. Yalnız xalqa olan sevgisini könül evinin ən qiymətli incisinə çevirən şair aşağıdakı misraları qələmə ala bilərdi:

*Bu millət içində dərdin, zillətin
Ağrıyan yerinə əl qoya bilmir.
Başının üstündə başqa millətin
Kölgəsi olmasa yaşaya bilmir
Həmişə sulayıb özgə bağını,
Özünü özünə uzaq, yad sanır.
Şam bilir özünün çil çirağını.
Özgənin şamını çil çırağı sanır...
...Lap çoxdan unudub soyadını,
Küldən od axtarır közü bəyənmir.
Özünə qısqancdır, öz övladını
Özgə bəyənməmiş, özü bəyənmir...
...Xalqı düşünəni gətirir cana.
Yazığın başına dünya dar olur,
Xalqdan min oğurlayıb bir qaytarana
Bu millət min dəfə minnətdar olur.
Nə yaxşı tanıyır, nə yaman bilir*

*Başına gələni qəzadan bilir...
...Mədədən yuxarı qalxmaq bir hünər
Cismi ruhumuzdan biz çox istərik.
Çeçen ac olsada, azadlıq istər,
Amma biz qəfəsdə toxluq istərik..
...Bu necə millətdir, bu necə millət
Varmı yer üzündə beləcə millət?
Uduzmaq istəmir, uda da bilmir
Oynayır özüylə heç - heçə millət.
Sevirəm, sevmişəm daim mən onu
Qoruya biləydim özündən onu.*

Milləti, elə onun özündən qorumağın yeganə yolunu Bəxtiyar Vahabzadə "qan vasitəsilə əcdaddan miras olaraq alınan milli ruhu" dirçəltməkdə görür. Yalnız belə olduğu təqdirdə biz "milli qeyrəti yük hesab etməkdən", "cismi ruhdan üstün tutmaqdan", "qəfəsdəki toxluğu azadlığa dəyişməkdən", "özgə qoltuğuna sığınmaq" əhval ruhiyyəsiindən, "yaxşını yamanın ayağına verməkdən", "düz yolu qoyub dolaydan keçməkdən", "torpaq itirmək vərdişindən", "yada əyilməkdən", "özgəni yamsılamaqdan", "mənliliyimizi təqlidə boğdurmaqdan" bir sözlə, müstəmləkə dövründə yoluxduğumuz milli heysiyyətətsizliyin təzahür hallarından yaxa qurtara bilərik.

*Tanınmaq istəyəm mən öz səsimlə,
Bəsdir yaşadığım bir məhkum kimi,
Dünyanın gözünə yaxşı, pisimlə,
Görünmək istəyəm olduğum kimi.
Nəyəmsə, mən oyam, qarayam, ya ağ,
Niyə özgəsinə küsənməliyəm?
Özüm olmalıyam, mən özüm ancaq,
Özüm deyiləmsə, demək heç nəyəm.*

Durğunluq epoxasının memarı, bir müddət Sovet imperiyasına rəhbərlik etmiş L.İ. Brejnev 1981-ci ilin fevralında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının XXVI qurultayının tribunasından demişdir: "Çoxmillətli vətənimizin bütün xalqlarının qardaşcasına dostluğu durmadan möhkəmlənir".

Bu sözlərin qurultay tribunasından səslənməsindən düz yeddi il sonra sovet respublikalarından biri - Ermənistan, digərinə - Azərbaycan qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etdi. Bu qarşıdurma tədricən böyüyərək qanlı müharibəyə çevrildi. İyirmi altı illik bir dövrü əhat edən bu münaqişənin bütün mərhələlərində Moskva bir qayda olaraq təcavüzkar Ermənistanı dəstəkləyib. Ermənistanın işğalçılıq niyyətlərinin müvəqqəti olsa da gerçəkləşməsində Moskvanın ona yardımının həlledici rolu olub.

Bu tərəfkeşlik 1992-ci ildən etibarən SSRİ-nin hüquqi varisi Rusiyanın təmsalında daha açıq, daha azğın formada əyanlaşmış, Xocalıda xalqımıza qarşı törədilmiş soyqırımla bütün çılpalığı ilə üzə çıxmışdır. Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayı 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıya hücum edən ermənilər üçün əsas zərbə qüvvəsi rolunu oynadı. Xocalıda 613 nəfər soydaşımız amsızlıqla qətlə yctirildi, 487 nəfər yaralandı, 1275 nəfər isə erməni rus hərbi birləşməsi tərəfindən əsir götürüldü. Başər sivilizasiyasının ilkin ocaqlarından olan Xocalı mədəniyyətinin daşı daş üstündə qalmadı.

Bu rus alayının ermənilərlə birləşərək Xocalıda törətdiyi ağlasığmaz vəhşiliklərdən heyrlənmiş idrakımız yenidən tarixə yönəldi. Axı idrakla bağlı suallara cavab keçmişdən gəlir.

1552-ci ildə Qazan şəhərini işğal etməklə Rusiyanın yüz illərlə davam edən təcavüzkarlıq siyasətinin əsasını qoymuş İvan Qroznı ordusuna göstəriş vermişdi ki, şəhərin müdafiəçilərini əsir götürməyib hamısını məhv etsinlər. Ordu qəddar hökmdarın iradəsini yerinə yetirərək Qazanda dəhşətli qırğın törətdi. Rusiyanın siyasi dairələri 440 il sonra ermənilərlə müttəfiqlik əlaqəsinə girərək 366-cı alayı Xocalı soyqırımının iştirakçısına çevirməklə bu uzun tarixi dövr ərzində bəşəriyyətin əxz etdiyi humanizm ideyalarının təsir dairəsinə dən kənarda qaldıqlarını bir daha təsdiqləmiş oldular.

Rus rəssamı Repinin "İvan Qroznının oğlunu öldürməsi" tablosuna baxarkən övlad qatili olmuş bu despotun paltarındakı qan ləkələri kimdə ona qarşı ikrah hissi oyatmayıb?

Xocalı torpağına çilənmiş günahsız insanların qanı da bu cinayəti törədənələrə qarşı eyni duyğu oyadır. Xocalı faciəsi göstərdi ki, Rusiyanın siyasi dairələri özlərinin imperiya ambisiyalarının girovuna çevrilərək gələcəyə yox, dabanqırma keçmişə, öz qanlı sələflərinin arxasınca gedirlər.

Poetik fikirlərində gerçəkliyin sərt üzünü əks etdirən, təfəkkürlə varlıq arasında əkslikləri aradan qaldırmağa nail olan ustad sənətkar Xocalı soyqırımından sonra yazdığı "Əgər qorunmazsa, istiqlalımız" şeirində xalqı Rusiya tərəfindən gözlənilən yeni təhlükələrdən xəbərdar edirdi:

*Çıxs da əlindən xalqlar, ölkələr
Ölməyib o iblis, o şeytan hələ.
Üç yüz il dünyaya qan udduran taxt
Çürüyüb, sahibi inana bilmir.
Ondan üz döndərüb bu dövrən, bu vaxt
Bu böyük gerçəyi o qana bilmir.
Həqiqət, ədalət məhkəməsinə
Qol çəkib, qolundan utana bilmir.
Tərgitmək istəmir köhnə vərdişi,
Anlaya bilmir ki, qırılıb dişi
Kiçik balıqları üyüdə bilməz,
Daha köhnə yolla o gedə bilməz,
Yoğrulub iblisin mayası kindən,
İblis ləzzət alır öz pisliyindən.
Ölüm anında da əl çəkən deyil,
O öz vərdişindən iblisliyindən.*

Sonrakı proseslər göstərdi ki, müdrik şair Rusiya sarıdan əbə yerə narahat deyilmiş. 1997-ci ilin əvvəllərində aşkarlandı ki, şimal qonşumuz beynəlxalq hüququn prinsiplərini, diplomatik norma və qaydaları kobudcasına pozaraq gizli şəkildə Ermənistanı bir milyard dollar dəyərində silah sursat ötürüb.

O da bəlli oldu ki, Rusiya bu silahları 1993-cü ildən etibarən öz strateji müttəfiqinə verməyə başlayıb. Haylar məhz həmin silahlardan və rus təlimatçılarından istifadə edərək Dağlıq Qarabağın

hüdudlarından kənardakı digər Azərbaycan torpaqlarını, Ağdamdan başlayaraq Zəngilana qədər olan ərazilərimizi işğal edə bildilər.

Bütün bunlar azmış kimi 1998-ci ildə Moskva güya Ermənistanın hərbi bazası üçün C 300 raketləri və MİQ 29 təyyarələri göndərməyə başladı. Ermənistanın Rusiya tərəfindən silahlandırılması prosesi indiyədək davam etməkdədir.

Tarixi faktlara poetik yanaşma, poetik dillə, lakin əsil tarixçi təfəkkürü ilə şərh etmə xüsusiyyəti Bəxtiyar Vahabzadənin Rusiyanın imperiya ambisiyalarından bəhs edən misralarında da özünü biruzə verir:

*Durdun sən tarix boyu milətlərin qəsdinə.
Saldın məmləkətləri bir-birinin üstünə.
Çıraqları keçirib, sinələri dağladın.
Sən elə düşünmə ki,
Özgələri tapdayıb, özünə gün ağladın
Qəsbkar vərdişinlə sənə elə gəldi ki,
Böyüyüb ucalmısan.
Əslində öz xalqını bizlərdən də beşbetər
Rəzil günə salmısan
Sən bilmədin, qalxmağın səhər da enməsi var.
Zor bacadan girəndə haqq da qapıdan çıxar.
Sən "dostluq" deyə - deyə xalqlara düşmən oldun
"Azadlıq" deyə - deyə azadlıq göylərində
Duman oldun, çən oldun.*

Torpaqlarımızın işğal altında qaldığı dövrün uzanması və cəmiyyətin bu mühitə uyğunlaşmasını göstərən hər hansı əlamət şairi təbdən çıxarılıb. Vətənin əhəmiyyətli hissəsinin işğal altında qalmasına dözümlü münasibət bəslənilməsi, bu vəziyyətin dünyanın aparıcı dövlətlərinin geosiyasi maraqlarının nəticəsi kimi yozulması və torpaqların danışıqlar yolu ilə qaytarılacağı kimi illuziyaya ümidin qalması Bəxtiyar Vahabzadəni olduqca narahat edib. Bu əhval ruhiyyəni özünə inama əsaslanan mənəvi çevrilişlə əvəz etməyi təklif edib. Hazırda dünyada yaranmış iqtisadi, siyasi və mənəvi-psixoloji durum kiçikliyindən, böyüklüyündən asılı olmayaraq bütün

xalqlara və ölkələrə təsir edir. Son nəticədə yalnız özünə güvənən, özünə inamı olan xalqlar bu təsir önündə duruş gətirə biləcəkdir. Biz təcavüzün nəticələrini aradan qaldırmaq istəyimizə mənəvi, iqtisadi və hərbi sahələrdə potensialımızı intensiv surətdə artırmaq hesabına real güc əldə etməklə və bu gücü torpaqlarımızı azad etmək üçün "sıx plazmatik nüvə" kimi birləşdirməklə çata bilərik. Ulu sənətkar poetik dillə elə bu həqiqətdən bəhs edib.

*...İndi kor tale də bizdən yan keçir,
Döyüş də qorxulu, sülh də qorxulu.
Amma bir gerçək var: səngərdən keçir
Masa arxasına keçməyin yolu.
Səngərdə düşməyə dərs vermədikcə,
Ona gücümüzü göstərmədikcə
O bizə hakimdir, biz onun qulu!*

*...Əgər bu gerçəyi hamı bilirsə,
Kimsədən ummayaq gəlin, haqqı biz
Güclü haqsız haqqa qalib gələrsə,
Güclü olmamağa yoxdur haqqımız.*

1992-ci il martın 24-də ATƏT-in (o zaman bu təşkilat ATƏM adlanırdı) Xarici İşlər Nazirləri Şurasının yığıncağında Dağlıq Qarabağ münaqişəsini sülh yolu ilə həll etmək üçün Minsk konfransının çağırılması haqqında qərar qəbul edildi.

Bu beynəlxalq təşkilatın 1994-cü il dekabrın 5-6-da keçirilmiş Budapeşt sammitində Minsk konfransının həmsədrlik institutu təsis edildi. O vaxtdan etibarən ATƏT, əsasında Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları duran bu münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün vasitəçi kimi aparıcı mövqe tutur.

ATƏT-in 1996-cı il dekabrın 2-3-də keçirilən Lissabon sammitində 54 dövlətin nümayəndəsi tərəfindən artıq geosiyasi problem kimi qavranılan bu münaqişə geniş şəkildə müzakirə edildi. Bu münaqişəni Ermənistan və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində ən yüksək özünü idarə statusu verilməsi, Dağlıq Qarabağın bütün əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin

edilməsi prinsipləri əsasında həll edilməsi razılaşdırıldı. Lakin arxalı köpək az qala Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini təmin edən bu qərara qarşı çıxdı.

Artıq ATƏT-in öncül mövqeyi əsasında aparılan sülh danışıqları 20 ildir ki, davam edir. Lakin münaqişənin ədalətli, beynəlxalq hüququn müddəalarına uyğun şəkildə həlli istiqamətində heç bir əməli nəticə əldə edilməmişdir. Danışıqların uğursuzluğu bir mənalı şəkildə Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərin ilhaqına yönələn cəhdləri ilə bağlıdır. Ən pis hal isə budur ki, ermənilər əldə etdikləri müvəqqəti hərbi uğurları reallıq kimi qələmə verərək münaqişəni bu kontekstdə həll etməyə çalışırlar. Təəssüflər olsun ki, ATƏT-in Minsk qrupunun verdiyi mandat əsasında fəaliyyət göstərən bəzi diplomatların da bu üzdənirəq reallığa açıq aydın meyl etmələri və Ermənistanın beynəlxalq hüquq kimi rəasional iradə ilə hesablaşmamasına, işğalçılıq niyyətlərini sərbəst şəkildə layihələşdirməsinə göz yummaları, bizə isə təleyimizə düşən qismətə, daha doğrusu "savaş meydanında uduzmağımıza" görə dözümlü təlqin etmələri aparılan sülh danışıqlarından ədalətli nəticə gözləməyi mümkün süz edir.

Bəxtiyar Vahabzadə bu vəziyyəti "kaftar siyasətin söz qumarında həqiqət, ədalət sözlərinin işləməməsi" kimi xarakterizə edib və eyni zamanda bizləri yenə tarixdən dərslə almağa çağırıb;

*Bu günü bilməkçün boylan keçmişə,
Keçmiş sabaha da çıraq yandırır.
Tarix qalibləri deyil, həmişə
Yalnız məğlubları günahlandırır.*

Şair çıxış yolunu mübarizə etməklə, "sözü silahla dcməklə" əsaslı dəyişikliyə nail olduqdan sonra danışıqlar masası arxasında əyləşməkdə görüb.

*Atdığın güllələr verib səs-səsə,
Düşmənin yolunu əgər kəsməsə,
Masa arxasında dediyin min söz
Onun bir sözünü, vallah kəsəmməz...*

*...Silahla sözünü deyə bilməyən
Masa arxasında nə deyəcəkdir?
Düşməni önündə əyə bilməyən,
Düşməndən mərhəmət diləyəcəkdir...
Səngərdə əyilib təsliməm deyən,
Masa başında da əyiləcəkdir.*

Bu misraların ifadə etdiyi həqiqətə şəkk şübhə gətirənlər, indiki vəziyyətdə aparılan danışıqların ilğımına gözü qamaşanlar qoy belə bir təhlil aparsınlar: atəşkəs dövründə beynəlxalq qurumlar Azərbaycanı öz haqlı mövqeyindən geri çəkilməyə, güzəştə getməyə sövq etmək üçün neçə dəfə və hansı həddə, hansı səviyyədə cəhd etmişlər, hansı təzyiq metod və vasitələrinə əl atmışlar. Araşdırmanın nəticəsi deyilənlərə təkzib edilməz sübut olacaqdır.

Haqqında bəhs olunan mətləblə əlaqədar mənim üçün olduqca dəyərli xatirəyə çevrilərək həfizəmə həmişəlik həkk olmuş bir hadisədən danışmaqdan vəz keçə bilmirəm. 1999-cu ildə ATƏT in İstanbul sammiti ərəfəsində beynəlxalq güc mərkəzlərinin Qarabağ ətrafında yaranmış vəziyyətlə əlaqədar güzəşt tələbilə Azərbaycana təzyiqləri son həddə çatmışdı. Azərbaycanın bu cür təzyiqlər önündə tab gətirməyərək geri çəkilməyi barədə söz söhbət hər yerdə baş alıb gedirdi. Belə günlərin birində yazı pozu işlərilə bağlı şairin Bakıdakı evinə gctmişdim.

Onu olduqca narahat əhval ruhiyyədə gördüm. Daim həqiqət arayan, həqiqətdən bəhs edən və oxucusuna büllurlaşmış fikir yüklü məlumatlar təqdim edən Bəxtiyar Vahabzadə indi özü Qarabağa dair çeşidli məlumatlar toplumu ilə yüklənmişdi.

Şair bu toplumun içindən yalan alağından təmizlənmiş informasiya arayırırdı. Qarabağın taleyi sarıdan keçirdiyi üzücü nigrançılıq onun qəlb rahatlığını tamamilə pozmuşdu.

Nəhayət, ulu sənətkar qəti qərara gəldi: ATƏT-in İstanbul sammitində Qarabağa dair müzakirə müstəvisinə çıxarılacaq məsələlər üzərindən məchulluq dumanının dağıdılması xahişilə dövlət başçısı Heydər Əliyevə müraciət etmək. Sonradan ünlü söz ustaları Qabil, Anar və Hüseyn Abbaszadənin də imza atdıqları və Azərbaycan

can ictimaiyyətində geniş rezonans doğuran həmin məşhur müraciət ideyası beləcə mənim gözlərimin önündə yarandı.

Naqis əməllərə meyilli olan, heç bir işə yaramayan, bivec adamı xarakterizə etmək üçün xalq arasında "yurd itirib ad batıran" ifadəsi işlədilir. Azərbaycan xalqının indiki nəslə yurd itirdiyinə görə belə bir xəcil vəziyyətə düşüb. Biz bu rəzalət girdabının qaranlığından, üfunətindən, özümüzü özümüzün gözündə əskildən, əzici, sıxıcı əhval–ruhiyyədən yalnız hamılıqla ayağa qalxıb işğal altında olan torpaqlarımızı azad etməklə xilas ola bilərik.

Şair, vətən torpaqlarının beşdə birinin uzun müddət işğal altında qalmasına dözümlü münasibətə: "Qul eylədi səbr bizi, Allah al-sın əlimizdən səbrimizi" misrası ilə etiraz edərək xalqı vətən torpaqlarını azad etmək üçün ayağa qalxmağa çağırır:

*Vətən oğlu, maya tutmuş sənin qanın
Bu torpaqdan, bu vətəndən
Qalx ayağa,
İmdad umur Vətən səndən.
Sənəmlə od alovu biz yarmasaq
İtirilmiş torpaqları qaytarmasaq
Vətən bizi bağışlamaz
Torpaq bizi bağışlamaz.*

*Sənəmi dağ-dağ edən kinimizdən
Yadelliyə pay verməsək
Biz barıtla döndərməsək
Dağlar boyda dərdimizi
Nəvənin, Üzeyirin ölməz ruhu
Danlar bizi...
...Qalx ayağa,
Diz qatlamaq yaraşarmı
Bilgə xanın nəvəsinə?...
...Tülkülərin qabağından qaçmağını
Axı sənə bağışlamaz qurd babamız.*

Nəticə

XX yüzilin 50-ci illərinin sonundan etibarən Azərbaycanda heç bir şair, heç bir ədib Stalin repressiyasının xofu nəticəsində yaranmış fikir ətalətinə son qoymaq üçün "mən Bəxtiyar Vahabzadədən daha çox yaradıcılıq qüvvəsi sərf etdim" deyə bilməz. Onun siyasi lirikası məcmuu halında milli şüurun yüksəlişinə, milli iradənin formalaşmasına inqilabi təsir göstərmiş. Məhz bu təsirin qarşısını almaq üçün hətta şairi həbsxanaya ataraq cəmiyyətdən təcrid etmək niyyətləri mövcud olub. Yalnız xalq arasında olduqca məşhur olması, dünyaca tanınması və həbs ediləcəyi təqdirdə beynəlxalq miqyasda hakim kommunist ideologiyasına qarşı yeni təbliğat kampaniyasının başlanacağı ehtimalının nəzərə alınması siyasi dairəni bu əməldən çəkindirib "profilaktik" tədbirlərə üstünlük verməyə sövq edib.

Tarixin qərribə əməllərindən, daha doğrusu qanuna uyğunluq mahiyyətinə malik xüsusiyyətlərindən biri də intibah tipli tərəqqiyə yol açan böyük şəxsiyyətlərin qarşısına hökmən mənfi xarakterli müxalif qüvvəni çıxarmasıdır.

Ömrünün son illərində Bəxtiyar Vahabzadənin müxalifləri sırasında süni modernistlər və sairə son dövrdə ölkədə baş verən neqativ hallara münasibət bildirməməkdə, susmaqda ittiham edilən narazılar ön mövqedə durdular. Çağdaş dövrdə ümumtürk poeziyasında poetik fikrin yeni mərhələsi kimi dəyərləndirilən Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına dodaq büzən süni modernistlərlə bağlı məsələ aydındır. Onların modernizm adı ilə ədəbi əlləməlik etdikləri, at oynatdıqları zaman tarixə qovuşmaqdadır. Artıq dünya miqyasında klassik ədəbi ənənələrə qayıdış başlayıb və bu proses dönməz xarakter alıb.

Böyük şairi ölkədə baş verən mənfi səciyyəli hallara münasibət bildirməməkdə suçlayan narazılara gəldikdə isə qəti əminliklə demək olar ki, onların ittihamları Bəxtiyar Vahabzadənin son 10-15 ili əhatə edən bədii yaradıcılığından məlumatsız olmalarından irəli gəlir. XIX yüzildə yaşayıb yaratmış filosof Artur Şopenhauer in-

sanda əsassız narazılıq hissinin yaranmasının səbəbini onun "təbiətində hər cür çatışmazlıqdan irəli gələn daim nəyəsə cəhd etmək meylinin olması" ilə şərh etmişdir.

Haqqında bəhs olunan ittihamlarla çıxış edən şəxslərin başlıca çatışmazlığı ulu sənətkarın son vaxtlar qələmə aldığı əsərlərini mütləq etməmələri, onlardan xəbərsiz olmalarıdır.

Totalitar mahiyyətə malik sovet kommunist rejiminin son dərəcə güclü olduğu vaxtlarda belə, Bəxtiyar Vahabzadə hakim ideologiyanın zahiri cəhətlərindən istifadə edərək bəşəri dəyərləri vəsf edən və yüksək bədii məziyyətlərlə fərqlənən əsərlər yaratmışdır.

Bu əsərlərdən biri də "Mərziyyə" poemasıdır. Poemada şair milli-mənəvi dəyərlərimizin təməl daşı olan ana dili uğrunda Təbrizdə mübarizə aparan və bu yolda hər cür cəfaya sinə gərən cənublu soydaşımız, gənc müəllimə Mərziyyənin simasında millət, vətən sevdalı bir insanın parlaq obrazını yaradıb. Bu obraz Bəxtiyar Vahabzadənin elə özünü xatırladır.

*Kimi gəlir bu dünyada
Bu dünyanı unutmağa.
Kimi gəlir dünyaya yox,
Öz qəlbinə züyy tutmağa.
Kimi gəlir bu dünyanın
Nəşəsini yaşamağa,
Kimi gəlir bu dünyanın
Dərdlərini daşımağa.
Kimi gəlir bu dünyadan
Umduğunu götürməyə
Kimi gəlir, bu dünyaya
Öz odundan nur verməyə.
Kimi gəlir bu dünyada
Olanlara daş atmağa.
Kimi gəlir bu dünyada
Olmayanı yaratmağa .*

Bəxtiyar Vahabzadə həyata "bu dünyanın dərdlərini daşımağa", "bu dünyada olmayanları yaratmağa" gələn nadir, bənzərsiz insanlardan olub. Məhz qələmlə gözləri açmağa, ürəklərdə təpər yaratmağa qabil olan belə söz ustalarının apardığı zəka mücadiləsi sayəsində insan toplumu kütlə halından xalq səviyyəsinə yüksəlir.

Qaynaqlar

1. A. Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. B., "Elm", 1951, s.255
2. B. Vahabzadə. Gəlin açıq danışaq. B., "Azərnəşr", 1988, s.39
3. Ə. Elçibəy. Bu mənim taleyimdir. B. "Gənclik", 1992, s.142
4. X. Xəlilli. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. B. "MBM", 2007, s. 6
5. S. Əliyərli. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə, B. "Mütərcim", 2012, s. 146
6. Yenə orada, s. 147
7. Yenə orada, s. 148
8. M. İsmayıl. Azərbaycan xalqının yaranması, B. "Azərnəşr" 1995, s. 4
9. Yenə orada, s. 62-63
10. X. Xəlilli. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. B. "MBM", 2007, s. 64-65
11. S.Əliyərli. Tariximiz Açıqlanmamış mövzuları ilə. B. "Mütərcim", 2012, s. 14
12. Yenə orada, s. 365-366
13. X. Xəlilli. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. B. "MBM", 2007, s. 183-184
14. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. Bakı, 1989. səh. 225.
15. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. Bakı, 1989. səh. 185.
16. S.Əliyərli. Göstərilən əsəri., s.62, 400
17. A.Balayev. Göstərilən əsəri, s. 33, 34
18. Yenə orada. S, 36
19. B.Vahabzadə. Gəlin açıq danışaq. B. "Azərnəşr", 1988, s. 47
20. M.İsmayıl. Göstərilən əsəri. s, 61
21. H. Manafli. Şəki üsyanı. B. "Zaman", 2000, s. 106
22. Ə. Nicat. Ruhların söhbəti. B. "Azərnəşr", 1994, s. 94
23. B. Vahabzadə. İstiqlal. B. "Gənclik", 1999, s. 57
24. Ş. Hüseynov, N. Yaqublu, C. Həsənlı, B. Vahabzadə. Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə qarşı böhtan kompaniyasının arxasında kimlər durur. B. 1998, s. 7.

25. Alan Bullok. Hitler və Stalin. Həyat və hakimiyyət. Smolensk: Rusiç, 2-ci cild, s.105.
26. Q. Paşayev. Nostrodamusun möcüzəli aləmi. B. "Təhsil", 2007, s. 11-12
27. C.Qasımov. Yaddaşın bərpası. B., "Mütərcim", 1999, s.157
28. Ş. Hüseynov. Mənəvi irsimiz və gerçəklik. B. "Adiloğlu", 2004, s. 31.
29. C.Həsənov. Ağ ləkələrin qara kölgəsi. B., "Gənclik", 1991, s.173.
30. Azərbaycanın Bəxtiyarı 70 (məqalələr toplusu). B. "Azərnəşr", 1995, s. 246
31. X. Xəlilli. Göstərilən əsəri. s. 16, 17, 20, 21
32. B. Vahabzadə. Gəlin açıq danışaq. B. "Azərnəşr" 1988, (məqalələr toplusu), s. 39
33. B. Vahabzadə. İstiqlal. B. "Gənclik", 1999, s. 68-69
34. Yenə orada, s. 164
35. Qarabağ dünən, bu gün və sabah (məqalələr toplusu). B. 2003, s. 112
36. Ə. Nicat. Ruhların söhbəti. B. "Azərnəşr" 1994, s. 96
37. Ə. Tahirzadə. Meydan: 4 il, 4 ay (I). B. "Ay-Yıldız" 1997, s.117
38. Anar. Adamın adamı. B. "Azərnəşr" 1977, s. 193
39. Ş.Hüseynov. Milli haqqı və ədalət axtarışında. "Adiloğlu", 2004. s.293.
40. Yenə orada. s.321.
41. Yenə orada. s.323.
42. Yenə orada. s.355.
43. Ş.Hüseynov. Mənəvi irsimizdən səhifələr. B., "Çənlibel" NPM, s151.
44. Osman Oktay. Orta Avropaya səyahət və düşündürdükleri. "Türk yurdu" dərgisi, Ankara, avqust 2013, s. 60-67.

Abdulla Əfəndizadə və onun “Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə” əsəri

1919-cu ildə Şəkinin “Mədəniyyət” mətbəəsində Abdulla Əfəndizadənin qələmə aldığı siyasi lirika örnəklərindən ibarət “Hər ürəkdə səbt olubdur: ya ölüm, ya Türkiyə!” adlı bir kitabça çap olunub. Bu kiçik həcmli nəşrdə toplanılmış “Növha”, “Ümid”, “Acı həqiqətlər qarşısında böyük ümidvarlıq” və “Qafqaza dəvət” şeirlərində Birinci Dünya Müharibəsinin baş verdiyi dövəmdə Türk-İslam aləminin, o sıradan xalqımızın üzləşdiyi ağır durumun xarakterik cəhətləri, tarixin dərin qatlarına uzanıb gedən səbəbləri və nəhayət bu durumdan çıxış yolları haqqında mülahizələr poetik fikrin müzakirə predmetinə çevrilib.

Abdulla Əfəndizadə çıxış yolunu etnik mənşə və dini əqidə tələrləylə bir-birinə bağlı olan ölkələrin, xalqların Türkiyəyə ilhaq olmasında görüb. Bu fikir onun mənzumələrində irəli sürülmüş siyasi konsepsiyanın mərkəzində durur.

Abdulla Əfəndizadə 1872-ci ildə Şəkidə dünyaya göz açıb. Atası İsmayıl Əfəndi zamanında maarifpərvər bir ziyalı kimi tanınıb. Özündən böyük qardaşı, görkəmli pedaqoq, şair, dramaturq və folklorşünas Rəşid bəy Əfəndizadə Azərbaycanda maarifin, mədəniyyətin inkişafına təkən verən ən məşhur simalarla bir sırada durub.

Abdulla Əfəndizadə ilk təhsilini doğma yurdu Şəkidə alıb. Daha sonra Gəncədəki sənət məktəbində oxuyub. 1885-ci ildə bağçılıq və ipəkçilik peşəsinə yiyələnib. Lakin pedaqoji sahəyə olan qeyri-adi həvəs onu Tiflisdəki “Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutu”na gətirib çıxarıb. 1899-cu ildə təhsilini başa vurub Hacı Zeynalabdin Tağıyevin himayəsi və Sultan Məcid Qənzadənin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən məktəbdə müəllimlik etməyə başlayıb.

1906-cı ildə xeyriyyəçilik prinsipi əsasında əhaliyə savad verən kursların Şəkidə açılmasının təşəbbüskarı da Abdulla Əfəndizadə olub. Bununla da yurddaşlarının savadlanması qayğısına qalıb.

Elə həmin il Azərbaycan müəllimlərinin Bakıda keçirilən ilk qurultayına nümayəndə seçilib və qurultayın qərarına əsasən ana dilində tədrisin təşkili məsələlərinin yoluna qoyulması işində Kırım tatarlarına kömək etmək üçün ora gedib.

Krımdan qayıtdıqdan sonra Fərhad Ağazadə və Süleyman Sani Axundovla birgə əlifba islahatına, ana dili və ədəbiyyatın tədrisinin yaxşılaşdırılmasına, dini dərsləklərin yazılmasına dair bir sıra təşəbbüslərlə çıxış etməklə yanaşı S.S.Axundovla birgə Kırım tatarları üçün “Əlifba” dərsliyini yazıb. Onun Kırılov və Lermantovdan etdiyi tərcümələr o dönmənin mətbuatında vaxtaşırı çap olunub. Sonralar bu tərcümələr kitab halında çıxıb.

Abdulla Əfəndizadə Ömər Faiq Nemanzadə ilə birgə M.F.Axundzadənin “Hekayəti-molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatət və dərviş Məstəli şah-cadukini məşhur” komediyalarını təməşşaya qoyub. O, Şəkinin kəndlərini gəzərək folklor örnəklərini toplayıb, tərcümə edib və 1894-cü ildə «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОПК)» məcmuəsində çap etdirib.¹

Onun yaşam tarixinə dair bütün bu faktlar təsdiq edir ki, doğma xalqının məafirlənməsi, elmi şüurunun artması və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi üçün fədakarcasına çalışaraq özünü tamamilə bu yüksək amala sərf edib.

Abdulla Əfəndizadə istiqlal dönməində (1918-1920) ictimai-siyasi baxımdan fəal həyat mövqeyi tutub. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentində Şəkini təmsil edib. Eyni zamanda “Əhrar” partiyasının parlament fraksiyasını təsis edənlərin sırasında ön mövqedə durub. Parlamentin 26 dekabr 1918-ci ildə keçirilən 5-ci iclasında “Əhrar” partiyasının adından çıxış edərək demişdir ki, yalnız milli ləyaqəti olan və onun yolunda qurbanlar verməyə hazır olan xalqlar bəşəri hüquqlara malik olacaqlar. Azadlıq yolunda heç bir fədakarlıq etməyən xalqlar isə yenidən qəyyum altında yaşamaq məcburiyyətiylə üzləşəcəklər.

Daha sonra parlament rəhbərliyinə və hökumətə üz tutaraq bəyan edib ki, parlamentin ümdə vəzifəsi ədalətli seçki qanunu hazırlamaq və bu qanun əsasında vətənə sahib olacaq məclisi – müəssisəni yaratmaqdirsə, hökumətin başlıca gərəvi parlamentin qarşısında məsul olmaqla, onun göstərdiyi yolla getməklə vətəni adılanə idarə etmək, hər daim millətin namusunu qorumaqdır. Ancaq belə hökumət arxasında parlamenti və onun vasitəsiylə bütün vətən övladlarını görə biləcəkdir.²

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 26 aprel 1920-ci ildə keçirilən 144-cü iclasında müzakirəyə çıxarılan məsələlərdən biri də Şəki şəhərini daşqından qorumaq məqsədilə Kiş çayının qarşısında daşdan bənd qurulması üçün 40.460.000 manat vəsait buraxılması haqqında qərar ləyihəsi idi. Bu məsələ ətrafında əsas məruzə ilə çıxış edən də Abdulla

bəy olub. Məruzəçi, millət vəkillərinin diqqətini problemin ciddi olduğuna, Şəki şəhərinin əhalisi üçün həyat əhəmiyyəti daşdığına yönəldərək deyib ki, Kiş çayı qarşısında bənd çəkilməzsə, Şəki şəhərini böyük dağıntılar gözləyir. Bu fəlakəti üstələmək üçün elə bu cari ildə təcili olaraq on milyon manat vəsait ayrılmalıdır.³

Bu gərcək tarixi fakt cumhuriyyət qurucularının xalq, vətən naminə hər cür fədakarlığa hazır olduqlarını bir daha sübut edir. Dəyərli oxucular, iclasın keçirildiyi tarixə bir daha diqqət yetirin: 26 aprel 1920-ci il. İstiqlal mücahidlərinin qanına yerikləyən 11-ci bolşevik ordusu artıq Azərbaycan sərhədlərini keçmək üzrədir. İstər parlament üzvlərinin, istərsə də hökumət nümayəndələrinin başlarının üstünü ölüm təhlükəsi alıb. Lakin bu vətən və xalq sevdalı insanlar heç nə olmayıbmiş kimi Şəkini sel təhlükəsindən qorumaq üçün çarələr arayıblar.

Abdulla bəy Xalq Cumhuriyyəti dönməində də təhsil quruculuğu sahəsində fəaliyyətini davam etdirib. 1919-cu ilin mart ayında latın qrafikalı əlifbaya keçidi təmin etmək üçün yaradılan komissiyanın üzvü olub və bu komissiyanın tapşırığı əsasında “Son türk əlifbası” adlı dərslik qələmə alıb.

Abdulla Əfəndizadə 1920-ci ilin başlanğıcında “Əhrrar” partiyasından istefa verərək özünün yazdığı kimi, “kəməli məmnuniyyətlə” “İttihad və “Tərəqqi” Partiyasının məramnaməsini qəbul edib.

Kommunist bolşeviklər sözdə xalqların azadlığından dəm vursalar da, əməldə istiqlalçılara həmişə qənim kəsiliblər. Onlar Azərbaycanı işğal etdikdən sonra bu ölkənin istiqlalı uğrunda mübarizə aparan mücahidlərə divan tutublar. Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin 15 may 1920-ci il tarixdə verdiyi 10 sayılı əmrə əsasən Cumhuriyyət dönməində iş başında olan insanların fəaliyyətinin araşdırılmasına başlanılıb. Artıq 1920-ci il oktyabrın 10-da milli hakimiyyətin mövcud olduğu zaman fəal ictimai mövqe tutub dövlət quruculuğunda iştirak etmiş 762 nəfər həbs olunaraq təcridxanalara salınıb.⁴

O vaxt Abdulla bəy Şamaxıda yaşayan dostu İsgəndər bəyin evinə sığınaraq bir müddət yarıgizli şəraitdə yaşamağa məcbur olub. Ara sakitləşəndən sonra Şəkiyə dönsə də, az sonra ailəsiylə birgə Bakıya üz tutub. Yüksək intellektə və pedaqoji sahədə zəngin təcrübəyə malik olması onu repressiyadan xilas edib.

Tezliklə pedaqoji institutda dərs deməyə, eyni zamanda universitetdə tədrisin yenidən qurulması ilə bağlı problemlərin yoluna qoyulmasında iştirak etməyə başlayıb. Həmin illərdə ali məktəb tələbələri üçün insan

həyatında tərbiyənin rolundan bəhs edən “Fənni tərbiyə” adlı dərslik yazıb. Bu kitab Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra pedaqogikanın müvafiq sahəsinə dair yazılan ilk dərslik idi.⁵

A.Əfəndizadə övladlarının da ziyalı kimi yetişməsinə çalışıb və buna nail olub. Onun bir oğlu Ziya Əfəndiyev (məşhur şair, təmsil ustası Hikmət Ziyanın atası) Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil alıb. Sonralar pedaqoji institutun rus bölməsində riyaziyyatı tədris edib. Digər oğlu Bahadur Əfəndiyev isə Gəncədə aqronom təhsili alıb.

Abdulla bəy Əfəndizadə 1928-ci ildə vəfat edib.

Azərbaycanda kommunist-bolşevik rejimi qurulduqdan sonra “Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, Ya Türkiyə!” mənzumələr toplusu və bu qəbildən olan digər əsərlər ideya-siyasi baxımdan kommunist ideologiyasına daban-dabana zidd olduğundan təkrar nəşri bir yana qalsın, kitab rəflərində saxlanması belə qorxulu idi. Kimdə aşkar edilərdisə onun “pan-türkist” ittihamına tuş gəlməsi və ağır cəzaya məruz qalması labüd idi. Məhz belə acınacaqlı aqibətlə üzləşmək qorxusu insanları bu əsərdən yaxa qurtarmağa sövq edib. Kitabça kütləvi şəkildə məhv edilib.

“Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, Ya Türkiyə!” adlı əsərin mövcud olması haqqında ilk məlumatı 2004-cü ildə tanınan ziyalı Sabir Əfəndiyevdən aldım. Onunla söhbət etdiyim zaman əski əlifba ilə yazılmış bu kitabçanı haradansa tapdığını və şəxsi kitabxanasında saxladığını bildirdi. Nədənsə mənfi cavab ala biləcəyim ehtimalını düşünərək ehtiyatlı bir tövrlə bu əsərin surətini çıxarmağa icazə verməsini xahiş etdim. Lakin gözlədiyimin əksinə olaraq Sabir müəllim tərəddüd etmədən buna razılıq verdi.

AMEA-nın Şəki Regional Elmi Mərkəzinin və M.Füzuli adına Əliyazmalar İnstitutunun rəhbərləri Zəkəriyyə Əlizadə ilə mərhum Məmməd Adilovun operativ fəaliyyəti sayəsində bu mənzumələr qısa müddət ərzində əski əlifbamızdan latın qrafikalı çağdaş əlifbamıza çevrildi.

Sovet-kommunist rejimi dönməində ədəbiyyat və ictimai fikir tariximizin yaddaşlardan silinərək unudurulmuş və məchulluq haləsinə bürünmüş bu ağ səhifəsini aşkara çıxarmaq zərurəti Abdulla Əfəndizadənin “Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, Ya Türkiyə!” əsərinin yenidən nəşrini tələb edirdi. Bu niyyətlə kitaba daxil edilmiş mənzumələrin məzmun və məna çalarlarını çözləyən şərh yazdım. Eyni zamanda müəllifin ömür yoluna dair faktları toplayıb tərcümeyi-hal xarakterli bir mətn tərtib etdim. Lakin maliyyə problemi mənzumələrin çapının ləngiməsinə səbəb oldu.

Köməyə tarixçi alim Mais Əmrahov çatdı. O, maliyyə məsələsinin yoluna qoymaqla kifayətlənməyib, hələ bilgisayar variantında olan materi-

alları səliqə-sahmana saldı və kitabda olan “Növha” mənzuməsinin məzmununu aydınlayan bir mətn də yazıb qələmə aldığım şərhə əlavə etdi.

Bu kiçik həcmli, lakin dərin məzmunlu kitab 2005-ci ildə, yəni ilk nəşrdən 86 il sonra yenidən işıq üzü gördü. O zaman kitabda aşkarlanan xətlər bizə nəşrin gerçəkləşməsindən irəli gələn sevinci tam yaşamağa imkan vermədi.

Kitab çapdan çıxdıqdan sonra məlum oldu ki, həm müəllifin adı təhrif olunub, həm də latın qrafikalı əlifba ilə yazılan variantın üz qabığında əsərin adının ilk hissəsi, yəni “Hər ürəkdə səbt olubdur” ifadəsi ümumiyyətlə ixtisara düşüb. Bu xətlər xeyli dərəcədə kitabın ərəb əlifbasından latın qrafikalı çağdaş əlifbaya transliterasiyası zamanı ərəb əlifbasındakı hərflərin xüsusiyyətlərinə, çalarlarına lazımi həddə diqqət yetirilməməsinin nəticəsində yaranmışdır. Müəllifin adının kitabın latın qrafikalı əlifba ilə yazılan variantına təhrif olunmuş şəkildə düşməsinə şərtləndirən səbəbə diqqət yetirək. Bu ad ilkin variantda belə **أ ب د هـ** yazıldığı halda, latın qrafikalı əlifbaya **Əbdü** kimi çevrilib.

Bizim qəbahətimiz isə bundan ibarət olub ki, transliterasiyanın dəqiqliyinə şəksiz yanaşdığımızdan bu iki variantı bir-biriylə tutuşdurub yoxlamadan kitabı çapa vermişdik. Bunu, edə də bilməzdik. Çünki, ərəb əlifbasının özəlliklərinə bələd deyildik.

İctimai fikir, eləcə də ədəbiyyat tariximizin ağ səhifələrindən birinə işıq tutub aşkarlayan bu nəşrin sərraflar tərəfindən necə qarşılanması ilə bağlı bir hadisəni dəyərli oxucuların diqqətinə təqdim etməyi münasib bildim.

Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti hörmətli Abdullah Gül 2010-cu ildə Şəkiyə gələrkən professor Şirməmməd Hüseynovun təqdimatı ilə bu kitabla tanış olub. Professorun verdiyi izahatın nəticəsində əsərin məğzindən hali olan qardaş ölkənin dövlət başçısı səmimi və olduqca təsirli ifadələrlə “Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, Ya Türkiyə!” əsərini eyni etnik mənşəyə malik olan xalqlarımızın tarixi yaddaşını möhkəmlədən nəşr kiimi xarakterizə edib.

Üstündən doqquz il ötəndən sonra bu kitabı digər yazılarımla birgə yenidən çapa təqdim etməyimin bir neçə əsaslı səbəbi var.

Əvvəla, 2005-ci il nəşrində buraxılan nöqsanların aradan qaldırılması zərurəti bunu tələb edib.

İkincisi, torpaqlarımızın uzun müddət işğal altında qalmasına səbəb olan çağdaş beynəlxalq münasibətlər sistemi Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin daha da dərinləşməsinin, keyfiyyətə yeni mərhələyə yük-

səlməsinin vacibliyini diqqətə edir. “Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, Ya Türkiyə!” tarixi yaddaş elementi olaraq bu prosesə öz töhfəsini verə bilər.

Üçüncüsü, Abdulla Əfəndizadə tərəfindən əsərdə irəli sürülən fikirlər tarixin amansız burulğanlarından çıxaraq öz əhəmiyyətini indi də qoruyub saxlayıb. Təxminən yüz il bundan əvvəl onun xalqın müxtəlif zümrələrinə ünvanladığı müraciət indiki ovqatımıza uyğun olub, beynimizdə dolayan fikirlərlə, qəlbimizdə özünə yer alan duyğularla səsləşir. Buna əmin olmaq üçün aşağıdakı alov püskürən misralara diqqət yetirmək kifayətdir.

Ayıl, ey zadəi-millət! Ey əyan! Ey müəllimlər!

Yaxışmaz sizlərə qəflət! Keçirsən fürsəti, kimlər

Görün meydan oxur: “Türk aləmində olmasın türklər?”

Rəvadımı bugündən sonra bir də qəflət etsinlər

O kəslər kim düşünmüşlər ki, böhranı-siyasətdir? ⁶

Məgər indi torpaqlarımızın 20%-ni işğal edib oralarından soydaşlarımızı didərgin salan ermənilər və onların arxasında duranlar belə, yəni “Türk aləmində olmasın türklər” deyə düşünmürlərmi?

Bax, əsərə məxsus bu xüsusiyyət onun təbliğ və təşviqinin davamlı olmasını tələb edir. “Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, Ya Türkiyə!”nin yenidən nəşrini vacib edən amillərdən biri də budur.

Tarixi aspektdə qələmə alınan “Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, Ya Türkiyə!” XIX yüzilin sonu XX yüzilin əvvəlində türk-müsəlman aləminin düşdüyü ağır durumun səbəbləri üzərində məchulluğu məlumlaşdırmaq məqsədi daşıyan suallarla başlayır.

Xudavənda, hər iqlimə qılıbsan çarə yüz yerdən!

Nədəndir pəs bizim millət olub biçarə yüz yerdən?

Hesabca milləti islam üçüz (üç yüz) milyonu keçmişdir!

Nə hikmətdir, həmin millət olub səd parə yüz yerdən?

Hanı İran? Hanı Turan? Hanı Şah Əkbərin taxtı?

Dönüb bu aləmi İslam xarabazara yüz yerdən! ⁷

Abdulla Əfəndizadə bu suallara cavab aarayır. Dolğun və dürüst cavab. Bütün kələflərin, müəmmaların açılmasının təkamül yolu idraka, şüura ünvanlanan suallardan başlayır.

Nədəndir bizlərin halı rəzalət pür nədəmətdir,

Məgər yalnız bətalətdir səbəb, yaxud cəhalətdir? ⁸

Yox, müəllifin düşüncəsinə görə bu amillərin heç biri ayrılıqda Türk-İslam dünyasının üzləşdiyi fəlakətlərin əsas səbəbi ola bilməz. Çünki nəticə həddindən artıq ağır olduğuna, Şərq xalqlarının mütələq çoxluğunun Avropa dövlətlərinin müstəmləkə əsarəti altına düşməsiylə yekunlaşdığına görə səbəb daha sanballı mahiyyət kəsb etməlidir.

Onun gəldiyi qənaət olduqca maraqlı və ibrətamizdir.

Deyil haşa! Əsl əsbabi bir başqa fəlakətdir!

Yıxan türk aləmini əskildən qalmış bənəmlikdir,

Bu aləm içrə hər dəm təfriqə salmış bənəmlikdir.

*Ayrılmış milləti, dinə qılinc çalmış bənəmlikdir.*⁹

Türk-İslam aləmində xalqların taleyinə cavabdeh olan şəxslərin xarakterinə pərçimlənmiş mənəmlik iddiası onların arasına təfriqə salmış, bu xalqları birləşdirən etnik, dini və psixoloji tellərin zədələnməsinə səbəb olmuşdur. Müəllif mənəmlik faciəsinin köklərinin tarixin daha dərin qatlarında olduğu qənaətinə gələrək onu keçmiş zamanlarda axtarır.

Yönel tarixə doğru, gör bənəmlik bir nələr qoydu,

İgid Çingizin övladın ayırdı, dərbədən qoydu,

Nə Baburdan, nə Nadirdən, nə Əkbərdən əsər qoydu,

*Bənəmiyin türklərə bəxş etdiyi yalnız zəlalətdir.*¹⁰

Məhz hökmdarların bir-biriylə apardığı qovğalar türk ellərini gücdən saldı, onların tərəqqisini ləngitdi və nəticədə bir çoxunu müstəmləkə əsarəti kimi acınacaqlı bir tale ilə barışmağa məhkum etdi.

Abdulla Əfəndizadə milli mənləşmə şüurunun gətirdiyi fəzilətlərin Qərbi Avropa xalqlarını tərəqqiyə qovuşdurduğunu, Şərqdə isə hökmdarların hakimiyyət ehtirasından və digər dar fərdi maraqlardan qaynaqlanan mənəmlik iddialarının törətdiyi rəzalətlərin Türk-İslam aləmini acınacaqlı duruma saldığını bildirir.

Nədəndir pəs ki, bir qövmü bənəmlik tacıdar etdi?

Digər bir qovmü məhkum elədi, zülmə düşər etdi?

Birini alicənab etdi, birini kəsmədar etdi?

Bir iqlimə nicat verdi, birini tarimar etdi?

*Birində hökm edir birlik, birində şərarətdir.*¹¹

Bəli, Qərb aləmi Tomas Hobbs (1588-1679), Con Lokk (1632-1704), Şarl de Monteskyö (1689-1755), Jan Jak Russo (1712-1778), Con Stüart Mill (1806-1873) və başqa qüdrətli zəka sahiblərinin ideyalarını mənimsəyərək insanların hüquq və azadlıqlarını, qanun qarşısında bərabərliyini, mal və can təhlükəsizliyini təmin edən dövlət quruculuğu sahəsində böyük nailiyyətlər əldə etdi. Qərb ölkələrindəki cəmiyyətlərdə fərdi

şüurun ictimai şüurdan geri qalmasına son qoyuldu, ictimai və milli maraqlara altırist münasibət formalaşdı, başqa sözlə desək cəmiyyətin milli, ictimai problemlərə yanaşması valideynin öz övladının qayğılarına olan münasibətinə bənzəməyə başladı. Şərqdə isə bu münasibət "millət necə tarac olur olsun nə işim var?" səviyyəsində qalmaqda idi.

Abdulla Əfəndizadə Qərblə Şərq arasında mövcud olan bu fərqlərdən bəhs edərək keçirdiyi dərin təəssüf hissini can yangısı ilə belə ifadə edirdi:

Nemis millətlə fəxr eylər, bizə məchuldur millət!

Firəng qövmündən ayrılmaz, bizə mənfurdur millət!

Yapon milli tərəqqidə, bizə çox cövrür millət!

Olar maddar (ana) sanır qövmü, bizə bir gordur millət!

*Olar qurban verir qövmə, bizə millət nə hacətdir?*¹²

Abdulla Əfəndizadə qələmə aldığı siyasi lirika örnəklərindən ibarət olan topluma yazdığı "Bir neçə söz" sərlövhəli izahatda daşıdığı ideyanı belə açıqlayıb: "İslam aləmində yaşayan diri millət yalnız Osmanlı olub, mabədisi ölümcül bir halda imrari həyat etməkdədir.

Buna, görə Türk və İslam aləmi xilafəyi-ali-Osman bayrağı altında birləşib şanlı Türkiyəyə ilhaq olmazsa, artıq yaşamasına ümid yoxdur".

Demək, Abdulla Əfəndizadə Türk-İslam xalqlarının, o sıradan Azərbaycan xalqının nicat yolunu Osmanlı dövlətinin bayrağı altında birləşməkdə görüb. Çünki, Şərq aləmində öz siyasi, hərbi gücünü hifz edib saxlayan yeganə dövlət Osmanlı dövləti idi.

Millətin sənə pənahlı, dini-islam rəhbəri!

Misrü Hindistanü İran..... günbəgün getdi geri,

Bircəsinin yox bu gündə səltənəti-kərrü fəri...

*Razi qıldın tək bu aləmdə sən o peyğəmbəri...*¹³

Abdulla bəy Əfəndizadə ilhaqçılar cərəyanının mövqeyindən çıxış edərək yazırdı: "... Böyük Türkiyə ilə birləşib əzəmətli və elmi bir səltənət təşkil etməklə bərabər, ittihadi-millət və ittihadi lisan bizim milli əməllərimizdir..."¹⁴

Əli bəy Hüseynzadə də elə həmin mətləbdən bəhs edirdi: "... Azərbaycan və Anadolu bir-birini tamamlayırlar. Anadolu türkü coğrafi mövqeyi, tarixinin zərurəti üzündən dünyanın ən dəyərli əsgəri oldu. Fəqət eyni zamanda da çarəsiz ticarətini, sənaye və iqtisadiyyatını başlıbaşına buraxdı. Digər tərəfdən azərbaycanlı türk həddi-zatında əsgəri və cəngavər bir qövm ikən rus istilasından sonra rus hökumətinə əsgər verməkdən imtina etdiyindən, zaman keçdikcə döyüş qabiliyyətini itirmiş,

yaxşı tacir və iqtisadçı olmuşdur. Onun sərvət qazanmaq xüsusunda kəsb etdiyi keyfiyyətlər heyratamizdir. Halbuki silahlı qüvvəyə malik olmayan bir millət istiqlalını qoruya bilmədiyi kimi, eləcə də ticarətsiz, sənayesiz və iqtisadiyyatsız da yaşaya bilməz. Bu səbəbdəndir ki, Azərbaycana qovuşmaqla hər iki türk bir-birinə qarışacağından türk milləti çağdaşlaşmış olacaqdır”.

Müsəlman aləmində milli azadlıq və milli tərəqqi problemlərinə dair ilk mükəmməl elmi-nəzəri təlim Şeyx Cəmaləddin Əfqani (1836-1890) tərəfindən yaradılıb. Əslən Təbrizdən olan bu soydaşımız uzun müddət bütün dünya tərəfindən “böyük müsəlman” ifadəsiylə anılıb. O, “Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti” adlı əsərində İslam aləminə aid olan xalqları milli dirçəlişə nail olmağa çağırıb. Həmin problem onun konsepsiyasının əsasında durub.

Ş.C.Əfqani milli –mənəvi dəyərləri dirçəltməklə milli tərəqqiyə qovuşmağı müstəmləkə əsasətindən nicat tapmaq üçün çıxış yolu hesab edib. Bu məqsədə nail olmaq üçün Türk-İslam xalqlarını milli özünüdərk yoluna istiqamət götürməyə, yəni etnik kökə, dilə, dinə, adət-ənənələrə üz tutmağa, bir sözlə milli mənəvi dəyərlər sistemində sahib çıxmağa səsləyib.

Dil və din birliyini milli vəhdətin təməl prinsipləri kimi xarakterizə edib. Bu dəyərləri müqayisə metodu ilə səciyyələndirərək milli vəhdətin yaranması prosesində dil amilini üstün element kimi fərqləndirib.

Ş.C.Əfqani öz təlimində elmə, maarifə və mədəniyyətə çağırış dini olan İslamı səhv təfsirlərlə təhrif edib, onunla elm arasında əksliklərin yaranmasına səbəb olmuş, saxta əlavələrlə mahiyyətinə xələl gətirmiş pozğun “üləma”ları ifşa etməklə bəhəm, ümməti elmə yiyələnməyə çağırıb. O, müsəlman xalqlarının qərbin müstəmləkə əsarətinə düşməsinin və digər ictimai məzmun kəsb edən bəlalərin səbəbini elmsizlikdə görüb və məhz buna görə hərarətli çağırışlarında onları elmləri mənimsəməyə səsləyib.

Bu konsepsiyada müsəlman ölkələrinə xas olan İslam təəssübkeşliyi Qərbin, eləcə də Rusiyanın şərqi qarşı yönələn ekspansiyasına son qoymaq üçün ən mühüm vasitələrdən biri kimi dəyərləndirilib. Buna əmin olmaq üçün Ş.C.Əfqaniyə məxsus olan aşağıdakı fikrə diqqət yetirək: “Qərb dünyası azadlıq maskası taxaraq müsəlman Şərqindəki təəssübü pisləyir, çünki müsəlmanların dini etiqadını onların arasında ən möhkəm peyvənd kimi tanıyırlar, ona görə də dini təəssübə qarşı müxtəlif ad altında bu peyvəndi və bağı süstləşdirməyə çalışırlar. Halbuki avropalılar özləri daha çox dini təəssübə mübtəla olublar.”¹⁴

M.Ə.Rəsulzadə müsəlman təəssübkeşliyi kimi qələmə verilən həməyəliyin obyektiv səbəblərini şərh edərək bildirmişdir ki, bütün İslam millətləri şərikli bir əxlaqa, dini bir tarixə, müştərək bir yazıya, xülasə, ortaq bir mədəniyyətə malikdir.

Əslində bütün bu fikirlər toplum halında qərbin müsəlman xalqlarına qarşı yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin önlənməsinə xidmət edən özünümüdafiə konsepsiyası idi. Qayə baxımından mütərəqqi mahiyyətə malik olmasına rəğmən qərəzli münasibət ucbatından “pantürkist”, “panislamist” epitetlərinə məruz qalaraq mürtəcə nəzəriyyə kimi təqdim və təlqin olunub.

A. Əfəndizadənin poetik fikirləri mahiyyət etibarı ilə milli vəhdətin təmin olunmasına xidmət edən bu təlimin təməl prinsipləriylə üst-üstə düşür. O, Qərbi Avropa dövlətlərinin, həmçinin Rusiyanın işğalçılıq siyasətini təcavüzə məruz qalan Şərq xalqlarının mövqeyindən tənqid edib. Eyni zamanda müsəlman xalqlarını sayıq olmağa çağırıb.

Tarixi seyr elə gör, bir nə edibdir düşmən....

İmdi tədbiri nədir, aləmi hay-haya salıb.

Misiri, Hindi tutan ingilisi-düşməni – din

Bu dönüş hiylə oxun Bəsrəyi minayə salıb.

Əlcəzaiyiri- Məraküşlə Tarablis, Tunis

Düşməne loxma olub, millətə bir qayə salıb.

Səltənətlər dağıdan hürr Firəngistana bax”

Meylini imdi də Şamə bu fərumayə salıb...

Qazanı, həm Krımı, Qafqazı, həm Turanı

Şimal ayısı udub, meyli Buxarayə salıb....

Ayıq ol, türk, ərəb, fars, tatar əqvamı!

İtirib qüvvəsini ol kəs ki, əizi-rayə salıb.”¹⁵

A.Əfəndizadə çıxış yolunu Türk-İslam aləminin Osmanlı dövlətinin bayrağı altında birləşməsində görüb. Çünki o zaman Şərqdə müstəmləkəçilərin qarşısında dura biləcək ikinci belə bir güc olmayıb. A.Əfəndizadənin nəzərində osmanlı ordusu bütün müsəlman aləminin pənahı, “Kəlamı-Allahı, dini hifz edən” qəhrəman, “Məhəmməd- Müstəfanın, Kəbənin” tək xidmətçisi idi.

Azərbaycan rus işğalına məruz qaldıqdan sonra tarixin bütün qorxunc dövrlərində xalqımız ümidlə Türkiyəyə baxıb və onun timsalında öz xilaskarını görüb.

Birinci cahan savaşının sonunda bolşevik-daşnak birliyi milli varlığımızı təhdid edərkən xalq yenə gözüünü Türkiyəyə dikmişdi. A.Əfəndizadə zamanın və tarixi şəraitin tələbindən çıxış edərək xalqın arzusunu, diləyini belə ifadə edib:

*Hər ürəkdə səbt olubdur: "Ya ölüm, ya Türkiyə!"
Hər ağızdan yüksəlir fəryadı-şeyda Türkiyə!
Hər məqamda başqa söz yox, cümlə guya? Türkiyə!
Ən qəvi düşmən olmuşsa bərpa Türkiyə!
Səbrimiz artıq tükəndi, durma gəl, mərdanə gəl!
Yurdumuz düşmən əlində olmamış viranə gəl!"¹⁶*

Tarix yenə Azərbaycanı sınağa çəkib. Atrıq iyirmi altı ildir ki, xalqımız erməni təcavüzünün törətdiyi fəsadları, iztirabları yaşamaqdadır. Havadarlarının köməyi sayəsində düşmən vətən torpaqlarının iyirmi faizini işğal altında saxlamaqda davam edir.

Yurd yerlərinin ruha malik olmasına inam qədim türklərin inanclarından biri olub. Bu nöqteyi-nəzərdən düşünsək düşmən tapdağı altında qalan torpaqların ruhu bizi imdada çağırır. Bu fəryadların Azərbaycandan başqa eşidiləcəyi tək bir ölkə var: Türkiyə!

Yurdundan, el-obasından didərgin düşmüş bir milyon insana məxsus "qərib öldüm, bikəs, yad öldüm" düşüncəsinin təlqin etdiyi kədərə də Türkiyə ilə birlikdə son qoyacağıq.

Bütün bu düşüncələr ötən yüzilin əvvəlində A.Əfəndizadənin Türkiyəyə ünvanladığı müraciəti xatırladır.

*Tabu taqət qalmayıbdır kimsədə dərmanə gəl!
Yurdumuz düşmən əlində olmamış viranə gəl!"¹⁷*

Bu çağırışın qələmə alındığı dönmədən bizi təxminən yüz illik bir zaman ayırır. Dönmələr fərqli olsa da, dərdimiz həmin dərddir. Yenə cənnət-məkan vətən torpaqları qəvi düşmənin tapdağı altında viranə qalmaqdadır.

A.Əfəndizadə min dəfə haqlı idi: xilas yolu Azərbaycanla Türkiyənin vəhdətindədir.

ABDULLA ƏFƏNDİZADƏ

HƏR ÜRƏKDƏ SƏBT OLUBDUR: YA ÖLÜM, YA TÜRKKİYƏ!

“Mədəniyyət” mətbəəsində çap olundu

Şəhri-Nuxa – sənei-1336

BİR NEÇƏ SÖZ

İslam aləmində yaşayan diri millər yalnız osmanlı olub, mabadisi¹ ölümcül bir halda imrari-həyat etməkdədir. İçərisində yaşadığımız aləmşümül müharibə burasını dəfəat ilə şübuta yetirdi. Binaən bərin bizlərdən bu halda hakim olmaz. Hər kəs bu iddiaya düşərsə, millətinə böyük bir xəyanət etmiş olur. Buna görə türk və islam aləmi ilhaq olmazsa, artıq yaşamasına ümid yoxdur. Türkiyənin bizlərə babalıq etməyə hər bir cəhətdən haqqı vardır və edəcəkdir....

Bən də müharibədə fələn iştirak etmədimsə də, fikrən osmanlı ordusunun dövrü-bərində davranmaqda idim və ara-sıra hissiyati millətpərvəranələrimi və başqa düşünləcələrimi nəzmən kağız üzərində səbt edirdim.

Bu mənzumələr tək mənim deyil, bəlkə, cümlə qafqazlı qardaşlarımla hissiyati-milliyələrini havidir.² Zira ki, bunların hər birisi öz vaxtında millət içərisində əldən-ələ keçməkdə və xanəndələr ağzında oxunmaqda idi.

Şimdi həmin əsərləri topladım və əl-həqq məsələsi üçün təbliğatda bulunduğum bir çox şərhələr və vilayətlərin mürucu-əfkəri olan "Qafqaza dəvət" mənzuməmi Türkitə ordusu namına əlavə etdim. Həmin əsərlər bizim əski tarixdən bəri ana Türkiyəyə qovuşmaq fikrimiz yeganə amalımız olduğunu bildikləri üçün və məhz bu cəhətdən layiqi-ətina olunar deyib tərəfi-acizanəmdən qəhrəman türk ordusuna təqdim olunmalarına cəsarət etdim. Qəbul olunursa, kəndimi³ ən böyük bəxtiyarlardan ədd edirəm.

¹ qalıqı, qalanı

² əhatə edir

³ özümü

NÖVHƏ

*Ərzurum qalasının ruslar tərəfindən işğal edilməsi
və Qars müsəlmanlarının düşmən pənjəsi altında əzil-
mələri münasibəti ilə*

Xudavənda, hər iqlimə qılıbsan çarə yüz yerdən!
Nədəndir pəs bizim millət olub biçarə yüz yerdən?

Hesabca milləti-islam üçüz (üç yüz) milyonu keçmişdir,
Nə hikmətdir həmin millət olub səd parə yüz yerdən?

Hanı İran? Hanı Turan? Hanı Şah Əkbərin xətti?
Dönüb bu aləmi İslam xarabazara yüz yerdən!

Qazan getdi, Kırım getdi, Mərrakuş, Əndəlis getdi,
Buxara məhv olur dini satıb dinarə yüz yerdən!

Tarablus, Əlcəzair, Misir, Tunis, Xivə puç oldu!
Dağıldı aləmi-islam parə-parə yüz yerdən....

Səlatinli-şahənşahani¹-millətdən bir ad qaldı,
Xilaftgahi-islamə uruldu² yarə yüz yerdən!

Səlim, Osman, Ərtoğrul Bayəzid, Fatehin nəslı,
Bu aslanzadələrdir tək verən can yarə yüz yerdən.

Pənahlı müsəlmanın qaldı tək osmanlı ordusuna!
Həmin ordu urdu³ başın daşa-divarə yüz yerdən!

Bu millət altı yüz ildir, edir övladını qurban....
Qoyur canın, tökür qanın, açib fəvvarə yüz yerdən!

¹ Şahlar-şahı, sultahlar sultanı
² vuruldu
³ vurdu

Kəlamı-Allahı, dini hifz edən bu qəhrəmanlardır,
Birə yüz düşməne qarşı çalandır yarə yüz yerdən!

Məhəmməd-Müstəfanın, Kəbənin, şahı-şahidanın
Bu millət xadimidir kim, düşüb azadə yüz yerdən!

Aya, ey milləti-ali! Dönübdür çərxi islamın,
Vətən qan ağlayır indi, geyinmiş qarə yüz yerdən...

Təcavüz eyləyir düşmən sərasər ərz namusa....
Bizim ümidimiz sənsən, buna qıl çarə yüz yerdən!

Həbib-i-Allahı qıl hali, gəlib görsün bu əhvalı,
Nədəndir söyləsin, millət qalıb avarə yüz yerdən.

Təmənnə qılsın Allahdan bizə namus, sizə hikmət,
Bizə qeyrəti məhəbbət... Sizlərə bir çarə yüz yerdən...

* * * * *

ÜMİD

*Sibirya, Romaniya, Rusiya və qeyriləri
mühəzəm olmaq münasibəti ilə*

Deyəsən bizlərə Tanrı bu dönüş sayə salıb,
Baxıram hər tərəfə, düşməni ah-vayə salıb...

Tarixi seyr elə gör, bir nə edibdir düşmən....
İmdi tədbiri nədir, aləmi hay-hayə salıb?

Misiri, Hindi tutan ingilisi-düşməni-din
Bu dönüş hiylə oxun Bəsrəyə minayə salıb.

Əlcəzayirü-Mərraküşlə Tarablus, Tunis
Düşməne loxma olub, millətə bir qayə salıb.

Səltənətlər dağıdan hürri Firəngistana bax!
Meylini imdi də Şamə bu fərumayə salıb...

Qazanı, həm Kırımı, Qafqazı, həm Turanı
Şimal ayısı udub, meyli Buxarayə salıb....

Kərbəla, Məkkə, Mədinə, Məşhədü Qüdsi-şərif
Gör bu gün düşməni –dini necə sövdayə salıb?!

Xayinnanə buluşur Türkiyəni, İrani!....
Əfqanıstanı, Bellucistanı sonrayə salıb.

Fatehin məscidinə xaç tikəcəkmis mələun!...
Səlimin mülkünə bayquş yığıcaq vayə salıb!...

Həmdülillah ki, rəva görmədi bu zülmü xuda,
Məscidin məxrəbini səmti-kəlisayə salıb!

Qəhrəmananə hücum eylədi düşmənlərinə
Türkün ordusu nəhayət oxunu yayə salıb.

Ol səbəbdən bizə ümmidi-nicat oldu bu gün
Əhli-imani xudamədsədi¹–mavayə salıb!

Bizə məxsus edilən bügztü, nifaqı Tanrı
Kafiristanə bu gün qismət edib, mayə salıb!

Bu gürüh ali-müsəlmanə rəva gördüyünü
Döndərib bari-xuda ümməti-isayə salıb.

Ayıq ol, türk, ərəb, fars, tatar əqvamı!
İtirib qüvvəsini ol kəs ki, əzi rayə salıb.

İntiqam almalısən, bay, gəda, müttəfiq ol!
Fürsəti fəvt eləmə milləti qovğayə salıb!

Nüsrətin gör ki, xudanın necə tədbir elədi,
Qəhrəman nemsələri türklərə həmsayə salıb!

Zövqiya! Sən də bu gün canını qurban eylə!
Vətənin meylini çün aşiqi-şeydayə salıb...

* * * * *

ACI HƏQİQƏTLƏR QARŞISINDA BÖYÜK ÜMİDVARLIQ

*Hürriyyətdən sonra keçirdiyimiz
adi günlər təcrübəsi olaraq*

Qəsəmi-pərvərdigarə qılmışam, səbrim nəhayətdir,
Gərək şimdi açam sirri, deməzsəm çün xəyanətdir.
Nədəndir bizlərin halı rəzalət pür nədəmətdir,
Məgər yalnız bətalətdir səbəb, yaxud cəhalətdir?
Deyil haşa! Əsl səbəbi bir başqa fəlakətdir!

Yıxan türk aləmini əskidən qalmış bənəmlikdir.
Bu aləm icrə hər dəm təfqiərə salmış bənəmlikdir.
Ayırmış milləti, dinə qılıc çalmış bənəmlikdir.
Tamam əyani-ixvanı¹ ələ almış bənəmlikdir,
Bənəmlikdən necə bizlər üçün bir qiyamətdir.

Yönəl tarixə doğru, gör bənəmlik bir nələr qoydu,
İgid Çingizin övladın ayırdı, dərbədər qoydu,
Teymurləngin bəsatını dağıtdı, bisəmər qoydu,
Nə Baburdan, nə Nadirdən, nə Əkbərdən əsər qoydu,
Bənəmliyin türklərə bəxş etdiyi yalnız zəlalətdir.

Bənəmlik kəndini sevməksə, bir əmri-təbiidir
Ki, onsuz bir tərəqqi mümkün olmaz – bu bədihidir²,
Fəqət hanki bənəmlik həm təbii, həm həqiqidir?
Firəngi, nemsəvi yaponidir, ya ingilisdür.....
Bənəmlik bunlar üçün mənbəi-elmü səadətdir!

Nədəndir pəs ki, bir qövmü bənəmlik tacıdar etdi?
Digər bir qövmü məhkum elədi, zülmə düşər etdi?
Birin alicənab etdi, birini kəsmədar etdi?

¹ məskən, mənzil, yurd

¹ tam qardaşlıq
² aydın

Bir iqlimə nicat verdi, birini tarimar etdi?
Birində hökm edir birlik, birisində şərərətdir?¹

Bu ondandır ki, hər bir türk millət.çrə tənhadır!
Nemislər millətinin üzvüdür, hər fərdi danədir,
Firənglər, ingilislər həmçinin birlikdə yektadır,²
Ayırmaq bunları yek³-digərindən bir müəmmadır....
Qovuşdurma, barışdırmaq bizi eyni-kəramətdir.
Nemis millətlə fəxr eylər, bizə məchuldur millət!
Firəng fəvmündən ayrılmaz, bizə mənfurdur millət!
Yapon milli tərəqqidə, bizə çox cövrüdür millət!
Olar mader⁴ sanır qovmün, bizə bir gərdur millət!
Olar qurban verir qövmə, bizə millət nə hacətdir?

Cahanın ol gürüha millətidir mərkəzi bişəkk,
Bizə mərkəz deyil, aləm özü qurbanımızdır tək!
Nə əyandan, nə alimdən, nə başqa sinifdən seçsək,
İki adam tapılmaz bizdə olsun yekcəhət-yekrəng!....
Bu ziddiyyət, bu keyf məyəşə milli dəlalətdir!

Bu nəfsaniyyəti hifz etməyə qalxandır millət,
Bu nəfsaniyyətə bişəkk verən qurbandır millət,
Budur bizdə olan məslək, belə talandır millət!
Nifaqı, zülmə yox sərhəd, tamam giryandır millət,
Rəyasət, mənfəəti-şəxsi bizə amal, adətdir.

Neçün hürriyyətə bizzat⁵ düşmənlilik edir əyan?
Nasıl etməz ki, istibdad qılmış onları xaqan!
Qılınc, qamçı qoparsın nalı, qoy fəxr eyləsin şeytan,
Qayıtsın əsri istibdad, olsun yurdumuz viran,
Yetişsin bir neçə adam muradına... ədalətdir!

Nəcəbət bizlərə məxsus olan xislətdir, ey qafil,
Sədaqət, rəhm, insafı ədalət türklərə şamil...
Buna hökm eyləyir düşmən, bunu isbat edir aqıl,
Necə bədbəxt adamsan ki, “öz məqsudimə nail
olum” deyirsən, düşünürsən ki, bu milli cinayətdir?!

Ayıl, ey zədei-millət¹ Ey əyan! Ey müəllimlər....
Yaxışmaz sizlərə qəflət! Keçirsən fürsəti, kimlər
Görün meydan oxur: “Türk aləmində olmasın türklər”?
Rəvadımı bugündən sonra bir də qəflət etsinlər
O kəslər ki düşünmüşlər ki, böhrani-siyasətdir?

Xoşa, Osmanlı imdi bu mərzədən salim² olub,
Vətən divanəsi... millət yolunda xadim olub...
Nicatın sirrini bulmuş, ayrılmış, qaim³ olub,

Çocuqlar, həm qadınlar əsgər olub, alim olub,
Bizi ilhaq edərsə kəndinə, milli hidayətdir.

Aya, ey şanlı Osmanlı! Cahangir, qəhrəman millət!
Livayi-dili⁴ gəl qaldır! Tamam ixvanı⁵ qıl dəvət!
Ona qandır nədir borcu... ki, əldən getməmiş fürsət,
Bu an keçməkdə ittifaqən kəsb edib qüvvət,
İtirmiş ixtiyaratın geri alsın, kifayətdir....

Nemislər əsri-sabiqdə pərişan idi bizlərdən,
Müəllim sayəsində aldılar təlim mərdü zənn⁶
Beyinlər milli amal ilə dolu, çünki hər evdən
Gələn layla sədəsı bəsləyirdi afəti-düşmən....
Tamamdır. Hal üçün, Zövqi, sənin borcun işarətdir!

¹ yamanlıq, pislik

² vahiddir, birdir

³ bir

⁴ ana

⁵ şəxsən özü

¹ millət oğlu, övladı

² sağlam, nöqsansız, doğru, dürüst

³ birinin yerini tutan, bərk, möhkəm, dik duran

⁴ dilin bayrağı

⁵ qardaşlar

⁶ kişi-qadın

QAFQAZA DƏFƏT

*Zaqafqaz seymini millət tanımayır, türk və islam aləminin
mənafeyinə zidd, fəqət qüvvəsiz bir fırqələr qurultayı ədd
ediyor. Millətin bu halda yeganə məqsudi qəhrəman türk
ordusunun Qafqaza vurududur.*

Ey nəcib övladın ordusu, Şəki, Şirvanə gəl!
Tiflüsü Baküvü Şişə, Gəncəvü Səlyanə gəl!
Qafqazın hər guşəsində guş qıl, nalanə gəl!
Hazırq biz siz gələrkən can verək sultanə, gəl!
Səbrimiz daha tükəndi, durma gəl, şahənə¹ gəl!
Yurdumuz düşmən əlimdə olmamış viranə gəl!

Hər ürəkdə səbt olubdur²: “Ya ölüm, ya Türkiyə!”
Hər ağızdan yüksəlir fəryadi-şeyda Türkiyə!
Hər məqamda başqa söz yox, cümlə guya? Türkiyə!
Ən qəvi düşmən olmuşsa bərpa Türkiyə!
Səbrimiz artıq tükəndi, durma gəl, mərdanə gəl!
Yurdumuz düşmən əlində olmamış viranə gəl!

Millətin sənsən pənahı, dini-islam rəhbəri!
Misrü Hindistanü İran..... günbəgün getdi geri,
Bircəsinin yox bu gündə səltənəti-kərrü³ fəri...
Razı qıldın tək bu ələmdə sən o peyğəmbəri...
Tabü taqət qalmayıbdır kimsədə, dərmanə gəl!
Yurdumuz düşmən əlimdə olmamış viranə gəl!

Firdəbazlardır gedənlər seymə...şübhə qalmamış,
Onların nitqü kəlamın dinləyən aldanmasın,
Millətin rəyini guya nəql edirlər, sanmasın!
Gəl, o xainlər dağılsın, hübbi-milləti¹ yanmasın!

Hər şəhər ilhaq olubdur türkə, hökmranə gəl!
Yurdumuz düşmən əlimdə olmamış viranə gəl!

Bir baxın, seymin vəkili millətə layiqmidir?
Düşməne himmət edən kəs himmətə layiqmidir?
Yurdunu viran edən kəs qeyrətə layiqmidir?
Millətini sevməyən kəs hörmətə layiqmidir?
Gəl, özün əhvalı gör, bil, can verən cananə gəl!
Yurdumuz düşmən əlimdə olmamış viranə gəl!
Zövqiya, vüsət yavuşlaşdıqca səbrin dar olur,
Qorxma, Allah qoysa, xain məskəni finnar olur!
Düşmənin tədbiri baş tutmaz, əbəş bədkar olur,
İt hürür, karvan keçir! Eşqin yolunda xar olur,
Qəhrəman orduya sən də söylə aşiqyanə: gəl!
Yurdumuz düşmən əlimdə olmamış viranə gəl!

* * * * *

¹ şaha layiq, kimi

² yazılıbdır, qeyd olunubdur

³ səltənəti alıb-verən

¹ millər sevgisi

ƏMƏLLƏRİMİZ

Əməlsiz millət yaşayamaz! Əmələ yetişmək isə qeyrət və çalışqanlıq sayəsində olur. Qeyrətin olmayınca, nüsrət bulamazsan. Böyük Türkiyə ilə birləşib əzəmətli və elmlı bir səltənət təşkil etməklə bərabər, ittihadi-millət və ittihadi-lisan bizim milli əməllərimizdir. Buna görə biz kəməli-məmnuniyyətlə ittihad və Tərəqqi Firqəsinin proqramını qəbul edirik

Qaynaqlar

1. Şəkiddə məhəllə adları, soylar və ləqəblər. I kitab. Qoruq ərazisi. Hazırlayanlar Zəkəriyyə Mabud oğlu. Sevinc Bəharəddin qızı. B., "Nafta-Press", 2004, s.282-284.
2. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti (1918-1920) Parlament Stenoqrafik hesabatlar. I cild. B., "Azərənşr", 1998, s.132-134
3. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti (1918-1920) Parlament Stenoqrafik hesabatlar. I cild. B., "Azərənşr", 1998, s.971.
4. M.Qasımlı. Azərbaycan türklərinin Milli Mücadilə tarixi 1920-1945. İstanbul, 2006, s.175-176.
5. Ə.Mete O torpağın övladları. B., "Nurlan", 2006.
6. A.Əfəndizadə. Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə!" B., "Mütərcim", 2005, s.19.
7. Yenə orada. s.14.
8. Yenə orada. s.17.
9. Yenə orada. s.17.
10. Yenə orada. s.18.
11. Yenə orada. s.18.
12. Yenə orada. s.18.
13. Yenə orada. s.21.
14. X.Xəlilli. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. B., "MBM", 2007, s.184.
15. A.Əfəndizadə. Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə!" B., "Mütərcim", 2005, s.16.
16. Yenə orada. s.20-21.
17. Yenə orada. s.21.

Türkün əzəməti haqqında dastan

Çağdaş Azərbaycan poeziyasında önəmli mövqə tutan Vaqif Aslanın "Qoy əməl insana baş daşı olsun" şeirindəki "hissə qul oluruq, ağla hökmran, Bir vədə hissədən də qalmayırsan" misralarının ifadə etdiyi fikrin məna cəvhəri budur ki, ağla, idrakla etinasız münasibət sərgiləyib hissələrin arxasınca kölgə kimi sürünən kəsdə heç hissələr də dərin və davamlı olmur. Deməli, insanda hər hansı varlığa yetkin münasibət yalnız hissə ağlın, idrakla duyğunun vəhdətində formalaşır.

Onun poeziyası idrakdan qaynaqlanan rəngarəng hissələrin, duyğuların çələngini andırır. Bu poeziyada fikri mühakimələr hissələrin meydana çıxmasını daraltmır, əksinə, onlara məna dolğunluğu gətirir.

Vaqif Aslan şeirinin diqqəti cəlb edən özəl cəhətlərindən biri də dəfələrlə nəzmə çəkilmiş mətləbləri qeyri-adi ifadələrin, idiomaların vasitəsiylə yeni tərzdə ifadə etməsində, mənalandırmasıdır. Şair insan hissələrini, ətraf aləmdə baş verən olayları və prosesləri elə təqdim edir ki, sanki bunları ilk dəfə eşidirik.

Bu baxımdan "Kişilər", "Yaşamağın sirri", "Qılınc", "Kərbəla faciəsi", "Ay səni", "Şəhid köynəyi", "Qaçqın mahnısı", "Qəbirqazan", "Pa-paqçı", "Palıd", "Qiyamət", "Səni var olasan, xoşbəxt olasan" və b. Poeziya örnəkləri belə qavranılır. "Qaya parçasından, daş qopuğundan nağara düzəldib çalan kişilər!", "Bazarlara yönəldi yardımlar maşın-maşın. Tıxa qamın tox olsun, mənim acgöz qardaşım!", "Onsuz da ölən qəbrini qazmaq qaydadır, adətdir, a qəbirqazan! Quyu qazmırsan ki, gizlində mənə?! Söz gəlsin sənə". "İlk dəfə heyrdən çatılan qaşım, oşalanan qolum, əylən başım. Sən vaxtsız yıxılıb qalan baş daşım! Ay ilk məhəbbətim, ilk məhəbbətim". Bütün bunlar Vaqif Aslanın poeziya çeşməsindən ayrı-ayrı damlalardır.

Vaqif Aslan yaradıcılığına məxsus olan bu özəlliklər kamil poeziyanın xiridarı, böyük sənətkar Bəxtiyar Vahabzadənin də diqqətini cəlb etmişdir. O, Vaqif Aslanın "Qəbirqazan" şeirindən təsirlənərək "Məzarçı ilə söhbət" adlı bir poeziya örnəyi qələmə almışdır. "Bir ömür yuxu" adlı kitabında həmin şeirin yaranma səbəbindən bəhs edən "Qəbirqazan" şeirinin müəllifi Vaqif Aslanı qeyd etmişdir.

"Qəbirqazan" və "Məzarçı ilə söhbət" şeirlərini vəhdət halında fikir süzgəncindən keçirməyə imkan verən mətləblərdən biri də insan həyatının

məzmunu, mənası haqqında düşüncələrin bu əsərlərdə bir-birini tamamlamasıdır. Həmin şeirlərin təlqin etdiyi əsas fikir bundan ibarətdir ki, insan elə ləyaqətlə yaşamalı, elə əməllərlə imza atmalıdır ki, nə həyatda utansın, nə də axirət nigarançılığını yaşasın.

Diqqətimizi Vaqif Aslanın "Qəbirqazan" şeirindən bir parçaya yönəldək:

*Nə fikrə getmişən, a Qəbirqazan?
Dərin dəryalardan xəyalın dərin...
Qazılan torpağa, açan yarpağa
Nə böyük heyratla baxır gözlərin?!
Günahmı etmişən, a Qəbirqazan?....
... Onsuz da ölən qəbrini qazmaq
Qaydadır, adətdir, a Qəbirqazan!
Quyu qazmırsan ki, gizlində mənə?!
Söz gəlsin sənə.*

İndi isə Bəxtiyar Vahabzadənin "Məzarçı ilə söhbət" şeirindən bir məqama diqqət kəsək:

*Torpaq qalağında bir kəllə gördüm
Ətim çimçişsə də onu götürdüm.
Söruşdum: - Bu kəllə də, niyə gülür?
- İnsan ürəyində özündən ağır
Daşınan arzuya, diləyə gülür.
Yuxuna girirmi burda yatanlar?
- Düzünü deyim ki, axır zamanlar
Mənə gileylənir ölümlər yaman
Məzarın onlara dar olmasından.
- Gen tikə bilməzdin?
- Nə fərqi vardır.
- Onlara dar gələn məzarlar deyil,
Dərgahda divara qısnamalıdır.*

Bəli, insan vicdanının pıçılısına qulaq kəsilərək elə ləyaqətlə yaşamalığıdır ki, "dərgahda qısnanma" nigarançılığını yaşamaz.

Şairin "Ruhlarla söhbət" poeması isə çağdaş siyasi lirikamızın önəmli örnəklərindən biri kimi dəyərləndirilməyə layiqdir. Yüksək bədii-liklə elmiliyin bir-birini tamamlaması, tarixi, elmi həqiqətləri əks etdirən faktlara bədii sözün gücü ilə daha da aydınlıq gətirilməsi poemanın mühüm məziyyətlərindəndir. Onun siyasi lirikası üçün xarakterik olan bu hal

hikmətli bir ifadəni yada salır: “Müdrək adam üçün fakt həm əsil poeziya, həm də nağılların ən gözəlidir”.

Fəlsəfi-tarixi aspektdə qələmə alınan bu poema xalqımızın, bütövlükdə Türk etnosunun tarixi taleyində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin ruhları ilə xəyali söhbətlər üzərində qurulub. Bu ədəbi vasitə şair tərəfindən çağdaş dövəndə türklərin “yaman günün səbəblərini aramaq, özü demişkən “özündən özünə, dünənünə, kökünə salam vermək üçün” tariximizin dərin qatlarına səyahət etmək məqsədiylə seçilib.

Milli ruhun təcəssümü kimi qavranılan “Ulu ruh”un səfər çağırışına qarşı dura bilməyən şair bu çətin səyahətin başlanğıcında doğma ata-ana ruhlarından xeyir-dua almaq üçün onların gorgahına gedir. Ata ruhu ona bu işin qeyri-adi dərəcədə çətin olacağını xatırladır:

*Oğlum, gəl bu daşı atəyindən tök:
Türk qoca palıddır yer üzərində.
Başı göylərdədir, kökü dərində.
Allaha çatarsan yuxarı qalxsan.
Gözlərin qaralar aşağı baxsan.
Altına girmisən çox ağır yükün
Birinci qatdadır kökləri türkün.
Nə vaxt ki edilibdir bu dünya bina,
Türk qövmü ilk sakin olubdur ona.
Bu kökün sonuna yetmək olarmı? ¹*

Bir neçə faktın əsasında bu misralarda heç bir mübaligəyə yol verilmədiyinə əmin olmaq mümkündür.

Azərbaycan tarixşünaslığında intibah tipli fikirlər müəllifi kimi tanınan böyük tarixçi alim Süleyman Əliyərli “tarixçilik imperializmi”nin elmə diskriminasiya gətirdiyini bildirərək “Təbii dərinləşdirmə” üsulunun türklərin qədim tarixinə də tətbiq etməyin və beləliklə tarixi araşdırmalar zamanı indiyədək yol verilən ayrı-seçkiliyə son qoymağın zəruri olmasından bəhs edib.

“Təbii dərinləşdirmə” üsulu tarixin qədim çağlarına aid olan 5-10 sözsə əsasən xalqın nə vaxt və harda yaşamasını müəyyən edən metodu özündə ehtiva edir.

Süleyman Əliyərli kurqan (qurqan), təpə, alaşa (“loşad” sözü buradandır), merin, acı, tengiz sözlərinin Hun-Oğuz türklərinin dilindən Hind-Avropa dillərinə keçməsi faktına istinad edərək yazır: “Bu göstəricilər həm də türklərin Ön Asiyada və Aralıq dənizi üzərində tarixin ulu çağlarından yerləşib oturduqlarını sübuta yetirir. Dünya elmində

türkoloqların yalnız bir yarısı Altay bölgəsini türklərin ilkin vətəni sayırsa, qalanları onların bu bölgəyə Ön Asiyadan sonralar gəldiyini yazmaqdadırlar. Tarixi qaynaqlarda bu barədə çox tutarlı biliklər qalmışdır..... Təpə sözünün beş min illik yazı nümunəsi var. Yunanların bu günkü vətənlərinə gəlişindən min il əvvəl, yəni Yunanıstan olmamışdan on əsr qabaq (m.ö. III minilliyə yaxın) orada yaşayan Pelasq xalqının dilində kiçik dağlar təpə (sonralar latınca: tepae) adlanırdı.

Tengiz sözünə Miladdan əvvəlki VI yüzilə aid olan bəzi coğrafi xəritələrdə (Atlante storico, Boloqna, 1966; Atlas Historique, Paris, 1968) Atlantik okeanı ilə Cəbəllütariq qovşağı yaxınlığında, indiki Mərakeşin quzeyində tingiz şəklində rast gəlik (fransızca yazılışı: Tanger). Əski türk-cədəki q-z səs keçidi nəzərə alınarsa, sözün tengiz olması göz önündədir. Türk “tengiz”ini buraya gətirərək fransızlardan qabaq ona tenger donu geydirən xalqın etrusklar olduğu təxmin edilir. M.ö. VI-V yüzillərdə onların İspaniyanı və Cəbəllütariqi keçib okeana çıxmaları bəllidir.²

Məşhur türk tədqiqatçısı Adilə Ayda da elə həmin mətləbdən bəhs edərək yazır ki, Pelasq dili etruskcaya çox yaxın bir dil idi. Türk dilləri kimi aqqlütinativ olmaqla, Hind-Avropa dillərindən tamamilə ayrılırdı. Pelasq dili 2500 ildən çox yaşamış, sonra yunan dili tərəfindən sıxışdırılıb ölmüşdür. M.ö.V yüzildə Trakiyada, Mərmərə dənizinin güneyində, İmros və Limni adalarında yaşayanlar hələ də bu dildə danışmışdılar.³

“Ruhlarla söhbət” poeması çoxsaylı tarixi faktlara, ən başlıcası isə qədim çağlara aid sözlərə, yəni dil örnəklərinə istinadən yazıldığından yuxarıda qeyd olunan elmi müddəalarla səsleşir.

*Homer – qoca, kor ozan,
O böyük dastan yazan
Yanan Troya üçün niyə yas saxlayırdı?
Dünyaya salırdı ün, inləyib ağlayırdı.
Bir türk anlamı durur əsasında hər sözün,
Mən birər-birər sayım, saydıqca fəhm et özün.
Bu aydın, Troyanın bir adı İliondur.*
Yəni ki, Priamin, Hektorun eli “hun” dur
Hünər adlı kor ozan,*

* İlion hun eli, yəni “ili hon” kimi fonetik tərkibə malikdir. Anadolu türkləri “el” yerinə “il” deyirlər.

*"İliada"nı yazan
 Bilirdi imperiya türklərdə "il" adlanır.
 Ya da ki, el adlanır.
 İmperator yerinə
 Türklər böyükələrinə
 "İlxan", "elxan" deyirlər.
 Ulu xaqan deyirlər.
 Böyük qəbirlərə də "qorqan", kurqan deyirlər.
 Hektorun dəfni ilə tamamlanır o dastan.
 İndi misal gətirim o dəfndən, o yasdən.
 Hektora bütün şəhər
 Vay tutdu axşam –səhər
 Saç yondu, arvad, ana
 Geydirdi yas paltarı bu ölüm İliona.
 Dağ kimi bir tonqalın üstünə qoyuldu Hektor.
 Tonqala vuruldu qor
 Al-əlvan bir parçaya бүкүб сүмүкләрини,
 (Belə dəfn edərdilər hunlar böyükələrinə)
 Qoydular ehtiramla qızıl qutuya onu
 İlionun oğlunu.
 Dərin bir məzar qazıb,
 Üstünə daşlar düzüb,
 Sonra da torpaq töküb, təpədən dağ qurdular.....⁴*

İndi də Süleyman Əliyarlının "kurqan" sözü ilə bağlı qələmə aldığı fikirlərlə tanış olaq: "... M.ö. IV minillikdən başlayaraq çöl-düzənlik dəfn qaydasının sabit, ənənəvi etnokültür göstəricisi olan kurqan anlayışı Hind-Avropa, Hind-İran və Qafqaz dillərinin heç birində yoxdur. Bu anlayışın kökü yalnız türk dillərindədir, bu dillərdəki qur (tikmək, düzəltmək, torpaq tökməklə yaratmaq) və qan (ata, soy, nəsil) sözcüklərinin birləşməsindən yaranmışdır. M.ö. VII-III minillərdə Ön və Mərkəzi Asiyada onlarca yaşayış yerlərinin adlarında bir qayda olaraq təpə sözü var, bu söz isə, bütün dünya dillçilərinin bildiyi kimi ümumtürk kökündəndir.⁵

Xeyli müddətdir ki, "tarixin sübh çağı" kimi təqdim edilən Şumer sivilizasiyasının mənşəyi haqqında müzakirələr, mübahisələr uzandıqca uzanır. Araşdırmalar nəticəsində Şumerlərin türkmənşəli olduğunu təsdiqləyən elə heyratəmiz faktlar üzə çıxıb ki, qərəzsiz olan kimsə bu gerçəkliyə münasibətdə inkarçı mövqedə durmağı özünə rəva bilmir.

Məşhur Amerika Şumerşünası S.N.Kramer Şumer sivilizasiyasını təcəssüm etdirən maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinin araşdırılması nəticəsində aşkarlanan faktlara istinad edərək mübahisələrə yer qoymayan belə bir qənaətdə gəlib ki, hazırda bəşəriyyətin əldə etdiyi nailiyyətlərin təməlini şumerlər qurub. Onun "Tarix Şumerdən başlanır" kitabının fəsil və bölmələrinin adları da elə bu mətləbdən xəbər verir: "İlk məktəblər", "İlk iki-palatalı parlament", "İlk tarixçi", "İlk əxlaq idealları", "İlk atalar sözləri və məsəllər", "Heyvanlar haqqında ilk təmsillər", "İlk ədəbi mübahisələr", "İlk matəm nəğmələri", "İlk ədəbi əxzətmə", "İlk kitabxana kataloqu" və b.

O.Vinkler yazıb ki, bizə gəlib çatan Şumer mətnlərinin çoxunun dil xüsusiyyətlərini izah edə bilməsək də əsas əlamətlərinə görə türk dillərinə uyğun iltisacı quruluşlu dildir.

D.Q.Redder də bu nəticəyə gələrək bildirib ki, Şumerlərin dili iltisacı dillər ailəsinə daxildir və öz quruluşuna görə ən çox türk dilləriylə müqayisə edilə bilər.

Şumer dilinə məxsus özəlliklərdən bəhs edən Voley də, bu dilin morfoloji cəhətdən əski türkcəyə bənzədiyini bildirib.

Çağımızdan təxminən beş min il öncə Şumerlərin yaratdığı qəhrəmanlıq dastanı "Bilqamıs" ilə qədim ümumtürk kitabələri, məsələn, "Alp Ər Tunqanın və naməlum qəhrəmanın ölümünə ağlar" (miladdan öncə VII yüzil), "Dədəm Qorqud kitabı" (miladın VI-VII yüzilləri), "Orxon-Yenisey kitabəsi" (miladın V-VIII yüzilləri) arasında maraqlı paralellər, ideya-fikir yaxınlığı, hətta yazılış tərzı və üslub oxşarlığı var. Bu isə həmin əsərlərin eyni mənbəyə məxsus olduğunu sübut edir.

"Bilqamıs"la "Dədəm Qorqud kitabı"na dair çoxsaylı oxşar epizodlardan bir neçə örnəyə diqqət yetirək.

"Bilqamıs" qəhrəmanlarından biri Enküdünü Sidr meşəsindən qırdığı ağaca görə mühakimə edib ölüm cəzasına məhkum edirlər. O, zindanda həmin ağacdən düzəldilmiş qapıya üz tutaraq təəssüflə deyir: "bilsəydim axırı belə olacaq, hələ ağac ikən səni çilik-çilik doğrayıb sal kimi suda axıdardım".

"Dədəm Qorqud kitabı"nda Uruz kafirlərin onu asmaq istədikləri ağacla adamla danışan sayaq danışib deyir ki, "Səni hindu qullarıma parça-parça doğratdırardım".

"Bilqamıs" dastanında ilahə İştər Bilqamısı öldürmək üçün Uruka (Şumerdə şəhər dövləti) çılğın bir buğa göndərtirir. Bilqamıs dostu Enküdünün köməyi ilə bu öküzü öldürür.

“Dədəm Qorqud kitabı”nda Dirsə xanın oğlu Buğac Bayandur xanın çılgın buğası ilə vuruşaraq ona qalib gəlir və başını kəsir.

Hər iki dastanda ölümə üstün gəlmək üçün çarə-axtarılır. Dostunun vəfatından kədərlənən Bilqamis həm də qorxur. Çünki ölümün bir vaxt onun da yaxasından yapışacağını bilir. Məhz bu səbəbdən həm xalqına, həm də özünə əbədi həyat verəcək məlhəm axtarır.

“Dədəm Qorqud kitabı”nda Dəli Domrul igidlərin həyatını xilas etmək üçün Əzrailə savaşımaq, çarpışmaq niyyətinə düşür.

Elmi araşdırmalar nəticəsində aşkarlanan çoxsaylı faktlar sübut edir ki, qədim dünyanın ən möhtəşəm şəhəri Troyanı gerçəkdən hetlər qurub yaradıblar. Het xalqının etnogenez prosesini, tarixini, mədəniyyətini tədqiq edən Seys, onların da midiyalılar, elamlılar etrusklar kimi şumerlərlə eyni antropoloji tipə aid olmaları qənaətinə gəlmişdir.

Çoxsaylı mötəbər mənbələrə əsaslanan Əlisə Nicat özünün “Nağıllara dönmə tarixi” kitabında yazır ki, “hetlər öz yazılarını qardaş şumerlərdən götürüb, şumerlərin dini və dünyəvi ədəbiyyatlarını, adət və ənənələrini, nəhayət, Şumer xalq qəhrəmanı Gilqameşi (Bilqamısı) özlərininki etmişlər.

Hetlər də anaya eynilə bizim kimi və bütün Şumer xalqları kimi ana deyiblər və Şumer dilində olduğu kimi het dilində də yalnız türk dillərinə xas olan ahəng qanunu (qalın və incə saitlərin ardıcılığı) hökm sürür”.

Daha sonra müəllif yazır: “Görün hətə hökmdarı öz varislərinə necə müraciət edir:

“Qoy nəsliniz qurd nəslini kimi yekdil olsun”.

Türk qəhrəmanından başqa kim öz xələfinə bu cür xitab edə bilər?!

Hetlər bir neçə əsr ərzində nəinki Kiçik Asiyayı, Şimali Mesopotamiyanı da birləşdirib qüdrətli bir səltənət yaratdılar.

I Mürsilis isə yeni eradan qabaq 1590-cı ildə əfsanəvi Babil şəhərini belə fəth etdi.

Düz üç min altı yüz il bundan əvvəl Böyük Hett imperiyası yarandı. Belə bir səltənətin min illər yaşaması üçün nə çatmırdı ki?

Qala kimi sərt alınmaz coğrafi şərait, cəngavər xalq, daimi ordu və taxt-tacı gələcək kaos və nifaqlardan xilas edən “Vəliəhdlik qanunu... Bütün bunlar vardı.”

Qazıntılar zamanı aşkarlanan müxtəlif incəsənət abidələri, silah və əmək alətləri, Boğazgöydə tapılmış Het hökmdarlarının yazılı sənədlərdən ibarət arxivi bu xalqın yüksək mədəniyyətə malik olduğunu təsdiq edir.

Het hökmdarı III Hattuşilə aid olan “Tərcümeyi-hal”, “Annitanın kitabəsi”, I Hattuşilin və I Suppiluliumun salnamələri bəşəriyyətin yaratdığı ilk ədəbi nümunələr sırasına daxil edilib.

Əzəmətli “Yazılıqaya”da yonulan “İlahi-qılınç” heykəli əsl incəsənət abidəsidir. Onun dəstəyində dörd şir, yuxarısında isə insan başı təsvir olunur.

Hetlər qanunpərəstlikdə ad çıxarmışdılar. Het cəmiyyətində həyatın bütün sahələri qanunlarla tənzimlənirdi. Qanunlarda yazılı məhkəmə qaydaları, cəza normaları əks olunmuşdur. Məhkəmələrdə xüsusi təlimat almış dövlət nümayəndələri iştirak edirdilər. Onlara verilən təlimatların təməl prinsipini əks etdirən tapşırıq belə idi: “Haqq işi nəhaq etməyə, nəhaq işi haqq etməyə. Ədalətli ol.

Bir daha Əlisə Nicatın “Nağıllara dönmə tarixi” kitabına üz tutaq: “Bəs hetlərin bu qədər bənzərsiz, dərin, parlaq mədəniyyəti necə məhv oldu? Bunun üçün dünya bir-birinə dəyməliydi. Və doğrudan da iki əsr sonra tarixin zəlzələsi oldu və həmin zəlzələnin əks-sədası hansı bir eposdasa qalmalıydı. Elə də oldu.

Həmin hadisə yunan-Troya müharibəsi və Troyanın məhvi, həmin epos isə “İliada”dır...

“İliada”nın hazırkı variantının Axey dilindən tərcümə olunduğunu artıq heç kim inkar etmir...

“İliada”da qəhrəmanların, xüsusilə troyalıların geyimləri, yaraq-yasaqları və hətta adət-ənənələri qədim türklərin adət-ənənələrinə nə qədər oxşayır.

Hetlərin-troyalıların süqutu ilə dünya sivilizasiyasının mərkəzi ocağı ilk dəfə bir qitədən digər qitəyə - Asiyadan Avropaya keçdi.

Gənc, ehtiraslı və işgüzar Avropa qoca Asiyanın şirəsini iliyinə kimi sorub min illərdən bəri yaratdığı nə varsa yükləyib apardı.

Troyanın məhvi dünya tarixində görünməmiş bir fəlakət oldu. Talan olunmuş Şərq müflis, lüt-üryan qaldı. Şərq xaraba saray kimi, tərk edilmiş məbədə kimi qaldı”. Heç dilinin təkmilləşməsində Şumer dilinin böyük rolu olub. Şumer və Het dillərində çoxlu sayda həm eyni səs kompleksinə, həm də eyni mənaya malik məhfumlar olub. Bu dil də Şumer və digər türk dilləri kimi ahəng qanununa tabe olub. Onlar şumerlərin maddi və mənəvi mədəniyyətinə sahib çıxıblar. Bir sözlə, hetlər türk etnosunun tərkib hissəsi olublar. Yunanların Troyaya qarşı amansız rəftarının səbəbini də qarşı-duran tərəflərin bir-birinə tamamilə yad olmasında axtarmaq lazım gəlir. Elə Vaqif Aslan da bu gerçəklikdən bəhs edir.

Nə vaxtsa yer üzündə Troya təklənibsə,
 Yunanıstan cəm olub üstünə şəklənibsə.
 Burda əmma yoxmudur?
 Bir müəmma yoxmudur?
 Tarix bütün xalqların tərcümeyi-halıdır.
 Sətir-sətir, sözbəsöz düzgün oxunmalıdır.
 Onda bilinəcək ki, nə zaman kim, kim olub,
 Yunan allahları da
 Troya şəhərinə nə üçün qənim olub.
 Nə üçün Troyaya tərəfdar çıxıb Hermes¹
 Hermes yox, bəlkə Hörmüz
 Nə üçün Priam bəs
 Zevsə dua eyləməz?²
 Nə üçün də ki, etsin?
 Axillesin yanına bir yunan kimi getsin?
 Yunan deyil axı o.
 Tanımır Zevs adında elə bir Allahı o.
 Dastandakı sözlə
 ri yunanlaşdırsalar da,
 O gündən bu günəcən bizi çaşdırsalar da ,
 Çox sözlər yunanların malasına yatmayıb.
 Yerbəyerdən çatlayıb.
 Aqamemnon, Aqapenor, Aqament.....³
 "Ağa" sözü göz çıxarır qatbaqat.
 Batı təpə elə "Batı" sözündən.
 Aksi çayı, Beba gölü,⁴ daha nə?
 Hər nə olsa, türklük yağır üzündən.
 Xris – xoruz, Feri-Pəri, Polit-bulud, Qney-güney.
 Hayıma hay verən varmı? -Hun ey! Hun eyyy!!....

¹ Hermes - yunan mifologiyasında müvəffəqiyyət Allahıdır. Bir çox mülahizələrə görə yunan miflərinin kökü Şərqdən gəlmədir.

² Çox qəribədir ki, Priam oğlu Hektorun meyidini Axillesdən almaq üçün yunan allahlarına, xüsusilə Zevsə dua etmək məcburiyyətində qalır. Əgər o yunan olsaydı buna ehtiyac qalmazdı.

³ Homerin. "İliada" əsərinin qəhrəmanları.

⁴ "İliada"da adı sadalanan yer adları.

..... – Tarix bütün xalqların tərcümeyi -halıdır.
 Kimin nəyi var isə yaxşı qorunmalıdır.
 Kəsb etmək ayrı şeydir,
 Qəsb etmək ayrı şeydir.
 Bir xalqın tarixini silməyə cəhd edəb xalq
 Xalq adlanır, nədən xalq?
 Şərqlə Qərb arasında əlaqə olmasaydı,
 Türk körpü salmasaydı,
 Heç ola bilərdimi yunan mədəniyyəti?¹

Rus tarixçisi L.A.Gindin məhz "Təbii dərinləşdirmə" üsuluna əsalənaraq Kayserili Prokopinin əsərində aşkarladığı beş slavyan sözüne görə slavyanların artıq V yüzildə Balkanlarda məskunlaşdığına dair nəticə çıxarıb.

Rusiya tarixçiləri arxeoloji tədqiqatların üzə çıxardığı mədəniyyətlərin heç birində Slavyanların tarixinin miladın VI-VII yüzillərindən o tərəfə keçmədiyini etiraf edirlər. Lakin M.ö. XV-XII yüzillərə şamil edilən Tsinet – Komarov mədəniyyətinə aid olan örnəklərdən ibarət arxeoloji tapıntılar B.A.Rıbakova imkan verdi ki, mədəniyyətlərinin tarixini 19-21 yüz il öncəyə, yəni Miladdan əvvəlki dönmə çəkib aparsın.

Bütün bunlardan bəhs edən Süleyman Əliyərli dünya tarixşünaslığında türk tarixinə ögey münasibətə son qoyulması üçün zamanın artıq yetişdiyini bildirərək yazır: "Heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən eyni elmi üsul ("Təbii dərinləşdirmə" H.M) qədim türklərin də tarixinə tətbiq oluna bilər (birtərəfli yanaşma elmə yalnız diskriminasiya gətirir). M.ö. III minillikdə Şumer çivli yazılarında işlənmiş onlarca sözlər və ya onların törəmələri türk dilində indiyə kimi yaşamaqdadır.

¹ Bu fikir böyük ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevə məxsusdur.

Şumerca**Türkcə**

Ada – ata

ata

Ama – ana

ana

Amar – körpə

əmə, südəmə (uşaq, buzov, quzu)

E – ev

ev

Eş – ev

eşik (qapı-baca, məhlə)

Eger – aşağı, alçaq

əgər (nəyi isə əyib qatlamaq, bir kimsəni büküb alçaltmaq mənasında).

Egen – döyüşçü, igid

ərən (Dədə Qorqud boylarında və başqa əski türk qaynaqlarında:ər, ərən, alp ərən)

kunkal – quyruqlu qoyun

qoyun (əski türkcədə qon +kəl (in).

Qaq – vurmaq

qaq Dədəm Qorqud boylarında: göz
 qaqdı (vurdu) və ya qaqdığın qəhr edən, qəhhar Tanrı; Nəsimidə: Müddəi tənillə başıma qaqqar eşqini; Bakı ləhcəsində: qəmbəri qaxaram başuva;
 ocaq üçün doğranılan kiçik ağac parçalarına “qaxma” deyilməsi də burdandır.

Dingir (demir) – Göy

Tengir, Tenqri (əski türk yazılarında Gök Tenqri)

Bənzəyiş və eyniliklərin sayını uzatmaq olar. Ancaq buna heç bir ehtiyac yoxdur. Belə söz və anlayışların elmə bəlli olan toplu sayı 160-dan çoxdur. Öz-özünə aydındır ki, türklərin çox uzaq keçmişdə izlərini üzə çıxarmaq üçün yeni bir elmi üsul ortaya gətirmək lazım deyildir. Sadəcə, elmdə çoxdan işlənməkdə olan üsula üz tutmaq, onu tərəfsiz bir qavrayışla işləmək gərəkdir”.⁷

Hər şeyi Hind-Avropa mənşəli xalqların adına yazmağı vərdiş etmiş üzdənirəq “elm xadimləri” Şumer xalqının türk mənşəli olduğunu etiraf

etmək istəmir. Ortada sayagəlməz faktlar olsa belə, bundan inadla imtina edirlər.

Əlbəttə, yuxarıda qeyd edilən və başqa istisnalar da var. Elmi, tarixi gerçəklikləri və alim şərəfini hər şeydən üstün tutan, konyukturadan uzaq durub vicdanının səsinə qulaq kəsilən ensiklopedik düha sahibi, böyük fransız alimi Elize Reklyu yazır: “Qədim yazıların şəhadətinə görə Mesopotamiya sivilizasiyasını inkişaf etdirənlər əsla Hind-Avropa dillərində danışmış özlərini dil və mənşəcə Avropanın həqiqi və qondarma ari xalqlarının qohumu sayan qəbilələr olmayıblar. Ariylərin bütün sahələrdə tam üstünlüyü düşüncəsinin təsiri altında olan assirioloqlar özlərinin bu kəşfindən xeyli heyranə gəldilər. Onlar heyranə içində gördülər ki, ən qədim mixi yazılarının dilində İran və Sami dillərinə xas olan cizgilər qətiyyənlə yoxdur. Əksinə, Ural – Altay dilləriylə birbaşa qohumluq var.”⁸

Vaqif Aslan dünyanın ilk dastanı kimi qəbul edilən “Bilqamus”dakı tanrı adlarına istinadən “Tarixi dərinləşdirmə” üsulunun tələblərindən çıxış edərək yuxarıda Şumer dili haqqında qeyd olunan elmi dəlilləri bu cür şəirləşdirib:

Bilmək istəsəniz: hamınız bilin.

Yiyəsi bizik o naməlum dilin.

Özünü dastana bir nəzər salın,

Yeraltı dünyanın Tanrısı kimdir?

Nə mənə daşıyır Yereşkiqal?

Bizimcün alimlik gərək deyildir,

Bir az loru desək, yeri eş, gir, qal

Kimdir Yer Tanrısı o dastanda bəs?

“Ellil”dir, yaxud da “Enlil”dir, ya yox?

Adi bir deyimdir, “Yelgil”dir, ya yox?

“Anu”dur orada göyün Tanrısı.

Kimin olmayıbdır, deyin, Tanrısı

“Anu” sözündəndir “ana” sözü də

Göy də, müqəddəsdir, ana özü də.”⁹

Sarı dənizdən Atlantik okeanının sahillərində uzanan heyranə doğuracaq qədər geniş bir ərazini əhatə edən və zaman ölçü vahidi min illər olan bu möhtəşəm tarix doğrudan da göz qaraldacaq həddində dərinliyə, baş hərledəcək qədər intəhasız uralığa malik olub. İkiçayarasındakı Şumer, indiki İran ərazisindəki Elam, Manna, Midiya, Kiçik Asiyadakı Het, Yunanıstandakı Pelasq, Apenin yarmadasındakı Etrusk sivilizasiyaları bu tarixin ayrı-ayrı səhifələridir.

İndi dönək ulu çağlara səyahətin başlanğıc anına. Tariximizdə qanlı izlər buraxan Stalinin cəhənnəm alovlarında od tutub yanması bu gündən keçmişə gedən yolda şairin qənşərinə çıxan ilk mənzərədir. Tiranın öz qanlı əməllərini etiraf etməsi və bağışlanılması üçün yalvarması haqqın təntənəsi təsiri bağışlayır. Ülu Ruhun tövsiyyəsiylə sükutunu nifrətinin tərcümanına çevirən şair “qara-qara zindanların”, “iti dişli oraqların” at oynatdığı bu cəhənnəmdən uzaqlaşır. Onu şərin təcəssümü olan bu zülmət dünyasından ağ dünyaya səsləyən M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Cavadın, M.Müşfiqin, C.Cabbarlının, A.İldırımın ətrafa nur saçan ruhlarıdır.

Poemadakı bu epizod məmləkətimizin oraq-çəkicli qanlı imperiyanın caynağından qoparaq istiqlala qovuşmasına işarədir.

*Bir də gördüm, al şəfəqlər saçıldı,
Yolum üstə öz bayrağım sancıldı.
O, qırmızı rəng almışdı qanımdan,
Bir gizilti gəlib keçdi canımdan.
Göy rəngində göy türklüyüm göründü,
Yaşılında dünya yaşıl büründü.
Ulduzunda səkkiz guşə var imiş.
Aydınlıqda səda verdi haman səs:
- Demədimmi qalxan bayraq enəmməz? ¹⁰*

Şair nurlu ruhlar diyarında – Şəhidlər xiyabanında “türkün kökünün qurumaması” üçün öz qanı ilə doğma Vətən torpağını suvaran şəhidlərin “ad üçün baş olmaq” naminə azadlıq idealına xəyanət etmiş milli dönlüklərə ünvanlanan ittihamlarını dinləyir. Bu ittihamların ortaya qoyduğu nəticə budur: bəşər övladının ən böyük cinayəti milli xəyanətdir, belə rəzəletlər bağışlanılır.

Vəqif Aslanın məntiqinə görə məmləkətimizin üz-üzə qaldığı bəlalər, səbəb-nəticə əlaqələrinin ahəngdarlığı baxımından tarixi keçmişimizlə bağlıdır. O, tarixi həqiqətlərə sadıq qalaraq, uluların keçdiyi yolu işıq və kölgə çalarları ilə birgə təsvir edir, çağdaşlarını bu tarixdən ibrətamiz nəticələr çıxarmağa səsləyir.

Xanlar xanı olmaq naminə Vətənin tarixinə köləlik səhifəsi yazmaq istəyən qubalı Fətəli xanın, özgə himayəsində səadət axtaran qarabağlı İbrahim xanın, hökmranlıq ehtirasının köləsinə çevrilib Vətən torpaqlarını viranə qoyan, türkün min-min əmirini qətlə yetirib farsa meydan açan Şah Abbasın əməllərini şair millətimiz üçün faciə hesab eləyir.

*Türk oğlunun əliylə qurulan o xaniman,
Farslara meydan oldu, türklərdən ötrü zindan.*

*Abbasa “vali” dedi Övrəngizb də o yandan.
Dəyirman daşı kimi bizi əritdi zaman.
Səfəvi xanədanı çökdü hamıdan qabaq
Nadir verdi çiyini.....
Qacar verdi çiyini.....
Saxlayanmadı ancaq
Yarısı farsa düşən,
Yarısı rusa düşən,
Səfəvi xanədanı,
Ağlar qoydu Turanı.
Osmanlı, Böyük Moğol
arasına o vaxtdan çüy kimi çaxıldı o.
Pərdəyə təxildir o. ¹¹*

Poemada tariximizin daha dərin qatlarında qardaş qanı axıtmaqla böyüklük iddialarını gerçəkləşdirmək fikrinə düşən hökmdar babaların öz qəbahətləri haqqında can yangısı ilə dilə gətirdikləri etirafları həyəcansız oxumaq mümkün deyil.

Şah İsmayılın etirafı:

*....Mənə bir dərs oldu Çaldıran.
Bu döyüşdür türkü atdan saldıran.
Bir qılınc ki kəsib türkün başını,
Öyülməyə dəyərmə?
Bir qılınc ki mənə məndən eləyib,
Qanı-qandan, canı-candan eləyib,
Mənimkidir deyilməyə dəyərmə? ¹²*

Sultan Səlimin, İldırım Bəyazidin və Əmir Teymurun etirafları da inandırıcı və səmimidir. Əməlləri sarıdan keçirdikləri peşmançılıq hissini ifadə edən sözlər, onların daxilən iztirablar yaşadıkları barədə təəssürat yaradır.

Məhz türk hökmdarlarının bir-biriylə apardığı qovğalar, türk elləri arasına rəxnə saldı, onların yaradıcılıq imkanlarını, enerjisini bu qovğalara cəlb etməklə tərəqqi prosesini ləngitdi və nəticədə bir çoxunu müstəmləkə əsarəti kimi acınacaqlı tale ilə barışmağa məhkum etdi.

Budur həmin qovğaların siyasi nəticəsi!

Vəqif Aslan erməni təcavüzünə məruz qalan qədim türk yurdu Azərbaycanın müsibətlərinə qırğızın, özbəyin, qazağın biganə qalmasına türk mədəniyyətinin zədələnməsinin məntiqi nəticəsi kimi baxır.

İndi Qarabağ yanır.....

Qırğın xəbəri yox.

Şuşa, laçın talanır...

Özbəyə əsəri yox.

Ağdam oda qalanır,....

*Guya Qazaxıstana bu odun xəbəri yox.*¹³

Şair idrakının məntiqinə söykənərək eyni kökdən olan xalqların bir-birinin ağrı-acısına sərgilədikləri etinasız münasibətin kökünü tarixdə, İldırım Bəyazıdlə Əmir Teymurun qovğasında axtarır.

- Bir kök üstə boy atan

İki ər quzğun kimi bir-birini didirsə,

Sonra da azğınlaşıb Tanrıya zidd gedirsə,

Bu iki ərdən biri bədrəyib diz çökürsə,

O biri cəllad kimi al qanını tökürsə,

O kökdən törəyənlər xəbis olar, boy atmaz

*Bu ondan uzaq qaçar, o buna əl uzatmaz.*¹⁴

Tariximizin daha qədim çağlarından bəhs edən səhifələrdə Vaqif Aslan bizi türk azmanlarının bir silsiləsiylə görüşdürür. Şair, Məlik şah, Alp Aslan, Bilgə xaqan, Atilla, Mətə xan, Alp Ər Tunqa kimi tarixi şəxsiyyətləri türkün böyüklüyünü, əzəmətini təsdiq edən dəyərlər kimi təqdim edir. Gerçəkdən də tarixin alt qatlarında türkü qələbədən-qələbəyə aparan, məğlubedilməzlik rəmzinə çevirən böyük şəxsiyyətlər olub. Belələrinin olmadığı dövrlərdə isə uğursuzluqların biri digərini əvəz edib.

“Ruhlarla söhbət” poemasında Vaqif Aslan həm də tədqiqatçı kimi diqqəti cəlb edir. O, dünya tarixşünaslığında yaradılmış ehkamlar çərçivəsinə sığmır. Türk mifologiyasının özəlliklərindən, dilçilik elminə xas olan qanunlardan çıxış edib, avrosentristlərin səyi nəticəsində dünya tarixşünaslığında mütləq gerçəklik kimi qəbul edilən mətləblərin məzmun və mənə baxımından tamamilə fərqli mahiyyət daşıdığını, tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin təhrif olunduğunu, toponimlərin səhv yozuma məruz qaldığını bildirir. Türk etnosunun qədim dünya sivilizasiyalarının inkişaf istiqamətinin müəyyənələşməsinə həlledici təsir göstərməsindən bəhs edir.

Türk təmayülü üç şərq kontekstindən (türk, ərəb, fars) biri hesab edilir. “Ruhlarla söhbət” poemasında isə şair gerçək elmi, tarixi faktlara əsaslanaraq göstərir ki, türk təmayülü bütün göstəricilərinə görə yalnız Şərqlə məhdudlaşmayıb, hələ qədim çağlarda dünya miqyaslı kontekst kimi formalaşmış.

Dövlətçiliyimizdən məhrum edildiyimiz dövərdə xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə qarşı yönələn diskriminasiya milli özünüdərk prosesini xeyli ləngidib. Hazırda cəmiyyətimizdə mövcud olan bir sıra neqativ halların, o sıradan fərdi pragmatik məqsədlərin milli maraqlardan üstün tutulması hallarının addımbaşı özünü biruzə verməsi məhz milli özünüdərk prosesinin ləngiməsindən xəbər verir.

Vaqif Aslanın “Ruhlarla söhbət” poeması milli tərəqqi üçün başlıca şərt olan milli şüurun inkişafına müstəsna təsir göstərməyə qabil olan bir əsər kimi olduqca dəyərlidir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov tarix elmini sələflərin vəsiyyətinə xələflərə yetirən “danışmayan natiq” adlandırır. “Ruhlarla söhbət” poemasında isə tarix yüksək bədii pafosla danışır və ulu babamız Bilgə xaqanın diliylə bizə deyir: “Titrə, özünə dön millətim mənim!”

Qaynaqlar

1. Vaqif Aslan. Ruhlarla söhbət. B., "Ozan", 1997, s. 145-146.
2. Süleyman Əliyərli. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. B., "Mütərcim", 2012, s. 14-15.
3. Yenə orada. S.15.
4. Vaqif Aslan. Ruhlarla söhbət. B., "Ozan", 1997, s. 163-164.
5. Süleyman Əliyərli. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. B., "Mütərcim", 2012, s. 14.
6. Vaqif Aslan. Ruhlarla söhbət. B., "Ozan", 1997, s. 165-166.
7. Süleyman Əliyərli. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. B., "Mütərcim", 2012, s. 15-16.
8. Əlisə Nicat. Nağıllara dönən tarix. B., "Azərnəşr", 1993, s.8
9. Vaqif Aslan. Ruhlarla söhbət. B., "Ozan", 1997, s. 204-205.
10. Yenə orada s. 148.
11. Yenə orada s. 155.
12. Yenə orada s. 153.
13. Yenə orada s. 156.
14. Yenə orada s. 154.

Mirzə Fətəli Axundzadənin tarixşünaslığın problemlərinə dair fikirləri

Böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812-1878) ədəbi-bədii və ictimai-fəlsəfi yaradıcılığı kifayət qədər araşdırılıb. Lakin bu fikri bir istisna ilə o dönməndəki tarixşünaslığın problemlərinə dair qələmə aldığı mətləblər haqqında demək olmaz. Söhbət, onun tarixi baxışlarından deyil, XIX yüzildə tarix elminin durumu haqqında yazdığı fikirlərin lazım olan həddə sərf-nəzər edilməməsindən gedir.

Yuxarıda qeyd olunan istisna Əli Hüseynzadənin 1967-ci ildə çapdan çıxmış "XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı" monoqrafiyasındakı cəmi on dörd səhifəlik bir məndir. Müəllif həmin məndə M.F.Axundzadənin sırf tarixşünaslıqla bağlı məsələlərə dair fikirlərini tarixi baxışları fonunda təhlil edib. Bu isə olduqca azdır.

M.F.Axundzadə öz yaradıcılığının başqa sahələrində olduğu kimi tarixşünaslığa dair fikirlərində də elmi metodologiyaya, rəşional düşün-cəyə üstünlük verib. Onun salnaməçilərə yönələn tənqidi fikirlərinin məğ-zinə varanda elmi metodu nağılcılığa, rəvayətçiliyə transformasiya edil-məsinin vacibliyi barədə tövsiyələrinin üstünlük təşkil etdiyini görürük. Bəs, M.F.Axundzadəyə görə bu metodun məğzi, mahiyyəti nədən ibarət olub? O bu suala "1872-ci il mart ayının sonlarında Tehrana gedərkən Tiflisə gəlmiş Ruhul-Qüdsdən neçə məclisdə eşitdiklərim" adlı məqa-ləsində belə cavab verib: "dəlil və sübuta ehtiyacı olmayan hər bir məsələ və ya dəlil və sübutu qəti olan hər bir məsələ elmdir".¹

Onun tənqid hədəfinə çevirdiyi məsələlərdən biri də tarixi hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələri yaradan, vəhdət və ahəngdarlığı təmin edən şərtlərin salnaməçilər tərəfindən gerçəkliliyə uyğun şərh edilməməsi idi. Məhz bu amillərə arxa çevirdiyindən Astarabadlı Mirzə Mehdi xan "Kəmalüddövlə məktubları" əsərində kəskin tənqiddə məruz qalıb.

Mirzə Mehdi xan "Tarixə Cahangüşayə Nadiri" adlı salnaməsində böyük sərkərdə Nadir xanla Səfəvilər dövlətinə məxsus ərazilərin əhəmiy-yətli hissəsini işğal etmiş əfqanların hökmdarı Əşrəf arasında baş vermiş ilk döyüşdən bəhs etdiyi halda nə Nadir xanın ömür yolundan, nə də hə-min tarixi dönəmin siyasi mənzərəsini şərtləndirən xüsusiyyətlərdən bir kəlmə belə yazmayıb. Tarixçinin məlumatlılığından irəli gələn bu sükut təsvir olunan döyüşün səbəbləriylə nəticələri arasında dialektik əlaqənin

qırılmasına səbəb olub. M.F.Axundzadə iradını bu cür ifadə edib: “..... İsfahanın mühasirəsində şah Sultan Hüseynin əfqanlardan çəkdiyi müsibətləri və nə hallar keçirdiyini Avropa tarixçiləri təfsilatı ilə yazırlar, amma İran əhli bunu bilmir. Nadir xüroc etməzdən əvvəl nə imiş və nə qərar ilə dolanırmış və işi peşəsi nə imiş? İran tarixçiləri bunu təfsilatı ilə bilmirlər, Avropa tarixçiləri isə bilirlər....”²

M.F.Axundzadə də Mehmandost çayı yaxınlığında baş verən bu döyüşə qədər olan hadisələrdən bəhs etmir. Çünki bu onun missiyasına daxil deyildi. “Kəmalüddövlə məktubları” əsərinə həmin epizodu daxil etməkdə başlıca məqsədi Şərfin, o sıradan İranın bütün sahələrdə olduğu kimi tarixşünaslıqda da qərb ölkələrindən geri qaldığını bildirmək olub.

M.F.Axundzadənin Mirzə Mehdidən tələb etdiyi məlumatları yığcam halda oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirəm. Əks təqdirdə şərhin ahəngi pozula bilər.

1709-cu ildə *Gəlzayi* adlanan əfqan tayfasının nüfuzlu nümayəndəsi, Qəndəhar kələntəri Mir Veys Səfəvi hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırdı. 1711-ci ildə Xosrov Mirzənin başçılığı ilə üsyanı yatırmaq üçün göndərilən Səfəvi qoşunu Qəndəharda məğlubiyyətə uğradı. Qəndəhar müstəqil hakimliyə çevrildi. 1715-ci ildə vəfat etmiş Mir Veysi qardaşı Mir Abdulla əvəz etdi. Mir Abdulla Səfəvi sarayı ilə danışıqlara başladı. O, əfqanları vergilərdən azad etmək və Qəndəhar bəylərbəyisi vəzifəsinə Mir Veysin nəslindən olan nümayəndənin təyin edilməsi şərtlə şahə barışıq təklif etdi. Mir Abdullanın siyasətini başa düşməyən gəlzayilər 1717-ci ildə onu qətlə yetirib oğlu Mir Mahmudu hakimiyyətə gətirdilər 1716-ci ildə başqa əfqan tayfası *abdali*lər də Heratda müstəqillik elan etdilər. Heratın ilk abdalı hakimi Abdulla xan 1719-cu ildə Səfəvilərin ora göndərilən ordusunu məğlub etdi. Bundan sonra gəlzayilər və abdalilər birləşərək Səfəvilərin paytaxtı İsfahan üzərinə yürüş etmək qərarına gəldilər. 1720-ci ildə əfqan qoşunu Səfəvilərin Kirman vilayətini tutdu. Bacarıqlı sərkərdə Lütfəli xan onların yürüşünü dayandıra bilsə də səfəvi sarayında kök salmış fars əyanları əfqanları özlərinə qohum hesab etdiklərindən türk mənşəli Lütfəli xanın onları məğlub etməsinə imkan vermədilər. Fars mənşəli əyanlar şahə bildirdilər ki, guya Səfəvi hakimiyyətinə qarşı əvvəllər baş vermiş kürd və ləzgi üsyanlarının arxasında Lütfəli xan durur. Bu böhtana inanan şah Lütfəli xanı həbs etdirir. Eyni zamanda saraydakı fars əyanlar şahı inandırırırlar ki, əfqanların hücum etmək imkanı yoxdur. Yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edən Mir Mahmud 1721-ci ilin dekabrında 20 minlik ordu ilə İsfahan üzərinə yürüşə başladı. 1722-ci ilin

mart ayının 8-də paytaxt yaxınlığında Gülabad adlanan yerdə əfqanlar Səfəvi ordusunu məğlub etdilər. Şah Hüseyn 1722-ci il oktyabrın 22-də taxt-tacı Mir Mahmuda təhvil verdi. Səfəvi hökmdarının taxt-tacdən imtina etdiyi anı Cozef Tiflisi belə təsvir edir: “Şah Hüseyn tacını geyib, şahənə surğucunu başına taxdı. Yaxın adamları ilə Mir Mahmudun yanına gəldilər. Şah Hüseyn sözə başlayıb, fars dilində dedi ki, mülk və dövlət böyük Allaha məxsusdur və kimə istəsə ona verir. İran mülkünü bir vaxtlar mən acizə verdi, indisə sənə layiq gördü”³

Bu hadisə əslində Səfəvilərin 226 illik hakimiyyətinin sonu demək idi. Mir Mahmud 1723-cü ilin yanvar ayında 300 Səfəvi əyanını ailələri ilə birlikdə məhv etdi. O, İsfahan alınan zaman əfqanların tərəfinə keçmiş səfəviləri də qətlə yetirdi. Türk qətliaamları Səfəvilərin başqa vilayətlərində də törədildi. Belə olduqda sağ qalmış səfəvi əyanları II Təhmasibi şah elan edib onun ətrafında birləşdilər. 1725-ci il fevralın 7-də Mir Mahmudun əmrilə Səfəvi sülaləsindən olan bütün kişilər qətlə yetirilməyə başlandı.

Vaxtilə Əfqanıstanda hakimiyyəti ələ keçirmək üçün öz atasına qarşı sui-qəsdə iştirak etmiş Mir Mahmudun bu əməlinin bircə adı vardı – soyqırım. Hakimiyyət naminə ata qatilinə çevrilmiş bu adamın türklərə qarşı yeritdiyi soyqırım siyasətinə son qoymaq üçün Osmanlı ordusu Səfəvi ərazisinə daxil oldu.

Uzun müddət – həm çar dönəmində, həm də sovet hakimiyyəti illərində rus tarixşünaslığı Osmanlı dövlətinin bu addımını işğalçılıq siyasəti kimi təqdim edib. Əslində isə Rusiya özü Qafqazı və başqa Səfəvi torpaqlarını tutmaq niyyətində idi. I Pyotrun 1721-ci ildə Həştərxandan başlanan yürüşü bunu sübut edir. Həmin ildə general Matyuşkinin komandanlığı altında rus donanması Bakının üzərinə yeridi və şəhəri ələ keçirdi. Semyonovun komandanlığı altında hərəkət edən eskadra isə Ənzəli və Rəşti tutdu.

Osmanlı ordusu çökməkdə olan Səfəvi dövlətinin ərazisinə 1723-cü ildə məhz ona görə girdi ki, əfqanların törətdiyi vəhşiliklərə son qoymaqla yanaşı, Rusiyanın işğalçılıq niyyətlərinə də mane olsun. Yaranmış mürəkkəb vəziyyəti nəzərə alan Rusiya Osmanlı dövləti ilə müharibədən yayınmalı oldu.

1724-cü il iyunun 24-də İstanbulda bağlanan sülh müqaviləsinə görə bütün Xəzəryanı vilayətlər Rusiyanın, cənubi Qafqazın qalan hissəsi isə Osmanlı dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

1727-ci ilin oktyabrında əfqan hökmdarı Əşrəflə Səfəvi torpaqlarındakı türk qoşunlarının komandanı arasında bağlanan müqavilənin şərt-

lərinə görə, o, Osmanlı sultanını xəlifə kimi tanıyır və Osmanlı dövlətindən vassal asılılığını qəbul edirdi. Əşrəf İstanbul müqaviləsinin şərtlərini qəbul etməklə yanaşı, Xuzistan, Zəngan, Qəzvin, Sultanıyyə, Tehran ərazilərinin də Osmanlı dövlətinin tabeliyinə keçməsinə razılıq verdi.

Beləliklə, II Şah Təhmasibin nəzarəti altında qalan Astarabad, Mazandaran və Azərbaycanın bir hissəsini istisna etməklə Səfəvi dövlətinin ərazisi Osmanlı dövləti, Rusiya və əfqan hökmdarı Əşrəf tərəfindən bölüşdürüldü. Səfəvi dövlətinin varlığı ciddi təhdid altında idi. Belə bir mürəkkəb dövrdə Nadir xan siyasət meydanına atıldı və Səfəvi dövlətini xilas etdi.

Nadir xan (Nadirqulu İmamqulu oğlu Əfşar) 22 oktyabr 1688-də Xorasanın Dərəgəz vilayətinin Dəstgird kəndində dünyaya göz açdı. Oğuzların Əfşar (Avşar, Ovşar) boyunun Eberli tayfasının Qırıqlı oymağındandır. Atası İmamqulu çox kasıb bir dərzi idi. Kürk tikməklə ailəsinə çörəkpulu qazanırdı. Bir sıra tarixi qaynaqlar İmamqulunun çoban olduğunu bildirir.

Əfşarlar tayfasının döyüşkənliyini nəzərə alan I Şah Abbas Özbəklərin Səfəvi dövlətinin ərazilərinə yönələn vaxtaşırı basqınlarının qarşısını almaq üçün bu tayfaların bir hissəsini vaxtilə özbəklərin yaşadığı ərazilərlə həmsərhəd olan Əbivərd və Dərəgəzə köçürmüşdü. Nadir anası və qardaşı ilə birgə özbəklərə əsir düşdü. Anası əsirlikdə vəfat etdi, özünə qardaşı ilə 1722-ci ildə əsirlikdən qaça bildi. O, Əbivərd hakimi Babaəli bəyin qoşununa xidmətə başlayır. Babaəli bəyin döyüş dəstəsinin başlıca vəzifəsi bura tez-tez hücum edən kürdlərin, özbəklərin hücumlarını dəf etməkdən ibarətdi. Nadir tezliklə ağıllı və igidliyi sayəsində Babaəli bəyin sevimlisinə çevrildi. Onun qızı ilə evləndikdən sonra Nadirin nüfuzu daha da artdı.⁴

Abbasqulu Ağa Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərində bildirir ki, Nadir xan Babaəli bəyin 2 qızı ilə evlənilib. Onu şöhrətləndirən ilk böyük döyüş Xorasan hakimi Məlik Mahmudu mərkəzi hakimiyyətə tabe etdirmək üçün Fətəli xan Qacarla birlikdə Xorasana etdiyi yürüş oldu. Bu yürüşdən qabaq Nadir xan Astarabadda şahla görüşüb. Nadir xan II Təhmasibə Səfəvi torpaqlarının əfqanlar tərəfindən işğalına son qoyaçağını və taxt-tacı ona qaytaracağını bildirdi. Şah II Təhmasib onun hərbi qüvvəsinə ehtiyacı olduğundan müttəfiqliyə razılıq verir. Hakimiyyət zirvəsinə Nadirin yürüşü belə başlanır.⁵

1727-ci ildə Mehmandost çayı sahilində Nadir xanla Əfqan hökmdarı Əşrəf arasında baş verən döyüşün tarixi əhəmiyyəti olduqca böyük idi. Bu döyüşdə əldə olunan qələbə işğalçılara qarşı aparılan müharibədə dö-

nüş yaratdı, Əfqan işğalçılarının Səfəvi dövlətinin ərazisindən qovulub çıxarılması ilə nəticələnən yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Müharibənin həmin mərhələsi 1730-cu ildə başa çatdı. Hərbi əməliyyatlar əfqanların öz ərazilərinə keçirilib.

Belə mühüm əhəmiyyət kəsb edən döyüş haqqında Mirzə Mehdi xanın məlumat yükündən məhrum olan bəsit yazısı M.F.Axundzadəni heç cürə qane etmədiyindən narazılığını fakt, dəlil tələb edən suallarla biruzə verir: "Zalım tarixçi bəyan etmir ki, bu vuruşda Nadirin nə qədər qoşunu var imiş, topu və zənburəyi necə idi, topları hansı qismdən idi, müharibə meydanının vəziyyəti necə idi, süvari ordu nə qərar ilə düzülmüşdü, piyadə onu nə qərar ilə əhatə etmişdi və Nadir özü, məşhur sərkərdələri harada durmuşdular, hər sərkərdə nə kimi göstəriş vermişdir, müharibənin gedişində Nadir nə halətdə idi və sərkərdələri nə edirdilər? Qələbəyə səbəb hansı əməliyyat oldu və hansı sərkərdə buyruğu dürtüst bitirdi, vuruşma neçə saat davam etdi və s. və i.ə".⁶

Bu sualların məntiqində, qoyuluş tərzində müharibə epizodlarını təfəssil müfəssəlliyinə qədər dürtüst təsvir edən qədim yunan tarixçisi Fukididin dəst-xəttini xatırladan cəhətlər var.

Böyük şəxsiyyətlər hansı çağda yaşamalarından asılı olmayaraq "zər qədrini zərgər bilər" deyiminin fəlsəfəsinə uyğun olaraq bir-birlərini daha yaxşı anlayıb və dəyərləndiriblər. Fukidid Perikli qiymətləndirdiyi kimi, Plutarx Makedoniyalı İskəndərin sərkərdəlik dühasını dəyərləndirdiyi kimi, M.F.Axundzadə də böyük sərkərdə Nadirə layiqincə önəm verərək yazırdı: "..... Nadir Əşrəf Fəlicayinlə birinci vuruşunda elə bir hərbi əməliyyat planı hazırlamış, Əşrəfi basmaqla elə bir hünər və fərsət göstərmişdir ki, bütün yer kürəsində Adəmdən xatəmədək heç bir sərkərdədən belə bir hünər görünməyibdir. Napoleon Bonapartdan başqa".

M.F.Axundzadə təəssüflə qeyd edirdi ki, Mirzə Mehdi xan Nadirin hərbi dühasını dəyərləndirə bilməmiş, əvəzində ifrat mənasızlığı ilə fərqlənən mübaliğəli təşbehlərlə ona mədhiyyə söyləyib: "Astarabadlı Mirzə Mehdi Nadirin zehninin və aqlının şərəfatini əsla dərk etməyib, fəqət özünün zəhlətökən ibarələri ilə oxucunu məşğul edir. Guya oxucu gərək onun sənətindən xəbərdar olsun, Nadirin hünərini dərk etməsə də olar. Elə onun olmasına işarət edərsə, dalğa tufanın lövbəri olar. Ağır dağın hərəkətə gəlməsinə əmr etdiyi zaman bərk qaya qum kimi axar, axşam od yandırmağı

qadağan edərsə ildırım da çıxmaq, vurmaq qüdrəti və qüvvəsi olmaz və səhər vaxtı sakitliyə əmr edərsə, sübhün nəfəs çəkməyə cürəti olmaz”.

Yalançının evi yıxılsın. Ey axmaq tarixçi, sən ki, zəhmət çəkirsən, bu qədər sözləri yazırsan, bəri bu zəhməti bir mətləb xüsusunda çəkəndən bir fayda hasil olsun, nə ki, bu cəfəngiyyat bir xəyal elə ki, kürkcü oğlu kimdir və dərya, dağ, ildırım, sübh nədir.⁷

Öz əsərlərində hökmdarlara mədhiyyə söyləmək, tarixi onların iradəsinə uyğun təhrif etmək tarixçilərin köhnə mərəzidir. Onlar üçün xroniki hal alan bu xəstəliyin mənbəyi bəşər tarixinin dərin qatlarına gedib çıxır.

Antik dönmənin tarixçisi Lukian dar şəxsi maraqları nəminə hökmdar qarşısında diz çökərək ona mədhiyyə söyləyən qədim tarixçi haqqında bu sözləri yazıb: “Tarixçinin yalnız bir işi var: olanı olduğu kimi yazmaq. Ancaq o, Artokserkisin qorxusundan bunu yapa bilmir. Və ya öz kitabında onun ünvanına yazdığı təriflərin qarşılığında ondan zərli kaftan, qızıl zi-rehli giyəcək və Nisey atı ənam almaq umacağı vardır”.⁸

M.F.Axundzadə “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində Mirzə Mehdi haqqında yazır ki, o, Nadirin başında ağıl, zəkani deyil, daş-qaşla bəzənmiş şah tacını gördüyündən ünvanına belə mədhiyyə söyləyib. İctimai təcrübənin bir nəsiləndən digərinə ötürülməsində tarixi əsərlərin əhəmiyyətinə önəm verən mütəfəkkir ədibin öz çağındakı salnaməçilərə yönələn tənqidi fikirlərinin başlıca səbəbi onların qələmə aldıkları əsərlərin bu missiyanı yerinə yetirməkdən uzaq olması idi. O, salnaməçi Mirzə Mehdi xanı Nadirin hərbi strategiyaya yenilik gətirən döyüş planından bəhs etmədiyinə və beləliklə gələcək sərkərdələri ondan öyrənmək imkanından məhrum etdiyinə görə qınayaraq yazırdı: “.....Zalım tarixçi Nadirin hünərini ancaq beş-altı kəlmə ilə bəyan edib, ona təfsil və şərh verməyibdir ki, gələcək sərkərdələr üçün sərməşq ola və onlar da belə mövqələrdə onun hərbi planları və tədbirlərindən örnək götürüb faydalansınlar”.⁹

Tarixi əsərlər həm də keçmişdə baş verən hadisələrin təmsalında bu gün yaranan problemlərin yoluna qoyulması və cəmiyyətə sığınan yalanların faş edilməsi üçün də mühüm bilgilər verir. Elə M.F.Axundzadənin fəaliyyətiylə əlaqədar bir fakt bu baxımdan səciyyəvidir. O, ərəb əlifbasının öyrənilməsinin çətinliyini - elə bu səbəbdən də kütləvi savadsızlığa rəvac verdiyini əsas gətirib həmin əlifbanın dəyişdirilməsi fikrini irəli sürdükdə dini dairələr bu ideyanın İslama, şəriət qanunlarına zidd olduğunu bəyan etdilər. M.F.Axundzadə din xadimlərinin ərəb əlifbasını idealizə etdiklərini sübuta yetirmək üçün bu əlifbanın tarixinə dair tədqiqat aparıb və əldə etdiyi nəticələr barədə 1858-ci ildə “İslam yazısı haqqında etimada layiq

fəzilət sahiblərinin yazmış olduqları bir çox kitablar əsasında mayor Mirzə Fətəli Axundzadənin apardığı araşdırmaların nəticələri” sərlövhəli bir məqalə yazıb. Bu məqalədə o, sübut edir ki, ərəblər Quranın yazıya alındığı kufi xəttindən hələ İslamdan xeyli öncə istifadə etməyə başlayıblar. Kufi xətti Hicri tarixinin dördüncü yüzilinin başlanğıcında Əbu-Əli Məhəmməd ibn Əli ibn Həsən ibn Müqlə tərəfindən yeni xətt ilə əvəz olunub. Qısaca olaraq Əbu Əli ibn Müqlə adı ilə tanınan bu şəxs yeni yaratdığı xətti “nəsx” (ləğv edən) adlandırıb. Sonralar ibn-əl-Bəvvab ləqəbiylə tanınan Əli ibn Hilal nəsx xəttini daha da təkmilləşdirib.¹⁰

M.F.Axundzadə bununla da sübut etdi ki, Quranın yazıya alındığı kufi xəttindən ərəblər İslamdan xeyli əvvəl istifadə etməyə başlayıblar. Bu hələ harasıdır, “kufi” xətti İslam dini yaranandan üç yüz il sonra Əbu-Əli ibn Müqlə tərəfindən “nəsx” xəttiylə əvəz olunub. O, aşkarladığı faktlar əsasında belə nəticəyə gəlib ki, “kufi” xəttindən hələ İslamdan xeyli əvvəl istifadə olunubsa və Quranın bu xəttlə yazıya alınmasına baxmayaraq dəyişdirilibsə ərəb əlifbası ilə İslam dinini və onun müqəddəs kitabı Quranı eyniləşdirməyin heç bir əsası yoxdur. Sonda M.F.Axundzadə fikrini belə tamamlayır: “...Madam ki, belədir, əgər biz xalqın mənafeyini nəzərə alaraq, İbn-Müqlənin indi bütün müsəlman xalqları arasında işlənməkdə olan nəsx xəttini dəyişdirib, daha asan bir yazı üslulu yaratsaq, şəriətə və hüquqı cəhətdən buna nə söz-söhbət ola bilər?”¹¹

Bəşəriyyətin zaman-zaman əldə etdiyi ictimai təcrübənin bir nəsiləndən digərinə ötürülməsində tarix elminin əhəmiyyəti haqqında fikirlərə görə A.A.Bakıxanovla M.F.Axundzadə arasında ciddi yaxınlıq var. A.A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində tarix elminin başlıca missiyasından bəhs edərək yazırdı: “Tarix elə bir danışmayan natiqdirdi ki, sələflərin vəsiyyətini bütün təfsilat və təriflərlə xələflərə bildirir, ehtiyac və rifah səbəblərini, tərəqqi və tənəzzül yollarını anladır....”¹²

Göründüyü kimi tarix elminin ən ümdə funksiyasına eyni prizmadan baxış bu müdrik şəxsləri həmfikir edib.

M.F.Axundzadənin “1618-ci ildə Bağdad yaxınlığında Türkiyə ordusunun vəziyyəti” sərlövhəli məqaləsi, tarixşünaslığın tələblərindən xəbəri olmayan salnaməçilər üçün metodik vəsait kimi meydana gəldi. Bu məqaləni yazarkən İsgəndər bəy Münşinin “Tarixi-ələmarayi-Abbasi” əsərindən bir mənbə kimi istifadə edən mütəfəkkir, eyni zamanda öz çağındakı salnaməçilərə qaynağa yanaşmağın, ondan bəhrələnməyin metodoloji əsaslarını əks etdirən mükəmməl bir örnək vermiş oldu. O, qələmə aldığı məqalədə Osmanlı və Səfəvi ordularını Bağdad altında qanlı

çarpışmaya təhrik edən səbəblərin rişəsini tarixin daha alt qatında arayaraq az qala 40 illik zaman ərzində baş verən olayları lakonik tərzdə təhlil edib. Birinci Təhmasibin vəfatından (1576) sonra Səfəvi dövlətinin üzləşdiyi ağır durumu şərtləndirən amilləri elə dürüst təqdim edir ki, hətta çağdaş ictimai-siyasi şüurun səviyyəsindən düşünən istənilən tarixçini və ya siyasətçini təəccübləndirə bilər.

M.F.Axundzadə XVI yüzilin son rübündə və XVII yüzilin əvvəllərində Səfəvi dövlətində baş alıb gedən dərəcəliyin, siyasi böhranın səbəblərini belə şərh edib: "Məşhur I Şah Abbasın atası Məhəmməd şahın (Məhəmməd Mirzə Xudabəndə h.i.1578-1587) hökmranlığı zamanı İran ağır bir vəziyyətdə idi. Onun siyasi süqutu yaxınlaşmaqda idi, başsızlıq və daxili çəkişmələr məmləkəti sarsıtmışdı. Padşah öz xasiyyətinin zəifliyi üzündən sərkərdələrinin özbaşnalığının qabağını almaqda aciz idi. Onlardan hər biri müxtəlif yollarla birinciliyə və hakimiyyətə çatır və bundan sonra başqalarını əzirdi və özünə tabe etdiyi əyalətləri talan edirdi.

Firqələr təşkil olundu və xanlar bir-biriylə müharibəyə başladılar. Daha güclü olan xanlar şah hakimiyyətini qəbul etməyib bir sıra əyalətləri ələ keçirdilər"¹³

"1618-ci ildə Bağdad yaxınlığında Türkiyə ordusunun vəziyyəti" məqaləsindən gətirdiyim bu iqtibasdan məlum olur ki, Səfəvi dövlətinin üzləşdiyi son dərəcə ağır siyasi böhranın başlıca səbəbi əyalət hakimləri arasında separatçılıq tendensiyasının güclənməsi və bunun qarşısını almaq üçün Məhəmməd şahın siyasi iradə sərgiləyə bilməməsi olub.

Lakin Şah Abbasın hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində durum köklü surətdə dəyişib. Onun mərkəzdən qaçan qüvvələrə qarşı güzəştisiz mübarizəsi, siyasi, iqtisadi, inzibati və hərbi sahələrdə apardığı islahatlar Səfəvi dövlətinə ikinci nəfəs verib. Şah Abbas əyalət hakimlərinin separatçılıq meyillərinə son qoyub mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirdi. Azərbaycanın və Xorasanın işğal olunmuş ərazilərini yenidən Səfəvi dövlətinin tərkibinə qaytardı, Bağdad qarışıq İraqın əhəmiyyətli hissəsini Osmanlı dövlətinin əlindən aldı.

M.F.Axundzadə iti zəka və güclü iradə sahibi olan şəxsiyyətlərin tarixdə mühüm rol oynaması fikrinə haqlı olaraq üstünlük verib. Elə haqqında bəhs olunan məqalədə Bağdad altında Səfəvilərin Osmanlı ordusu üzərində qələbəsinin təmin olunmasında şəxsiyyət faktorunun həlledici olması fikri intişar tapmışdır. Buna əmin olmaq üçün məqalədəki bəzi epizodlara diqqət yetirək: "... İgid Səfiqulu xanın komandanlıq etdiyi qalaya Şah Abbasın mahiranə fikirləşdiyi bir yol ilə min nəfər təzə qoşun

keçirildi. Sonra oraya 300 pud barıt və güllə aparıldı. Bu iş elə məharətlə görüldü ki, hətta bir çox İran sərkərdələrinin buna inanmadığı gəlmirdi....".

"Şah köhnə Bağdadın çay üstə çıxan qərb qapıları vasitəsilə mühasirədəkilərə beş yüz xalvar taxıl, çoxlu qoyun, toyuq və başqa şeylər çatdırma bildi...."

"Şah ordudan bir qoşun ayıraraq Türkiyədən gələ biləsi qoşunları türklərə tərəf buraxmamağı və var qüvvə ilə hücumlarla onları narahat etməyi tapşırırdı...."

"İran qoşunu isə ağıllı və cəsarətli Zeynal xanın sərkərdəliyi ilə türk ordusuna rahatlıq vermirdi"¹⁴

M.F.Axundzadə Şah Abbası və onun yaxın ətrafını idealizə etmək niyyətindən uzaq olub. Yalnız tarixi faktlara istinad edərək onu bacarıqlı dövlət başçısı kimi təqdim edib. Lakin insan olaraq Şah Abbas onun nəzərində rəzalət girdabının dərin qatlarına enmiş miskin bir varlıq idi.

Mütəfəkkir ədib "Aldanmış kəvakib" povestində onu belə xarakterizə edirdi: "Şah Abbas cəbarlığının ədna əlaməti bu idi ki, bir oğlunu öldürdü, ikisinin dəxi gözlərini çıxartdı. Dəxi oğlu yox idi, nəvəsi ona varis oldu"¹⁵

M.F.Axundzadənin xalqımıza olan sevgisi zəka təşəsiylə cilalanmış sevgi idi. Qəlbədən zəkayadək püxtələşən bu sevginin mahiyyətini ancaq ülvəiyət kəlməsiylə ifadə etmək olar. Xalqı maarifə, mədəniyyətə qovuşdurmaq istəyi bu dahini elə çulğalamışdı ki, onu 29 iyul 1871-ci il tarixdə İran zərdüştlərinin rəhbəri Manukci Sahibə məlum məktubu yazmağa sövq edib.¹⁶ Hazırda müzakirə, mübahisə predmetinə çevrilən həmin məktubun bir yerində M.F.Axundzadə yazıb: "... Mən özüm zahirən türk olsam da, əslim parsilər nəslindəndir. Ulu babam Hacı əhməd Rəştdən gəlib, Azərbaycanda vətən tapmışdır. Atam Mirzə Məhəmməd Təqi və mən özüm Azərbaycanda doğulub böyümüşük..."¹⁶

Bu sözləri M.F.Axundzadə əsla milli kimliyindən imtina etmək üçün yox, ərəb əlifbasının dəyişilməsinə nail olmaq məqsədiylə İranda xüsusi çəkiyə malik olan farsların timsalında ictimai dayaq əldə etmək üçün yazmışdır.

Elə 1845-ci ilin oktyabrında, yəni həmin məktubun yazılmasından iyirmi altı il öncə, Tiflisdə M.F.Axundzadənin adına hazırlanan şəhadətnamədə etnik mənsubiyyəti barədə olan qeyd bunu təsdiq edir. Şeyxülislam, Tiflis axundu Məhəmmədəli və daha iyirmi üç nəfər tərəfindən imzalanan bu sənəddə bildirilirdi: "Onun nəslə türkman tayfalarındandır.

Bu nəsil uzun zaman Azərbaycanda yaşayıb, ölkənin nəcib adamlarından sayılıb, həmişə xalq arasında əziz tutulmuşlar”¹⁷

Milli inkişafı təmin edən ideyaları həyata keçirmək üçün nə M.F.Axundzadədən əvvəl, nə də sonra kimsə rəşional düşüncəni onun kimi özünün nəzəri və əməli fəaliyyətində metod və metodologiya səviyyəsinə qaldıra bilmədi. Bu özəlliyə görə o, indinin özlündə də zirvədə yenə tək-tənhadır.

Qaynaqlar

1. M.F.Axundov. Əsərləri. III cild. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1962, s.334.
2. M.F.Axundov. Bədii və fəlsəfi əsərləri, Bakı, “Yazıçı”, 1987, s.212.
3. G.Qarayeva, A.Hacıqədirli. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin yeni tarixi 1642-1870. Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2003, s.302.
4. Yenə orada s.303-304.
5. Yenə orada s.307-308.
6. M.F.Axundov. Bədii və fəlsəfi əsərləri, Bakı, “Yazıçı”, 1987, s.214.
7. Yenə orada. s.215.
8. S.Əliyərli.Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı, “Mütərcim”, 2012, s.7
9. M.F.Axundov. Bədii və fəlsəfi əsərləri, Bakı, “Yazıçı”, 1987, s.214.
10. M.F.Axundov. Əsərləri. III cild. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1962, s. 64-68.
11. Yenə orada. s.67-68.
12. A.Bakıxanov. Güllüstani-İrəm. Bakı, “Elm”, 1951, s. 255.
13. M.F.Axundov. Bədii və fəlsəfi əsərləri, Bakı, “Yazıçı”, 1987, s.356
14. Yenə orada. s.358.
15. Yenə orada. s.192.
16. M.F.Axundov. Əsərləri. III cild. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1962, s. 292.
17. M.F.Axundov. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, 2005, s.222.

Mahmud İsmayılın “Azərbaycan xalqının yaranması” əsərinin latın qrafikalı əlifba ilə nəşrinə yazılan ön söz

2010-cu il sentyabr ayının ikisində AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzində görkəmli tarixçi alim Mahmud İsmayılın anadan olmasının 90 illiyi münasibətiylə yubiley toplantısı keçirildi. Bu yığıncaqda başda professor Zəkəriyyə Əlizadə olmaqla həmin elmi təsisatın əməkdaşları, şəhərdəki orta məktəblərin tarix müəllimləri və adətən yay istirahətlərini doğma Şəkidə keçirən professorlar Şirməmməd Hüseynov, Qüdrət Əbdülsəlimzadə öz ziyalı dostları ilə birlikdə iştirak edirdilər.

Çox maraqlı keçən toplantıda bu dəyərli ziyalılar çıxış edərək Mahmud İsmayılın elmi yaradıcılığına xas olan spesifik xüsusiyyətlər, orijinal cəhətlər barədə dinləyicilərdə olduqca dolğun təsəvvür yaratdılar.

Söhbət dolanıb Mahmud İsmayılın xalqımızın təşəkkül prosesindən bəhs edən “Azərbaycan xalqının yaranması” əsərinin üzərinə gəldi. Toplantı iştirakçılarının diqqətini maraqlı bir mətləbə yönəldən Zəkəriyyə Əlizadə bunları söylədi:

- Mahmud İsmayıl xalqımızın yaranmasında sakların rolundan bəhs edərək təəssüflə qeyd edirdi ki, hələlik Şəki ərazisində onlarla bağlı bir toponimə də rast gəlinməyib. Amma biz Kiş çayının sellərinə dair apardığımız araşdırmalar zamanı saklarla əlaqədar toponim aşkarladıq. Bu, Kiş çayının ən bolsulu qollarından biri olan Sarıgüney qolunun sol sahilindəki “Saklar talası” adlanan məkandır. Sarıgüney Çuxadurmaz dərəsinin qarşısından axıb keçir. Həmin toponim haqqında məlumat araya-ərsəyə gətirdiyimiz “Şəkidə məhəllə adları soylar və ləqəblər” adlı əsərin 2009-cu ildə işıq üzü görmüş ikinci kitabında əksini tapıb.

Mahmud İsmayılın o xatirə toplantısında ibrətamiz və yadda qalan çıxışlardan biri də Şirməmməd Hüseynova məxsus idi. Çıxışının sonunda o dedi:

- Mahmud İsmayıl vətəninə, xalqını odlı məhəbbətlə sevən bir insan idi. Burada onun barəsində ürəkaçan, layiq olan sözlər deyildi. Mən bütün bu sözlərə, fikirlərə şərik olduğumu bildirirəm. Ancaq, gəlin Mahmud İsmayılın şəxsiyyətinə, yaradıcılığına olan ehtiramımızı sözdən əmələ çevirək. Məlumdur ki, onun “Azərbaycan xalqının yaranması” əsəri kiril əlifbası ilə 1995-ci ildə nəşr olunub. Artıq on ildir ki, xalqımız latın qrafikalı əlifbadan yararlanır. Bu müdət ərzində kiril əlifbasından istifadə etməyən, həmin əlifba ilə yazmayan və oxumayan bütöv bir nəsil yetişib. Demək, bu amil həmin əsərin oxucu dairəsini məhdudlaşdıran ciddi maneəyə çevrilə bilər. Gəlin, Mahmud İsmayılın “Azərbaycan xalqının yaranması” əsərini kiril əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya çevirərək təkrar nəşr etdirmək barədə düşünək. Bununla da biz onun xatirəsini ən yüksək səviyyədə yad etmiş olarıq.

Bu ideyanı rəğbətlə qarşılayan Zəkəriyyə Əlizadə toplantı iştirakçılarına bəyan etdi ki, elmi mərkəzin daxili imkanları hesabına həmin nəşrin işıq üzü görməsi üçün gərəkli olan hər şeyi edəcəklər.

Hörmətli oxucu, əlində tutduğun bu kitabça milli qeyrət duyğusunu könül evinin ən qiymətli incisinə çevirən ziyalıların sözdən əmələ qədər olan məsafəni qət edə bildiklərinin əyanı təsdiqidir. Oxu və soyunla öyünc duyğusu yaşa.

Bu haqqı sənə verən ulularımız barədə Lev Qumilyovun söylədiyi dəqiq, sərrast fikri yenidən yaddaşında canlandır: “Qədim türklərə təmənnasızlıq, rəşadət və öz ideallarına sədaqət xas idi. Məhz bu keyfiyyətlər türklərə bəşəriyyət tarixində şərəfli yer tutmaqda kömək etmişdir”.

Keçmiş Sovet İttifaqında, eləcə də onun tərkib hissəsi olan Azərbaycanda tarix elminin düşdüyü ağır vəziyyətin aydın təsəvvür edilməsi üçün professor Şirməmməd Hüseynovun “Mənəvi irsimiz və gerçəklik” adlı kitabından bir iqtibas gətirmək istəyirəm. Bu məsələdən bəhs edərək müəllif yazır: “Klassik mənəvi irsimizin sovet dövründə öyrənilməsi və tədqiqi, həmçinin təqdimatı sahəsindəki müsbət təcrübə ilə yanaşı məlum ideoloji meyarlara uyğun təhrif və saxtakarlıqlar da az olmamışdır. Hələ 1995-ci ilin aprelinde

Rusiyanın nüfuzlu “Nezavisimaya qazeta”sı yazmışdı: “Son 70 ildə ölkənin tarixi ən azı 6-7 dəfə yenidən nəzərdən keçirilib, yazılıb və hər dəfə də yuxarıların göstərdikləri istiqamətdə saxtalaşdırılıb”.

Bir çox müasirlərindən fərqli olaraq tarixi saxtalaşdırmaq prosesindən uzaq olmağa çalışan və xeyli dərəcədə buna nail olan tarixçi alimlərdən biri də tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi Mahmud İsmayıl idi. Onun titulları sırasında biri də vardır ki, heç də sadalananlardan əskik olmayıb bəlkə də artıqdır. Bu da onun milli –vətənpərvər mövqedə dayanan gerçək tarix faktlara sadıq qalan tədqiqatçılar cərəyanının ideya rəhbəri və ağısaqqalı ucalığına yüksəlməsidir. Mahmud İsmayıl bir çox hallarda hakim ideologiyanın məddahları tərəfindən irəli sürülən qüsurlu konsepsiyalara münasibətdə təftişçi mövqedə dayanıb. Deyilənlərin həqiqəti əks etdirdiyinə əmin olmaq üçün bir neçə fakta diqqət yetirək. Azərbaycan Sovet tarixşünaslığında az qala ehkam kimi qəbul edilən konsepsiyalardan biri də bu idi ki, guya XIX yüzilin sonu XX yüzilin əvvəllərində Bakı istisna olmaqla Azərbaycan başdan-başa feodal –patriarxal ölkə olub. Mahmud İsmayıl 1964-cü ildə çap etdirdiyi “XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatında kapitalizm” adlı monoqrafiyasında bu yalanı faş edərək sübut edib ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatında mövcud olan istehsal münasibətləri və ümumiyyətlə iqtisadiyyatın bu sahəsi dünya sivilizasiyasından geri qalmamış, onunla həmahəng addımlamışdır.

1966-cı ildə Romada keçirilən beynəlxalq konfransın iştirakçısı olan Mahmud İsmayıl orada “XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyanın aqrar quruluşu” adlı məruzə ilə çıxış edərək yuxarıdakı müddəanı beynəlxalq miqyasda bir daha təsdiq edib.

Mahmud İsmayıl 1982-ci ildə olduqca yüksək elmi məziyyətləriylə fərqlənən “İmperializm dövründə Azərbaycanın sosial-iqtisadi strukturu” adlı daha bir monoqrafiyanı çap etdirdi. Monoqrafiyada tarixşünaslığımızda ilk dəfə olaraq o zaman ölkəmizdə mövcud olan sosial-iqtisadi strukturun dolğun mənzərəsini yaratmaqla saxta konsepsiyaların təcəssümü kimi meydana gələn qeyri-elmi təsəvvürləri alt-üst etdi.

Sovet-kommunist rejiminin mövcud olduğu dövəmdə saxtalaşdırılan sahələrdən biri də xalqımızın etnogenezisi-yaranışı ilə bağlı məsələ idi. Etnogenezis anlayışının daşdığı məzmun yükü bu cür şərh olunur: “Etnogenezis etnosun, xalqın inkişafının elə bir mərhələsidir ki, bu mərhələdə xalq özünəməxsus əxlaqi-mənəvi dəyərlər sisteminə-adına, milli simasına, bir sözlə onu başqalarından fərqləndirən mental xüsusiyyətlərə artıq yiyələnmiş olur”.

Çoxsaylı antropoloji, arxeoloji, etnoqrafik materiallar və yazılı mənbələr sübut edir ki, Azərbaycan ərazisi ən qədim dövrlərdən türk ocağı, türk məskəni olub. Xalqımızın çağdaş nəsilləri Azərbaycanın qədim əhalisinin antropoloji, tarixi və mədəni xüsusiyyətlərini, bir sözlə, biososial gen bazasını qoruyub saxlayıb.

Sovet İttifaqı adlanan imperiyanın geopolitik siyasətinə zidd olduğundan sovet tarixşünaslığı türkdilli soyların Azərbaycanın aborigen əhalisi olması faktını inkar edib, xalqımızın etnogenezisində türkdilli soyların iştirak etmədiyini, yalnız XIII əsrdə bura gələn türkdilli tayfaların təsiri nəticəsində türkləşdiyini sübuta yetirməyə çalışıb.

1984-cü ildə Azərbaycanda ilk dəfə keçirilən xalqımızın etnogenezis problemlərinə həsr edilmiş elmi seminarın təşkilatçısı da Mahmud İsmayıl olub. Beləliklə, etnogenezis problemi Azərbaycan tarixşünaslığının tədqiqat obyektinə çevrilib. Mahmud İsmayıl yənaşi məşhur tarixçi alim, professor S.Əliyev, etnoqraf Q.Qeybullayev, arxeoloq R.Göyüşov, antropoloq R.Qasımova və digər elm xadimləri də bu seminarın iştirakçıları sırasında idilər.

Hadisədən xəbər tutan imperiya dairələri məsələyə münasibətlərini tarix institutunun direktoru İqrar Əliyevin vasitəsiylə bildirdilər. O, Moskva mətbuatında çıxış edərək seminarın iştirakçılarını “pantürkist”, “millətçi burjua cərəyanının üzvləri” adlandırdı. Bu ittihamlardan 37 –ci ilin qan qoxusu gəlirdi.

Mahmud İsmayıl xalqımızın təşəkkül prosesinə aydınlıq gətirmək üçün “Azərbaycan xalqının yaranması” əsərində antik müəlliflərdən başlamış çağdaş elm xadimlərinə qədər müxtəlif tarixi dövənlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş tarixçilərin, dilçilərin, et-

noqrafların, antropoloqların fikirlərini ümumiləşdirərək şərh edib. Müəllif ümumiləşdirici fikirləri, faktlara söykənən şərhləri və izahları ilə xalqımızın etnogenezisilə bağlı suallara cavab verib. O, bizim dilin kökündə dayanan bir dildə, yəni türk dilinin müxtəlif ləhcələrində danışan sakları, albanları, saspirləri (savirləri), gəncəkləri, buntürkləri, qarqarları, bulqarları, vənədləri, bulqar soyunun ayrı-ayrı qolları olan qarxunları, qazmaçıları, alişları, çestazları, sel-susları, huyvarları, çokarları və digər türk soylarını aborijen əhali kimi təqdim edib. Daha sonra miladın ilk yüzillərində Azərbaycan ərazisinə gəlib yaxın, doğma türk dili mühitə qovuşan hinlar, sabirlər, peçeneqlər, kollar, onoqurlar, sarıqurlar, xəzərlər, varşanlar, sabunkilər, çovdarlar, uranlar, qədim oğuzlar, qədim qıpçaqlar haqqında bəhs edib və haqlı olaraq belə bir nəticə çıxarıb: “Göründüyü kimi Azərbaycan ərazisi hələ İslam dininin bu ərazidə yayılmasından qabaq, bəlkə də çox qabaq qədim türk dillilərlə dolu idi. Onlar o qədər böyük kütlə halında idilər ki, bütöv bir xalqa, erməni xalqına təsir göstərmiş, onun dilinin qrammatik strukturunu dəyişmiş, onlarda yeni, qafiyəli poeziya növü yaratmışdır. Bütün bunlar Azərbaycan türklərinin və onun dilinin islamdan qəbaq təşəkkül tapmasını söyləməyə təkzibsiz əsas verir, bu dəliliin dəqiqliyinə şübhə yeri qoymur”.

M.İsmayıl məhsuldar elm xadimi kimi tanınıb. O, ümumiyyətlə 200 çap vərəqi həcmində elmi işin, o cümlədən 150 monoqrafiya, kitabça və elmi məqalənin, 40-dan artıq elmi kütləvi məqalənin müəllifi, 30-a yaxın kitabın redaktoru olub.

M.İsmayıl həm də çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının tanınmış nümayəndələrindən biridir. O, “Ağ yapıncı”, “Xaqanı”, “El üçün yan”, “Sənin ulu baban”, “İki od arasında”, “Qara Yusif” və “Uzun Həsən” əsərlərində Azərbaycanın keçmişinin geniş lövhələrini vermiş, tarixi şəxsiyyətlərin dolğun obrazlarını yaratmışdır.

1920-ci il sentyabrın birində qədim Şəkiddə dünyaya göz açmış Mahmud Əlabbas oğlu İsmayılov, şair demişkən yalnız bu torpağa deyil, bütün Azərbaycana övlad oldu. Görkəmli alim və yazıçı qəl-

bində doğma yurda qeyri-adi məhəbbət duyğusu gəzdirib. Şəki torpağından pərvazlanan elm və ədəbiyyat xadimlərindən Mahmud İsmayıl qədər Şəkiddən bəhs edən ikinci müəllif yoxdur; Şəki; Tarixi oçerk (1982), Qədim şəhər: Şəkili alimlər Şəki haqqında (Şəki fəhləsi qəzeti, - 1982, -30 yanvar; 2 fevral), Şəkinin qədim keçmişi (Şəki fəhləsi qəzeti, -1978, -31 avqust; 2,7,12,14 sentyabr), Ağ yapıncı: tarixi roman (1970); bu onun Şəkiyə həsr etdiyi elmi və bədii əsərlərinin natamam siyahısıdır.

Mahmud İsmayılın elmi və bədii irsi artıq xalqımızın mədəniyyət xəzinəsinə qovuşub. Məhz bu amildən çıxış edərək deyə bilərik ki, onun əziz xatirəsi xalqımız var olduqca yaşayacaqdır.

Şəhid alim

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının banisi Salman Mümtazı (1884-1941) nə müasirləri, nə də sonrakı nəsilləri layiqincə dəyərləndirə bilmədi. Xalqımızın mədəniyyət tarixinin araşdırılmasında müstəsna xidmətləri olan bu böyük şəxsiyyət 1884-cü ildə Şəkiddə tacir Məşədi Məhəmmədəminin ailəsində dünyaya gəlib. Cəmi 57 il ömür sürmüş Salman Məşədi Məhəmmədəmin oğlu Əsgərzadə (Mümtaz) Azərbaycanın 1500-dən çox şair, yazıçı və səlnaməçisinin əsərlərini, bənzərsiz söz xəzinəmizin hər tərəfə səpələnmiş incilərini toplayaraq 20 adda kitabında, 100-dək məqaləsində xalqa çatdırıb. 100-dən artıq müəllifin əsəri məhz onun tərəfindən aşkarlanaraq ilk dəfə çap olunub. (1, s. 236)

İstiqlal tariximizin görkəmli araşdırıcısı Nəsiman Yaqublu özünün "Ağrılı ömürlər" kitabında qədərbilənliklə onun elmi hünərindən bəhs edib, can yanğısı ilə faciəli taleyindən danışib. Bu kitabdan əldə etdiyimiz məlumatlardan məlum olur ki, M.C.Bağırovun 2043 nömrəli məhbusa çevirdiyi Salman Mümtazı cəlladlar həbsxanada ağır işgəncələrə məruz qoyublar.

1938-ci ilin yanvarında Stalinin ölüm düşərgələrinin birinə - gedər-gəlməyə yola salınarkən ailəsiylə baş tutmuş ani görüşdə doğmaları toxdaqlıq naminə onun necə qidalanması ilə maraqlandıqda acı təbəssümlə cavab verib ki, "taxta kimi qupquru çörək verirlər, onu da yeməyə diş qoymuyublar". Bəli, onun dişlərini həbsxanada vurub sindirmişdilər.

Bəs, alimi nədə günahlandırıblar? Millətçilikdə. Sübut üçün isə "Koroğlu" dastanı üzərində apardığı tədqiqatı əsas götürüblər. İttihamın bəsitliyi, primitivliyi adamı mat qoyur. Salman Mümtaz M.C.Bağırovun cani xislətli əməkdaşı, daha doğrusu cəlladı Qalustyan və başqaları ilə apardığı psixoloji mübarizədən qalib çıxdı. Mənəvi və fiziki işgəncələrlə onun iradəsini sarsıdıb "günahını" etiraf etməyə, özünə böhtan atmağa məcbur edə bilmədilər. Lakin, günahkarla günahsızla əsla fərq qoymayan siyasiləşmiş, yuxarılardan

gələn göstərişlər əsasında qərarlar qəbul edən Sovet məhkəməsi onu 10 il azadlıqdan məhrum etdi.

Salman Mümtazın sorağı yazdığı məktublar vasitəsiylə bir müddət Oryoldan, daha sonra Orenburqdan gəldi. Qəfildən məktubların arası kəsildi. Onunla bağlı son məlumat xalq arasında "qara kağız" adlanan bildirişdəki məşum ölüm xəbəri oldu. Orada qeyd edilirdi ki, Salman Mümtaz 1941-ci il dekabrın 21-də "hipertonik insultdan" keçinib. Rəsmi olmayan digər məlumata görə əslində o, güllələnib. Çox güman ki, insan qanına yerikləyən canilər öz cinayətlərini "hipertonik insult" adı altında gizlətməyə çalışıblar. (2)

Bəzən özüm-özümə təklə qalanda 1937-ci ildə məhv edilmiş yaradıcı insanlarla xəyali təmasa gitirəm. Bu ruhi təmasdan mənən zənginləşsəm də daş kimi ağır kədər ürəyimi sıxır, üzərimə sel kimi axıb gələn suallar könül evimin səliqə-səhmanını alt-üst edir.

Nədən biz beləlik? Nədən milli şərafətimizin keşiyində dayananları nəinki şərfəzlərdən qorumamışıq, hətta onların ayaqları altına atmışıq? Niyə bizə qənim kəsilənləri başımıza çıxarıb, bizi sevnələri qurğuşun qabağına göndərmişik? Niyə bizim üçün şam kimi yananların odunun-ocağının sönməsinə etinasız qalmışıq? Etinasız qalmaq azdır, hətta bu cür iyrənc cinayətlərə əhkamlar naminə bəraət qazandırmışıq. Niyə öz zəka qəhrəmanlarının başına pərvanə kimi dolanan başqa xalqlardan dərs almağa çalışmamışıq?

Belə dərslərdən birini xatırlamaq yerinə düşər. Volter kimi tanıdığımız maarifçi, yazıçı və şair Fransua Mari Aruyenin əsərlərinin əhəmiyyətli hissəsi özünün sağlığında çap olunmayıb. O, öldükdən sonra əlyazmaları pərakəndə halda bütün Fransaya yayılmış və itibər-batmaq təhlükəsiylə üz-üzə qalmışdır. Volterin irsini Bomarşe xilas etdi. O, böyük mütəfəkkirin əsərlərinin sorağı ilə axtarışa çıxdı, on il ərzində onları bir-cə-bircə toplayıb nəşr etdirdi. Fransız xalqı Bomarşeni ölkənin zəka qəhrəmanı səviyyəsinə ucaltdı. Azərbaycanda isə ondan da xeyli artıq işlər görmüş, daha çox fədakarlıq etmiş Salman Mümtaz zindana atıldı, işgəncələrə məruz qaldı, sonra isə öldürüldü. Bu biz, bu da onlar!

Salman Mümtazın ədəbiyyatşünas kimi yaradıcılığından, fəaliyyətindən N.Yaqublü "Ağrılı ömürlər" kitabında ətraflı bəhs etdiyindən mən ancaq onun tarixşünaslıq sahəsində gördüyü işlərdən danışacağam.

Kərim ağa Fatehin "Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi" salnaməsi 1858-ci ildən 1926-cı ilədək iki dəfə nəşr olunub və 1929-cu ilədək, yəni 71 il ərzində Qazı Əbdüllətif əfəndinin əsəri kimi tanınıb. Salmamənin Kərim ağa Fatehin qələm məhsulu olduğunu Salman Mümtaz aşkarladı.

Bu səhvin meydana gəlməsinin başlıca günahkarı N.V.Xankov olub. O, akademik Bernard Dorna yazılı şəkildə bildirmişdir ki, salnamənin müəllifi irsən Nuxa (Şəki) şəhərinin qazisi olan, ərəb dilini mükəmməl bilən və fars poeziyası ilə məşğul olan Hacı Əbdüllətif əfəndi Hacı Səlim oğludur. Onun bu məlumatına əsaslanan akademik həmin salnaməni 1858-ci ildə Qazi Əbdüllətif əfəndinin əsəri kimi nəşr etdirib.

Salman Mümtaz 1929-cu ildə "Maarif işçisi" dərgisində yazırdı: "Bizcə Xankov, Dorn, Səhidövlə, Asmarin və Azərbaycanı Tədqiq və Tətebbö edən Cəmiyyətin elmi katibi A.R.Zifeldt və təqribən bir əsrdən bəri bunlardan iqtibas və istifadədə bulunan şəxslər də tamamilə xəyata uğramışlar. Buna da ilk əvvəl Xankov və Dorn bais olmuşlar. Birincisi əsərin müəllifini tanımamış, ikincisi də tarixçəyi tədqiq etmədə iqtidarsız olub. Bubirilər də onlar kibi". (1, s.15)

Salman Mümtaz gəldiyi qənaəti əsaslandırmaq üçün yazırdı ki, salnamənin müəllifi dəfələrlə Fətəli xanın oğlu olduğunu, Məhəmmədhüseyn və Məhəmmədhəsən xanın atası ilə qardaş olduqlarını, Hüseyn xanın (Məhəmmədhüseyn xan. H.M.) istəkli kimi gözlərinin çıxarılıb dustaq edildiyini bildirir. Məsələyə bir qədər də aydınlıq gətirərək atasının xan olduğunu və iki-üç ay xanlıq etdiyini də yazır.

Alim əlavə dəlillər gətirməklə salnamənin Kərim ağa Fateh tərəfindən yazıldığına dair çıxardığı nəticənin dəqiqliyinə şübhə yeri qoymur: "Nəhayət dostluq möhkəm olmaq üçün özünün Şirvana göndərildiyini və Cəfərqulu xan Əyyamı Şəkiyə gəldiyini söyləyir.

Bu istixrac və çıxarışlardan bəlli olur ki, tarixçənin müəllifi Şəki xanlarının sonuncusu olan Fətəli xanın oğlu Kərim ağadır. İbrahim bəy Puri-Pələng ilə Göynüklü Şikəst Əhməd Əfəndinin şeirləri də sözüümüzü qüvvətləndirmədədirlər..." (1, s.150)

Salman Mümtaz "Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi" əsərinin məhz Kərim ağa Fatehin olduğunu sübuta yetirən dəlillərin geniş spektrini nəzərə çatdırdıqdan sonra problemə nöqtə qoyur: "Tarixçənin müəllifi Hacı Əbdüssalam oğlu Əbdüllətif olmayıb "Fateh" təxəllüs Kərim ağa Şəkixanovundur ki, hələ gənc ikən yazmışdır". (1, s.15)

Diqqət yetirdinizmi, Xankov və Dornun fərqli olaraq o, Hacı Əbdüllətif əfəndini Hacı Səlim oğlu deyil, Hacı Əbdüssalam oğlu kimi təqdim edib.

Salman Mümtaz, Xankov və Dornun Hacı Əbdüllətif Əfəndinin atasının adını bildirərkən də səhvə yol verdiklərini Şəkinin "Qazılar" qəbristanlığında aşkar etdiyi üç baş daşındakı yazılara istinad edərək sübuta yetirib. (1, s. 15)

Böyük araşdırıcı tərəfindən müəlliflik hüququ bərpa olunmuş Kərim ağa Fateh Şəki xanlığının əsasını qoymuş Hacı Çələbi xanın Şəkiddə 22 il xanlıq etmiş nəvəsi Məhəmmədhüseyn xanın oğlu, qardaşı Məhəmmədhəsən xan tərəfindən gözləri çıxarılmış Fətəli xanın övladı idi. Qeyri-adi tale yaşayıb Kərim ağa Fateh. Hələ uşaq ikən Şamaxı xanı Mustafa xanın Şəki xanlığının xarici siyasətinə olan inamsızlığını aradan qaldırmaq üçün 7 il onun yanında girov qalıb. Mustafa xanın mehriban rəftarı, göstərdiyi nəvəzislər doğmaları üçün keçirdiyi uzunmüddətli həsrətin müqabilində olduqca zəif təsəlli idi.

Kərim ağa Fateh xan oğlu kimi keçirdiyi azad həyat tərzinin sevincini də dadıb, müstəmləkə rejiminin təyin etdiyi məhdudiyyətlərin yaratdığı sıxıntılı ovqatı da yaşayıb. Bir övlad kimi gözləri çıxarılmış atası üçün keçirdiyi qəm-qüssəni də, 5 övlad itkisindən irəli gələn iztirabları da uzun müddət qəlbində gəzdirib. O, həm də incə ruha malik şair idi.

Böyük ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli, Kərim ağa Fatehin yaradıcılığı haqqında belə yazıb: " Fatehin öz əsərlərindən cəm

olunmuş mükəmməl bir divanı vardır və lakin təb olunmayıb. Əsərlərinin çoxu fars dilindədir, türkcə 2 qəzəli vardır. Mərhum Kərim ağa Fatehin hər iki əsəri onun alim və sahibi-təbi-səlim olduğunu göstərir. Əvvəlinci kəlam- ki, Fateh peyğəmbəri - valatəbarimizin şəni-aliləri vəsfində deyibdir – Nabi əfəndinin (Böyük türk şairi Yusif Çələbi Nabi 1642-1712) kəlamına bənzəyir. Onun ikinci kəlamı müasiri olan Qasım bəy Zakirin kəlamına oxşayır. Əfsus ki, Fateh türk dilində başqa əsərlər vücudə gətirməyibdir; gətiribse də onlardan bizim əlimizə düşən olmadı” (1, s. 12-13)

Firudin bəy Köçərlinin Kərim ağa Fatehin türkcə yazdığı “Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi” səlnaməsindən xəbəri olmayıb. Ola da bilməzdi. Çünki bu əsərin Kərim ağa Fatehə məxsus olması yalnız 1929-cu ildə Salman Mümtaz tərəfindən sübuta yetirilib. Firudin bəy Köçərli isə 1920-ci ilin mayında baş verən Gəncə üsyanı yatırılarkən Sovet hökuməti tərəfindən güllələnib.

Salman Mümtaz 1909-cu ildə Şəkidə Hacı Yaqub əfəndi Əfəndizadənin kitabxanasından bir kitabça əldə edib. Bu, Hacı Seyid Əbdülhəmidin “Şəki xanları və onların nəsiləri” salnaməsi idi. O, haqlı olaraq salnamənin gələcəkdə yazılacaq Azərbaycan tarixi üçün mənbə kimi gərəkli ola biləcəyi ehtimalını əsas götürərək onu çap etdirib. Özü bunun səbəbini belə izah edib: “Təəssüf olsun ki, bu gün əlimizdə vur – tut yalnız bircə nüsxə vardır. Başqa nüsxələr ilə müqabilə edilmədən (tutuşdurulmadan) olduğu kibi təb və nəşr etməyə məcburuq. Gələcəkdə tarixçənin ikinci nüsxəsi ələ keçərsə daha da işlənmiş və elmi bir surətdə təb və təmsil ediləcəkdir. Tarixçəyə mənim çox az xeyrim toxuna bildi ki, o da qaraladığım bəzi qeydlər, əlavə etdiyim Nadir şahın üç fərmanından ibarətdir” (1, s.125).

Hacı Seyid Əbdülhəmidin tərcümeyi-halına dair faktlarla da Salman Mümtazın vasitəsiylə tanış oluruq: “... İstər Hacı Yaqub Əfəndinin, istər calutlu Molla Abbasın verdikləri məlumat bir-birinə uyğun və mütabiqdir. Onlara görə bu tarixçənin müsənnifi Seyid Əhməd Çələbi oğlu Seyid Hacı Əbdülhəmid Əfəndidir ki, hicri 1210-da (miladi 1795/96) Şəki şəhərində anadan olaraq, İmam Hacı Məhəmməd Əfəndi ilə müddəsir Hacı Abdulla Əfəndilərdən də

zamanının elmini təhsil edib. Təhsilini bitirdikdən bir az sonra bir ara səyahətə çıxmış, Məkkə, Mədinə, Misir, Qahirə, İsgəndəriyyə, Şam, Beyrut, İstanbul, Trabzon şəhərlərini gəzərək Tiflisə gəlib. Nəhayət, bir müddət Qazax, Gəncə şəhərlərində oturduğu kimi iki il də Şamaxı şəhərində sakin olub.

Seyidlərin nəcəbətləri təhqiq olunan komissiyada da birinci calis təyin olunmaqla bərabər, qırx ildən də artıq şəriət məhkəməsində yenə birinci calislik vəzifəsini ifa ilə o məhkəməni idarə edib. Bu xidmətlərinə mükafat olaraq çar hökumətindən üç qızıl saat, bir qızıl ənfiyədən (burunotu qabı) və bir cəvahirli qızıl yüzük və ildə iki yüz manat məvacib ilə təltif edilib. Seyid Hacı Əbdülhəmid Əfəndinin tərcümeyi-halı ilə yazdığı tarixçəsi də bir-birləri ilə rəbitəli və əlaqədardır....” (1, s.124-125)

Kərim Ağa Fatehin oğlu Mustafa ağa Şuxinin həyat tarixçəsinə dair faktları və onun şəirlərini də aşkarlayıb üzə çıxaran Salman Mümtaz olub. O, bu şəirləri özünün Azərbaycan ədəbiyyatı silsiləsinin 12-ci kitabına daxil edib.

Salman Mümtaz xeyli müddət “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə sıx əməkdaşlıqda bulunub. Xalqın dərdlərinə çarə arayan, müşküllərini çözməyə çalışan bu dərginin səhifələrindən onun şeir və felyetonları əskik olmazdı. Yalnız sözü ilə deyil, əməli yardımı ilə də “Molla Nəsrəddin”in ayaq üstə qalmasına, daha geniş coğrafi məkanda yayılmasına yardımçı olub. Bu dərgi və onun redaktoru Mirzə Cəlil üçün Salman Mümtazın mövqeyi, yeri başqalarından fərqli olub. Jurnalın səhifələrində çıxan yazıların birində deyilirdi: “Salman Əsgərov Qafqaziyada vaxtımızın ən müqəddir şairlərindən, sayılan bir zat olub, özünün pürmanə şeirləriylə millətimizin nöqsanlarını göstərməkdə qələmilə xidmət edib”. (2)

Başqa bir yazıda da onun bu dərgi üçün xüsusi əhəmiyyətə malik sima olduğu təsdiqlənir: “Əsgərov cənabları aşıqı –şəri mətbuat olduğu üçün kasıb şairlərimizə, “Molla Nəsrəddin” jurnalına və qeyri mətbuatımıza maddi cəhətdən özündən və özgədən hümmət yetişdirir”. (2)

Bu jurnal xalqa məhrəmlilik tilsimiylə onu sehirləmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq Salman Mümtaz haqlı olaraq düşünürdü ki, elə

milli, tarixi və dini dəyərlər var ki, bunları istehza hədəfinə çevirmək olmaz. “Molla Nəsrəddin” isə ara-sıra ifrata vararaq bu qəbildən olan dəyərləri gözdən salan yazılara meydan verirdi.

1924-cü il idi. Qəfildən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində qəbirdən dikələn, daha doğrusu xortlayan Səfəvi dövlətinin banisi, klassik şair Şah İsmayıl Xətayinin şəkili dərc olunur. Şəklin altında isə belə bir mətn var idi: “Sağlığımızda ac ölsək də öləndən sonra əsərlərimizi pula satan varislərimiz nə qədər desən vardır”. (2)

Bu hadisə Mirzə Cəlillə Salman Mümtazın əqidəcə deyil, yoldaş kimi, dost kimi ayrıldıqları an oldu. Jurnalda həmin karikatura çap edilməzdən bir qədər əvvəl o, Xətainin şeirlərini “Maarif və mədəniyyət” jurnalında çap etdirmişdi.

Demək bu karikatura və altındakı mətn açıq-aşkar klassiklərin əlyazmalarını toplayıb nəşrə hazırlayan Salman Mümtazı nişan verirdi. “Maarif və mədəniyyət” jurnalının 1924-cü ildəki 4-cü sayında çap etdirdiyi “Nəsihətnamə” adlı məqaləsində Salman Mümtaz yazırdı: “Şah Xətainin həyat siyasiyyəsi deyil, həyat ədəbiyyəsindən belə kiçik nəbzə yazarkən, nədənsə, birdən-birə böyük bir xəyata uğradıq... “Molla Nəsrəddin” müdirinin karikaturasına məruz qalan Şah Xətai eyni zamanda ... professor Marın tarixi məktubu ilə təmcid olundu” (2)

Həmişə məlum idi ki, Salman Mümtaz əlyazmaları pul əldə etmək üçün toplamırdı. Əksinə, atasından qalan bir sandıq qızılı mədəniyyət tariximizin ağ səhifələrinin aşkarlanmasına, klassiklərin itib-batmaqda olan əsərlərinin toplanılmasına və beləliklə keçmişə məxsus mənəvi irsin gələcək nəsillərə çatdırılmasına sərf edib. Əsasən tənqid hədəfini düzgün müəyyən edən “Molla Nəsrəddin” bu dəfə möhkəm yanılmışdı.

Salman Mümtaz “Molla Nəsrəddin”çi olsa da əqidə cəhətdən bu dərginin tutduğu mövqedən daha çox, onun səhifələrində vaxtaşırı tənqidə məruz qalan Əhməd bəy Ağaoğlunun, Əli bəy Hüseynzadənin milli –mənəvi və dini dəyərlərin sintezindən ibarət konseptual baxışlarına yaxın idi. “Molla Nəsrəddin” isə Türkçülük, İslamçılıq prinsiplərinə münasibətdə nəinki ortaya qəti mövqe

qoymurdu, hətta bu anlayışların ifadə etdiyi dəyərlərə bir çox hallarda inamsızlığı, etinasızlığı ilə fərqlənirdi.

Böyük tədqiqatçının “Molla Nəsrəddin”dən ayrılmasının kökündə şəxsi inciklik motivi ilə yanaşı məhz əqidə fərqi, daha dəqiq desək, Şah İsmayıl Xətaiyə münasibətin timsalında Azərbaycanın tarixi keçmişinə hörmətsiz yanaşma və onun bu cür sərgilənməsi faktı dururdu. Onun “Maafir və Mədəniyyət” dərgisinin 3-cü sayında çap etdirdiyi “Şah Xətai” məqaləsi gəldiyimiz qənaəti təsdiq edir. Müəllif orada yazırdı: “Özgələrdən nə umalım. Şah Xətainin öz oğlu Sam Mirzə “Töhfeyi-Sami” adlı yazdığı təzkirəsində öz atası Şah Xətainin tərcümeyi-halını, yəni bir türk hökmdarının, bir türk şairinin sərgüştünü və şeirlərini yazarkən ən mütəəssib bir fars kimi düşünmüş və ya bir əcnəbi mühərriri kimi qələm yürütüb” (3)

Bu məqalə böyük öndərimiz M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cumhuriyyəti” əsərindəki bəzi fikirlərlə səsləşirdi. İstiqlal ideologiyasının yaradıcısı həmin əsərdə Arazın o tayında, Güney Azərbaycanda soydaşlarımızın tədricən farslaşmasından doğan təlaş, təşviş hissiylə yazırdı: “Əvət! Rəhləsi üstündən enməyən Füzulisi, Koroğlu ilə bağlı yanıq Kərəmə ağlayan aşıqları, bu aşıqların ürək dağlayan sazları ilə çobanların ruhə sinən türküləri, cocuqların sevə-sevə oxuduqları maniləri, anaların yavruqlarını uydurarkən çağırırdıqları ninniləri – xəvvasının düşüncəsi ilə kəndisini iranlı bilən bu xalqın müdhiş bir zəlalətdə olduğunu göstərir: ”

- Hayır, degil, sən türksən! – deyiyordu (4, s.13)

Hər iki mətnə öz soydaşları tərəfindən etinasız münasibətə tuş gələn milli heysiyyət üçün müəlliflərin etdiyi fəryadı eşitməmək mümkün deyil.

Kommunist-bolşevik qiyafəsi altında gizlənən qəddar erməni millətçisi Stepan Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Xalq Komissarları Soveti 1918-ci il martın 31-dən aprelin ortalarında yəni Bakıda 12 min insanı qətlə yetirdi. Bütövlükdə isə Qafqazda o sıradan Azərbaycanda 30 mindən artıq insan bolşevik-daşnak terrorunun qurbanı oldu. Şaumyan Milli Şuranın müvəqqəti olaraq məskunlaşdığı Gəncə üzərinə geniş miqyaslı hücum əməliyyatı hazırlayırdı.

Mart soyqırımının bütün Azərbaycan miqyasında baş verə biləcəyi ehtimalı hər an gerçəkləşə bilərdi. Bu müdhiş faciəni önləmək, məmləkəti və xalqı xilas etmək üçün böyük öndər M.Ə.Rəsulzadə M.Hacinskiylə birgə 1918-ci il mayın 11-dən iyunun 4-dək Osmanlı dövlətiylə Zaqafqaziya Seymi arasında keçirilən Batum konfransında iştirak edərək Osmanlı imperatorluğunun Azərbaycana hərbi yardımını özündə ehtiva edən sazişin bağlanılmasına nail olur.

1918-ci il mayın 25-də Gəncəyə gələn Nuru Paşa burada öz qərargahını yaradır. O, Azərbaycan ordusunun özəyini təşkil edən "Müsəlman korpusu"nun durumunu öyrənməyə başlayır. Təftişin nəticələri heç də ürəkaçan olmur. Məlum olur ki, bu qüvvə ilə nəinki Bakını azad etmək, heç Gəncəni qoruyub-saxlamaq mümkün olmayacaqdır. O, doğma qardaşı, Osmanlı dövlətinin hərbiyyə naziri, Başkomandan vəkili, birinci fəriq (tam general) Damad İsmət Ənvər paşaya məktub yazır. Məktubda türk ordusunun Azərbaycana daxil olmasını zəruri edən şərtlərdən bəhs edirdi. Ənvər paşadan əmr alan Mehmet Veheb paşa tabeliyində olan IX Qafqaz piyada alayının Aleksandrapoldan (Gümrü) Tiflis istiqamətində irəliləməsi üçün göstəriş verir. Bu hərbi hissə Voronovskada yolunu kəsmək istəyən alman-gürcü qoşununu ağır məğlubiyyətə uğradaraq Cəlaloğlu –Sadaxlı- Kəmərlı- Aslanbəyli xəttiylə Qazağa doğru irəliləyir. IX piyada alayının ilk qrupu iyunun 11-də, ikinci qrupu isə iyunun 12-də Qazağa yetişir və dərhal qatarla Gəncəyə göndərilir. Beləliklə, Türk-Azərbaycan birləşmiş hərbi qüvvələrinin məmləkətimizi xilas etmək uğrunda mücadiləsi başlanır. (5, s.286, 288, 289, 292)

Salmam Mümtaz "Ənvəriyyə" adlı şeirində bu türk generalının, xalqımızın xilaskarının əzəmətli obrazını yaradıb, tarixi əhəmiyyətə malik əməllərindən bəhs edib:

*Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!
Səninlə fəxr edir şimdi böyük sultan, ulu qeysər.
Ki sənsən sahiyi-dövrən, sənsən fatehi-kişvər,
Sana sayistədir əlhəq tıla ovrəngi zər əfsər.¹*

*Doğarmı madəri-giyti² sənin tək bir də bir-nər ər –
Xəyalı ay kimi aydın, məramı gün kimi Ənvər?!....*

*.... – Müsəlman qeyrətin çəkdi, gözətdin türkün namusun,
Dağıtdın xavəri-İslamdan küffar kabusun.
Məsciddən dilərdi rus asa öz nəhs naqusun³
Gəbərdib, torpağa sərdin həyasız niyyətin rusun.
Günəşdən parlaq amalın olub şərq əhlinə əzhər
Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!...*

1918-ci il sentyabrın 8-də Türkiyənin 5541 əsgər və 191 zabıtdən ibarət daha bir hərbi hissəsi Bakı ətrafına yetişdi. Sentyabrın 10-da isə Nuru paşa həlledici əməliyyata rəhbərlik etmək üçün bura gəlib çıxdı. O, Türk- Azərbaycan ordusunu yenidən qruplaşdırdı. Nuru paşa Xoca Həsən kəndindəki qərargahında sentyabrın 13-də saat 17¹¹-də Bakını azad etmək üçün əməliyyata başlamaq əmrinə imza atdı. Əməliyyat sentyabrın 15-də uğurla başa çatdı. Beləliklə, Azərbaycanın döyünən ürəyi Bakı 7 aylıq düşmən əsarətindən sonra azad olundu. Bu, qardaş Türkiyənin köməyi sayəsində mümkün oldu. Yalnız avqust ayı ərzində Bakı ətrafında gedən döyüşlərdə Türk ordusunun 1130 əsgər və zabiti şəhid olub. (5, s.308, 309)

O zaman Üzeyir Hacıbəylinin redaktorluğu ilə nəşr olunan "Azərbaycan" qəzeti xalqımızın Türk ordusuna bəslədiyi ən uca duyğularını belə ifadə edib: "Millət sizə minnətdardır. Üç sözdən ibarət olan bu cümləni Azərbaycan durduqca hər bir azərbaycanlı türk qəlbində yaşadacaq və dilində təkrar edəcəkdir. Qədirbilən Azərbaycan xalqı türk silahlı qüvvələrinin öz doğma qardaşları ilə birgə Bakını azad etmək uğrunda göstərdiyi qəhrəmanlığı heç bir zaman yaddan çıxarmayacaq və bu Azərbaycan xalqı tarixinin ilk səhifələrində həkk olunacaqdır"

¹ Qızıl taxt və qızıl tac sənə yaraşır.

² kainatın anası

³ Rus məscidlər (imiz)dən nəhs (kilsə) zəngini asmağı dilərdi

Bakını erməni-bolşevik əsarətindən azad etmək uğrunda gedən döyüşlərdə göstərdiyi şücaətə görə Qafqaz İslam Ordusuna və onun komandanı Nuru Paşaya Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin Heyəti-Vükalə rəisi - nazirlər Kabinetinin sədri Fətəli xan Xoyski xalqımızın adından minnətdarlıq etmişdir. "Azərbaycan" qəzetinin 3 oktyabr 1918-ci ildə dərc olunan beşinci sayında onun səmimiyyət ifadə edən sözləri bu cür əksini tapmışdır. "Təhti-komandanızda olan cəsur türk əsgərləriniz tərəfindən Azərbaycanın paytaxtı Bakının düşməndən xilas edilməsi münasibətilə millətin Zati-alii-həmiyyətərvəranələrinizə və dünyanın ən nəcib əsgəri olan türk oğullarına minnətdar olduğumuzu ərz etməklə iftixar edirəm - Əfəndim!"

Salman Mümtazın Nuru Paşaya həsr etdiyi şeir məzmun, mahiyyət baxımından Fətəli xan Xoyskinin sözlərilə üst-üstə düşür.

Salman Mümtaz Nuru Paşanın Şəkiyə varid olması münasibətiylə gözəl bir poeziya örnəyi qələmə alıb. Maraqlı burasıdır ki, şair bu şeiri ilk dəfə bədahətən söyləyib. Şeirdə xalqımızın bəxt ulduzunun rus müstəmləkə rejiminin qara buludları arxasında qaldığını, ah-naləsinin göylərə bülənd olduğunu, qanının al şərab tək sovrulduğunu, yəni ağır istismara məruz qaldığını, ruhunun öldürüldüyünü bildirən şair, məhz qəhrəman türk ordusunun sayəsində bu zülm-zillətə son qoyulacağına, bundan sonra hilalın haləsinə sığan qədim türk yurdu Azərbaycanın və onun övladlarının gül kimi açılacağına, səmaya doğru uçub yüksələcəyinə inamını qəlbləri ehtizaza gətirən poetik dillə ifadə edib:

*O gün ki, ətəfi¹ olub şövkətli sultanın,
Hilalın haləsi qılsın əhatə türk övta²nın²
Təvaxür eylə, ey millət, muradın hasil olmuşdur,
Daha əflakə yüksəlməz əninü ahü əfğanın.
Ziyasız rus zülmündən o yüksək ruhun ölmüşdü,
Dökürdü şişəyə hər dəm şərabı-nab tək qanın.*

*Qızılgül tək açılıb, gül, gör ki, türkün şanlı ordusu.
Rivaqi-ərşə nəsb etmiş¹ böyük osmanlı ünvanın.
Səmaya doğru toğrul tək sən, ey türk oğlu, uç, yüksəl
Ki, sənsən şanlı övladı şərafli əski Turanın.
Bulud altında qalmışdı əgərçi kövkəbi – bəxtin,²
Gör imdi nəcmi-zahir tək hilalın, nəcmi-tabanın³
....Bütün, Mümtaz, ellərdən olar türk milləti mümtaz,⁴
Sürər bundan sora türklük şərafli –şanlı dövrünün.*

1920-ci ildə XI qırmızı ordunun süngüləri hesabına Azərbaycanda bolşevik rejimi bərqərar olduğdan sonra xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin, keçmiş dövəmlərə aid nə varsa hamısının inkarı prosesi başlandı. Senzorlar Füzulinin "Yarəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşina məni" misrasını "Yoldaş, bəlayi-eşq ilə qıl aşina məni" şəklində oxumağı, yazmağı tələb edir (7. s.125), milli və dini bayramları inqilabı bayramlarla əvəz etmək üçün direktivlər verilir (7. s.127), İsmayıl Hikmət, Cənnəti, Səməd Mənsur kimi söz ustalarını cəmiyyətdən təcrid etmək çağırışları səslənir (7, s.167), Vaqifə "saray şairi", S.Ə.Şirvaniyə "burjua ruhlu liberal ruhani şairi", Zakirə "mühafizəkar mülkədar şair", M.F.Axundova "çar dövlət qulluqçusu olan liberal dünyagörüşlü yazıçı" (7, s.178) epitetləri vurulurdu. "Prolet-kultçular" Nizami Gəncəvini şahlara boyun əyməkdə, əsərlərini fars dilində yazmaqda, Füzulini cığatay ləhcəsindəki sözlərdən istifadə etməkdə ittiham edirdilər. Bir sözlə, elə bir nadanlıq, cahillik toz-anacağı qaldırılmışdı ki, göz-gözü görmürdü.

Belə bir şəraitdə Salman Mümtaz klassikləri ultra bolşeviklərin, yalançı millətçilərin basqılarından, dövrün naqis ictimai-siyasi mühitindən irəli gələn qərəzli hücumlardan dəlillərlə əsaslandırılmış cavabların yer aldığı elmi tutumlu məqalələrlə müdafiə edir, onların heç kimə bəlli olamayan, hər tərəfə səpələnmiş əsərlərini toplayır,

¹ göyün tavanına sancmış

² bəxtinin ulduzu

³ Ayını, parlaq ulduzunu (Osmanlı bayrağındakı ay-ulduz nəzərdə tutulur)

⁴ seçilmiş, üstün

¹ lütfli

² vətənlərini

qaydaya salır, şərh və izahlarla silsilə halında nəşr etdirirdi. Bu, mil-lətin ruhunu xilas etmək naminə aparılan qeyri-adi mübarizə idi.

1937-ci ildə Salman Mümtazı həbs etmək üçün evinə gələn “iblis lakeyləri”, “repressiya nökrələri” oradan 238 əlyazma aparı-b-lar. Bu, dəyərli xəzinənin əhəmiyyətli hissəsinin sonrakı aqibəti bəl-li olmadı. Kim bilir, Salman Mümtaz Stalinin Azərbaycandakı baş cəlladı M.C.Bağırovun qəzəbindən yaxa qurtara bilsəydi bu əlyaz-maların üzərində apardığı araşdırmalar nəticəsində ədəbiyyat tarixi-mizin neçə-neçə ağ səhifəsini məchulluq haləsindən çıxarıb aydınlı-ğa qovuşdurardı.

XX yüzilin 30-cu illərinin mahiyyətə naqis ictimai-siyasi və mənəvi-psixoloji özəllikləri milyonlarla insanı qətl hədəsi altında saxlayaraq totolitar rejimin törətdiyi cinayətlərə qəhmar çıxmağa və beləliklə öz tələblərinə boyun əyməyə məcbur edib. Salman Müm-taz tək-tək zəka qəhrəmanlarından idi ki, vəhşi bolşevizm rejiminin sərt tələbləri fəvqünə yüksələrək vicdanın – sosial zəkanın qaydala-rına uyğun yaşayıb. Onun həyatının və elmi fəaliyyətinin qeyri-adi-liyi yalnız ədəbiyyat tariximizin “unudulmuş yarpaqları”nı aşkarla-masında deyil, həm də zorakılığa, fikir yoxsulluğuna qarşı barışmaz mövqe tutmasında idi.

Qaynaqlar

1. Ədalət Tahirzadə. Şəkinin tarixi qaynaqlarda. Bakı, “Master”, 2005.
2. Nəsiman Yaqublu. Ağrılı ömürlər. Bakı, 1990.
3. Aşkarlıq. Sözlün düzü: Nizaməddin Şəmsizadə. Unudulmuşlar haqqında uvertura. Bakı, 1989.
4. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cumhuriyyəti. Bakı, “Elm”, 1990.
5. Xəliləddin Xəlilli. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli in-kişaf tarixi. Bakı, “MBM”, 2007.
6. Şirməmməd Hüseynov. Mənəvi irzimiz və gerçəklik. Bakı, “Adil-oğlu”, 2004.
7. Cəlal Qasımov. Yaddaşın bərpası. Bakı, “Mütərcim”, 1999.

Tarixi faktların məntiqinə nüfuz edən görməli tədqiqatçı

Yaradıcı insanın kimliyini hər kəsdən, hər şeydən öncə öz əsərləri nişan verir. Professor Şirməmməd Hüseynovun “Müstəqilliyin çətin yolu... Biz hara gedirik”, “Milli haqq və ədalət axtarışında”, “Mənəvi irsimiz və gerçəklik”, “Mətbu irsimizdən səhifələr” və b. kitablarını oxuyarkən gözlərimizin önündə alim şərəfini hər şeydən üstün tutan, konyukturadan uzaq duran bir elm xadiminin, vətən, millət sevdalı ziyalının, gerçək tarixi faktların, elmi dəlillərin fəlsəfi mahiyyətinə nüfuz etməyi bacaran tədqiqatçının surəti canlanır. Onun haqqında deyilən, yazılan fikirlər sırasında 50 illik dostu, böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin yazdığı iki misranın daşdığı məzmun, məna yükü xarakterini, mənəvi aləmini daha dolğun ifadə etməsiylə fərqlənir:

*Şirməmməd - əxlaqın, haqqın öz səsi,
Ləyaqət, dəyanət mücəssiməsi!*

Şirməmməd Hüseynov 20 ildən artıq bir müddətdir ki, öndə M.Ə.Rəsulzadə olmaqla xalqımızın istiqlala qovuşmasında, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qurulmasında müstəsna xidmətləriylə fərqlənən qeyri-adi şəxsiyyətlərin nəzəri və əməli fəaliyyətlərini tədqiqat obyektinə, təhlil predmetinə çevirərək araşdırmaqla məşğuldur.

Keçmiş yalnız unudulmadıqda tarix olur. İstiqlal tariximizin unudulmamasında, tarixə çevrilməsində Ş. Hüseynovun böyük xidmətləri var. M.Ə.Rəsulzadənin yüz, yüz on il bundan öncə ərəb əlifbası ilə yazdığı əsərlərini toplayıb, araşdırıb, latın qrafikalı çağdaş əlifbamıza çevirərək xronoloji ardıcılığa əsasən cil-cild çap etdirən Ş.Hüseynov, bununla da ona möhtəşəm bir abidə ucaltmışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərinin III cildinə yazdığı ön sözdə özünü bu mətləbdən bəhs edərək yazıb: “Artıq 20 ildir ki, sifarişsiz və təmənnasız bu böyük millət fədaisinin əsərlərini araşdırmaq, toplamaq və nəşr etdirməklə məşğulam. 1992-ci ildə əsərlərinin I cildini (1903-1909), 2001-ci ildə II cildini (1904-1914) çox çətinliklə

də olsa nəşr etdirməyə müvəffəq olmuşam. İndi III cildi, yəni 1915-1916-cı illərdə “İqbal”, “Yeni İqbal”, “Açıq söz” qəzetləri və “Qurtuluş” məcmuəsində dərc edilmiş əsərlərini oxuculara təqdim edirəm. Bu çox zəngin, mürəkkəb, təhlükəli, qeyri-adi dövr idi. Bəşəriyyət ilk dünya müharibəsi təcrübəsini yaşayırdı. Millətlərin, xalqların, dövlətlərin taleyi həll olunurdu. Dünyanın siyasi durumu, xəritəsi dəyişirdi. Dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü itirmiş, hətta fiziki mövcudiyyəti təhlükə altında olan Azərbaycanı xilas etmək kimi tarixi bir vəzifə yaranmaqda idi. Millətin bütün sağlam qüvvələrini vətəni və milləti xilas etmək uğrunda mübarizəyə hazırlamaq lazım idi. Bu müqəddəs vəzifəni öhdəsinə götürmüş mücahidlərin öndəri M.Ə.Rəsulzadə idi. Onun 1915-1916-cı illərdəki fəaliyyətinin, o cümlədən publisistik fəaliyyətinin məgzi, qayəsi də bu idi. Dövlət müstəqilliyini bərpa etmək fikri, məfkurəsi məhz bu illərdə yaranmağa başlamışdı. İki il sonra 1918-ci il mayın 28-də bu arzu çin oldu. Azərbaycanın müstəqilliyi bərpa olundu”

M.Ə.Rəsulzadənin 1917-ci ilin yanvarından 1918-ci ilin aprelinədək olan dövrdə, siyasi təlatümlərə yol açan inqilabların baş verdiyi zaman kəsiyində qələmə aldığı məqalələrinin, qurultay, yığıncaq, mitinqlərdəki çıxış və məruzələrinin o dövrün mətbuatında dərc olunmuş mətnlərindən ibarət olan IV cild isə bu yorulmaz araşdırıcının səyi hesabına 2013-cü ildə işıq üzü görüb.

Ş.Hüseynov tərəfindən Azərbaycanın ictimai fikir tarixinin XIX yüzilin son rübünü və XX yüzilin ilk onilliklərini əhatə edən geniş bir dönməsinə dair apardığı araşdırmalar həm miqyas, həm də mahiyyət baxımından adamı heyretləndirir. Onun sayı-hesabı bəlli olmayan məqalələrində əksini tapmış olduqca nadir, zəngin faktologiya materialları və bunlara yazdığı aydınlatmalar, şərhlər, izahlar o çağların ictimai-siyasi, mənəvi-psixoloji mənzərəsini bütün özəllikləriylə gözlərimizin önündə canlandırır.

Ş.Hüseynovun məxfiliyin kölgəsindən çıxararaq təhlil müstəvisinə cəlb etdiyi gerçək tarixi faktlar bizə hansı mətləblərdən bəhs edir?

Əvvəla, Ş.Hüseynov bütün bunları tarixi yaddaş elementi olaraq çağdaş nəsillərə çatdırmaqla Sovet-kommunist rejimi dövründə

nəsillər arasında süsləşən mənəvi telləri möhkəmləndirmək kimi tarixi missiyanı yerinə yetirir.

Yalnız mükəmməl zəka sahibləri dar şəxsi maraqların fəvqünə yüksəlib öz vətənləri, xalqları üçün xeyirli işlər görməyə qabil olurlar. Çünki onların fəaliyyəti zəkanın hökmünə uyğunlaşan düşüncədən qaynaqlanır.

Mükəmməl zəka kimi istinadgahdan məhrum olan, elə bu səbəbdən də hansı vasitə ilə olursa-olsun dünya nemətləri əldə etməyi özünün həyat qayəsinə çevirən fərdlər isə mənsub olduqları cəmiyyət üçün faydalı işlərə imza ata bilməzlər. Səbəbi isə budur ki, onları zəka deyil, instinktlər idarə edir.

İngilis filosofu C.St. Millin fikirləri də bunu təsdiq edir. O, yazıb ki, əqli və əxlaqi cəhətdən inkişaf edən adamlar nisbətən az təmin olunurlar, həyatdan az məmnun olurlar. Kamillər nadanlara nisbətən dünyadan az həzz alırlar, iztirabları isə onlara nisbətən qat-qat çox olur. Lakin kamillər keyfiyyətə çox aşağı zooloji həzz almaq naminə nadan olmaq istəmərlər, təmin olunmuş zooloji varlıq olmaqdansa təmin olunmamış insan olmağa üstünlük verirlər.

Ş.Hüseynov, Həsən bəy Zərdabinin dəfn edildiyi gün Əhməd bəy Ağaoğlunun keçmiş nəsillərə ünvanladığı giley-güzarını öz çağdaşlarına çatdırmaqla onları tarixdən dərs almağa, milli tərəqqiyə, ictimai fikrin inkişafına mane olan nə varsa hamısından imtina etməyə, dar şəxsi maraqların fəvqünə yüksəlib vətən, xalq üçün xeyirli işlər görməyə, yəni ülvəi dəyərlərə xidmət etməyə çağırır. Eyni zamanda bu çağırışa etinasız münasibət sərgilənəcəyi təqdirdə indi həyatda olan nəsillərin də gələcəkdə bu qəbildən olan ittihamlara məruz qalacağı barədə xəbərdarlıq edir: "1907-ci il noyabrın 30-da Həsən bəy Zərdabinin dəfn mərasimində Əhməd bəy Ağayev vida nitqi söyləyib. Böyük Milli Mücahidimiz, bütün varlığını həmvətənlərini millət və xalq kimi formalaşdırmağa sərf etmiş, "dünya malına göz dikməyib, ancaq camaat dərdinə qalan, axırda da quru taxt üstə vəfat edən, Əhli-əyalına heç bir şey qoymayan" Zərdabiyə müraciətlə demişdi: "Ey Aliruh! Şimdi sən gedirsən ata-babalarımızın, əcdadlarımızın hüsuruna! Onlara bizdən

salam yetirib də bizim bu şikayətimizi de: Ey əcdad, ey babalar! Bizə nə gün qoydunuz? Bizə nə növ irs qoydunuz getdiniz!? Stanlarımız (məmləkətimiz) xərabə, vilayətlərimiz viranə! Cümlə millətlər arasında sərnigün, xar, zəlil, məqhur (qəhr olmuş), məzlum, əhalimiz pozğun! Gündən- günə tənəzzül edib, günü-gündən puç və zay olmaqladayız! Əlan işimiz, sənətimiz oğurluq, quldurluq, bir-birimizin canına, malına, irzi-namusuna qəsd etmək imiş, Eh kaş nə biz olaydıq, nə böylə irs".

İndiki nəslin ömür payına çox ağır yük düşüb: Müstəqillik, öz taleyinin sahibi olmaq, milli dövlətini yaratmaq, onu müdafiə edib yaşatmaq və gələcək nəsillərə vermək məsuliyyəti. Əgər bunu bacarmasaq, övladlarımız və nəvələrimiz əsrin əvvəllərindəki ittihamları yenə təkrar edəcəkdir. Bu dünyanın faciəsi o dünyamızın da faciəsinə çevriləcək. Bizə rəhmət oxumaq əvəzinə ünvanımıza lənət yağdıracaqlar. Bax, məsələ belə durur. Gərək seçək!"

Ş. Hüseynov 1954-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində pedaqoji fəaliyyətə başlayıb. Onun müəllimliyi də ideal olub. Vaxtı ilə Şirməmməd müəllimin mühazirələrini auditoriyada tələbə kimi dinləmiş, sonralar öz müəllimiylə çiyn-çiynə çalışaraq jurnalistikanın nəzəri məsələlərindən dərs demiş Cahangir Məmmədli, Ş.Hüseynov haqqında, daha doğrusu onun necə müəllim olması barədə sətirlərində kövrəklik duyulan bir məqalə yazıb. Həmin yazıdan bir parçaya diqqət kəsilək: "...Universitet təmizliyinin uzun müddət Şirməmməd müəllimin çiynində dayandığını heç kəs inkar edə bilməz. Öz tələbəsinə əyri gözlə baxan 60-cı illərin universitet rektoru onun qəzəbinin hesabına isti kreslosunu tərk edib, tələbəsindən təmənna uman neçə-neçə "müəllim" onun bircə işarəsi ilə universitetdən uzaqlaşmış. Nadir müəllimlərdəndir ki, heç vaxt tələbəyə qeyri-obyektiv qiymət verməyib. Fakültədə saxlamaq üçün tələbələrə içərisindən zaman-zaman müəllim seçib. Bu seçimdə tələbəsinin təmizliyi, elmiyi əsas ölçü olub. F.Mehdini, Y.Əlizadəni, A.Rüstəmovu, N.Əhmədlini haçansa beləcə müştəri gözü ilə duyub və fakültədə qalmalarına şərait yaradıb. Təmiz dünyasının təmizliyindən yararlanmış bu adamların indi bəzən bir neçə yerdə işləməyə məcbur

olmasına, başqaları kimi haçansa özünə, “gün ağlamamasına” işarə ilə bizi sınayırmış kimi bir dəfə: - “Sizi bədbəxt eləmədim ki?” – dedi. İçində çox-çox qəribə, bəlkə də zamana üsyan faktı daşıyan bu sual şəxsən mənə yönəlmişdi və mənim həmin anda nədənsə Mirzə Cəlilin bir zaman uşaqlarının soyuq otağını qızdırmaq üçün öz əl-yazmalarını sobada yandırmağı yadıma düşdü....”

Bomərşə 10 il ərzində bütün Fransanı qarış-qarış gəzərək Volterin itib batmaqda olan əsərlərini toplayıb çap etdirdi. Cəmiyyət onu Fransanın zəka qəhrəmanı səviyyəsinə yüksəltdi. Bu sətirləri yazarkən həm Şirməmməd Hüseynovun eyni mahiyyət kəsb edən fəaliyyətini, həm də Volterin bir kəlamını xatırladım: “Axmaq üçün qocalıq yük, qanmaz üçün qış, elm adamı üçün bol məhsul dövrüdür”.

Allahdan diləyim budur ki, Şirməmməd müəllimə planetin ən yaşlı adamı rekordunu təzələmək imkanı yaratsın ki, bol məhsul verə bilsin.

“Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti”nin yaranış və fəaliyyət tarixi haqqında

1917-ci il fevral –burjua demokratik inqilabı nəhəng Rusiya imperiyasında mütləqiyyət üsul-idarəsinə son qoydu. Romanovlar sülaləsinin 304 il davam etmiş hakimiyyəti tarixə qovuşdu. Bu sülalənin hakimiyyət başında olduğu dövəndə törədilən rəzalətlərin cəhənnəm əzabını yaşamış digər xalqlar kimi Azərbaycan türkləri də mütləqiyyətin süqutunda öz nicatını görüb.

1917-ci il martın 23-də “Molla Nəsrəddin” dərgisinin 7-ci sayında çar rejiminin devrilməsiylə bağlı bir yazı çap olunub. Orada deyilirdi: “Şükür Allaha qurtardıq! Qurtardıq Peterburq vəzirlərinin zülmündən, qurtardıq qubernatorların zülmündən, qurtardıq naçalnik və pristavların və bunlardan aşağıdakı pillə qurdlarının zülmündən. Qurtardıq kənd yüzbaşılarının tatarından, qurtardıq strajniklərin şallağından, xilas olduq min-min zalımların zorbazorluğundan. Şükür Allaha ki qurtardıq.¹

Şəkinin “Hürriyyət” meydanında elə o dövəndə keçirilən mitinq zamanı Sultan bəy Əmircanovun əhali qarşısında söylədiyi fikirlər də məzmun və mahiyyət baxımından “Molla Nəsrəddin” dərgisində yazılanlarla üst-üstə düşüb. Sultan bəy yurddaşlarına müraciətində deyib: “Həzərət! Bu gün inqilabdır. Biz bu vaxta qədər insan deyildik. Bugünkü inqilabın əli ilə bağışlanan insaniyyət libasını məmnuniyyətlə geyməliyiz.

Çar hökuməti bizi oxumaqdan məhrum etmişdi. Bu gündən etibarən biz mədəni-maarif sarayları tikməli və onun içində tərbiyə almalıyıq. Cəhalət xarabalarında yatmaq zamanı keçdi. İndi Kerenski hökuməti başda durur. Bu hökumət çara bənzəmir. Bu hökumətin verdiyi qanunlar hamını razı salacaqdır.²

Əlbəttə, Kerenski hökumətinin Rusiya imperiyasının tərkibində olan xalqların maariflənməsinə, təhsillə əhatə olunmasına münasibəti heç də çarizmin bu problemlə bağlı tutduğu mövqedən əsaslı dərəcədə fərqlənə bilməzdi. Əslində, Sultan bəy arzularını gerçəklik kimi təqdim edib və bu arzuların illüziya olduğunun fərqiə varə bilməyib.

Sonralar Stalin repressiyasının qurbanı olmuş görkəmli yazıçı və ictimai-siyasi xadim Yusif Vəzir Cəmənzəmiqlinin fevral inqilabından sonra yaranmış durum haqqında yazdıqları da yeni rus hakimiyyətinə bəslənən ümidlərin puçluğunu təsdiq edirdi. O, bildirdirdi: “Rusiya bu saat alt-

üst olur. Başsızlıq o qədər artıb ki, sabaha sağ çıxmağa ümid yoxdur. Azərbaycan da Rusiya kimidir. Bir tərəfdən də rus əsgərləri camaatımıza qorxu çəkdirir. Ölkə nizama salınmalıdır. Köhnə rus hökuməti öldü. Təzəsi yoxdur. Olsa da ondan bizə bir fayda olmayacaq...”³

Lakin, bütün bunlara baxmayaraq çarizmin devrilməsindən sonra liberallaşma ictimai-siyasi və mədəni həyatın bütün sahələrində özünü biruzə verib. Maarifpərvər şakililər fevral inqilabından sonra Sultan bəyin dediyi kimi “mədəni-maarif sarayları ucaltmaq” üçün əməli fəaliyyətə başlayıblar. 1917-ci il martın sonlarında “Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti” adlı qurum təsis edilib. Xalqı təhsilə qovuşdurmaq kimi böyük bir amala xidmət edən insanların rəsmi orqanların heç bir yardımı olmadan könüllü olaraq öz imkanları hesabına gördükləri işlərin miqyası adamı heyrləndirir.

Bu cəmiyyət ibtidai məktəblər üçün müəllimlər hazırlayan kurs açıb. Kursda yalnız Şekidən deyil, Azərbaycanın digər bölgələrindən gələn tələbələr də təhsil alıb. Tələbələrə tədris və məişət xərclərini ödəmək üçün təqaüd də verilib. O dönmənin tələbinə uyğun olaraq kursda onlara hərbi təlim də verilib. Bu məqsəd üçün kursa zabıt dəvət olunub. Üç ay davam edən təhsil prosesi başa çatdıqdan sonra 60 müdavimdən uğurla imtahan verən 35 nəfərə diplomlar təqdim edilib.

Qısa müddət ərzində “Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti” tərəfindən Şeki qəzasında 25 ibtidai məktəb, o sıradan şəhərin “Yuxarı baş” deyilən ərazisində qızlar məktəbi, təhsildən kənarda qalan 200 nəfər nisbətən yaşlı gənclər üçün “Vətən məktəbi” adlı gecə kursu yaradılıb. Tavanasız ailədən olan uşaqların pulsuz paltar və dərs ləvazimatı ilə təmin edilməsi, həmçinin müəllimlərin əmək haqqının ödənilməsi, qəzada açılan qiraətxanalar, konsert və teatr truppalarının fəaliyyəti bu cəmiyyətin adı ilə bağlı olub.

Cəmiyyətin 18 fəxri və 76 həqiqi üzvü var idi. Nurməhəmməd Əfəndi isə bu təsisatın fəxri sədri seçilib.

“Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti” öz məramını dolğun şəkildə gerçəkləşdirmək üçün xeyli maliyyə vəsaiti sərf edib. Maliyyə problemləri Şekinın sahibkarları, tacirləri və ziyalıları tərəfindən şəxsi vəsaitlər hesabına həll edilib. Cəmiyyətə 300 nəfərdən artıq maarifpərvər insan yardım göstərib. O zaman yüksək dəyərə malik olan rus pulu ilə Abdulla Əbdürəhmanzadə 300, tacir Cəfər Əbdürəhmanzadənin oğulları 1000, Mustafa Əlibəyov 200, Hacı Məmmədsadiq Əliyevin vəfat etməsiylə əlaqədar qardaşları ehsan olaraq 200, Süleyman Məmmədzadə, Həmid Qasımoğlu

və həkim Əliabbas Qədimov hər biri 100 rubl “Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti”nə yardım göstərirlər.⁴

Siyahıda babamın – Salam Hacı Məmməd oğlunun adını görüb iftixar duyğusu yaşadım.

Onu da bildirim ki, bu xalqsevər insanların bir çoxu sonralar bolşevik rejiminin repressiyasına məruz qalıb. Buna misal olaraq antisovet fəaliyyət göstərməkdə ittiham edilərək 1937-ci ildə güllələnmiş Əliabbas Qədimovu, Orta Asiyada olan ölüm düşərgələrinin birində 1940-cı ildə məhv edilmiş Mustafa bəy Əlibəyovu göstərə bilərik.

Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsinin kiçik leytenantı, müstəntiq Məmmədov Əliabbas Qədimovun istintaqının bitməsi haqqında 8 sentyabr 1937-ci ildə protokol tərtib edib. 23 sentyabr 1937-ci ildə Azərbaycan SSR xalq daxili işlər komissarı, üç rəngli dövlət təhlükəsizliyi komissarı Sumbatovun təsdiq etdiyi ittihamnamədə Ə.Qədimov bu əməllərdə günahlandırılıb:

1927-ci ildə əksinqilabi mövqedə dayanan müsəvatçı “Türk mühibbi” təşkilatını yaratmaq üstündə həbs olunduğu zaman istintaqdan bu təşkilatın mövcudluğunu gizlədib, yalnız əksinqilabi təşviqata görə ittiham olunub.

Cəzasını çəkdikdən sonra Sovet hakimiyyəti ilə mübarizə mövqeyində qalmaqda davam edib və 1930-cu ildə Şekidə əksinqilabi ünsürlərlə əlaqəni bərpa edib, sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı çıxışın hazırlanmasında iştirak edib. Bu məqsədlə fəal müsəvatçılar Qiyasbəyova və Ağayevlə əlaqəsini bərpa edib və onların vasitəsiylə İrandakı mühacir müsəvatçılarla rabitə qurub.

Şekidə üsyan yatırıldıqdan sonra Qubaya köçüb, orada 1935/36-cı illərdə ətrafına əksinqilabi millətçi ruhlu müəllimləri toplayıb, əksinqilabi müsəvatçı qrup və üsyançı kadrlar hazırlayıb ki, müharibə olarsa Sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı üsyan etsinlər”.

Azərbaycan SSR XDİK üçlüyünün 26 sentyabr 1937-ci il tarixli yığıncağının 18 sayılı protokolundan çıxarışlara baxanda yeni ittihamda oxuyuruq: “Silahlı üsyan hazırlamaq yolu ilə sovet hakimiyyətini devirmək mövqeyində durub, yetkin müsəvatçıdır.

Üçlük həmin iclasda 50 yaşlı Əliabbas Əli oğlu Qədimov haqqında qərar çıxarıb: “Güllələməli. Əmlakını müsadirə etməli.”

Höküm 28 sentyabr 1937-ci ildə gecə saat 1.25-də yerinə yetirilib.

“Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti”nin yaradılmasında iştirak edən və bu xeyriyyə qurumunun davamlı fəaliyyət göstərməsi üçün hərtə-

rəfli, o sıradan sanballı maliyyə yardımı göstərən şəxslərdən biri də Mustafa bəy Əlibəyov olub. Sonralar bütün azad düşüncəli insanlar kimi Mustafa bəy də Sovet hakimiyyətinin qəzəbinə düşərək öldü.

Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (XDİK) Dövlət Təhlükəsizliyi idarəsinin rəisi, üç rəngli dövlət təhlükəsizliyi komissarı Yuvelian Sumbatov Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Mircəfər Bağirova 5 may 1937-ci ildə "tam gizli" qriffiylə göndərdiyi 15129 sayılı məktubda bildirirdi ki, Mustafa bəy Nuxa Şəhər Sovetinin bu il martın 9-da keçirilən plenumunda vəkillər kollegiyasının üzvü kimi çıxış edərək IX Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayına gedəsi nümayəndələrə tövsiyyə vermək adı altında bu əksinqilabi milliyətçi tələbləri irəli sürüb:

1. Xəzər dənizində öz hərbi donanmamız olmalıdır.

2. Müstəqil Xalq Yollar Komissarlığımız olmalıdır.

3. Bakı neft sənayesinin bütün gəliri Azərbaycan Respublikasının xeyrinə saxlanılmalıdır.

Məktubda daha sonra böyük repressiya dönməndə kommunist-bolşevik rejiminə xas olan iftira və və böhtanlara geniş yer verilib. Mustafa bəy, ömür-gün yoldaşı Xədicə xanım ilə birgə 1911-1918-ci illərdə Polistmeysterin binasında çar polisinin nəzarəti altında "İşıq" qəzetini nəşr etməkdə, həmin qəzetdə dini təbliğat aparıb türk əhalisinin başını xarab etməkdə, polisin şpiki (casusu) olmaqda, 1918-ci ilin martında Müsavat təşkilatının bir qrup üzvüylə Fəhlə Deputatları Sovetinə gələrək "Vəhşi diviziya"ya mənsub olan zabitlərdən müsadirə edilmiş silahların geri qaytarılması tələbini irəli sürməkdə, başda Ağakərim olmaqla qoçuları Bakıdakı mənzilinə toplayıb bolşeviklərin əleyhinə yönəlmiş yığıncaqlar keçirməkdə, Qarabəy Qarabəyovla əlaqəyə girib Müsavat Partiyasının yaradılmasında iştirak etməkdə, 1932-ci ildə Şəkinin Zəyzid kəndinin sakinlərini aclıq keçirmələri barədə Moskvaya şikayət məktubu göndərməyə təhrik etməkdə, bir vəkili kimi müdafiə etdiyi Nursadam İlyas qızını aldatmaqda və başqa məsələlərdə günahlandırılırdı.⁶

Sırf danosçuluq örnəyi kimi diqqəti cəlb edən bu məktubda bir-birinin ardınca sıralanan yalanlar az qala adamın gözünü çıxarır.

Adı Azərbaycanın mətbuat tarixinə ilk qadın nəşri kimi düşmüş "İşıq" qəzet yox, jurnal olub. Bu dərgi 1911-1918-ci illərdə deyil, 1911-1912-ci illərdə çap olunub. Cəmi 62 sayı işıq üzü görmüş bu dərginin ətrafına o dönməndə Azərbaycanın ən görkəmli qadınları Hənifə Məlikova, Rübabə Qasımova, Sürəyya Axundova, Sara Vəzirova, Şəkinə Əmir-

canova, Rəhilə Hacıbababəyova, Pəri Sultan Xanlarova və Aişə Hacıqasımovanın toplanaraq qadın hüquqları uğrunda mücadilə apardırdılar.⁷

Sumbatovun hazırladığı ittihamnamədəki yalanlardan biri də Mustafa bəyin Qara bəy Qarabəyovla əlaqəyə girərək "Müsavat"ın yaradılmasında fəal iştirak etməsi barədə olan informasiya idi. Halbuki, Q. Qarabəyov "Müsavat"la qarşıdurma mövqeyində dayanan "İttihad" Partiyasının rəhbəri olub. Azərbaycan parlamenti təsis edilərkən "Müsavat"dan sonra burada, ən çox deputat yeri əldə edən "İttihad" parlament fraksiyası yaradaraq 1919-cı ilin dekabrına qədər milli demokratik cərəyanın başında duran "Müsavat"a qarşı müxalifətdə olub.⁸

M. Əlibəyovun bir qrup müsəvatçı ilə Bakı Sovetinə gələrək "Vəhşi diviziya" zabitlərinin (əslində yenidən yaranmağa başlayan milli ordunun özəyini təşkil edən hərbiçilərin. H.M.) müsadirə edilmiş silahlarının geri qaytarılmasını tələb etməsi və bolşeviklərə qarşı Bakı qoçuları ilə birgə fəaliyyət göstərməsi barədə faktlara gəldikdə isə bunlar o zaman baş verən olayların ümumi kontekstindən çıxarılaraq təqdim edilib. Bəs, bəhs olunan dönmə xas olan gerçəklik nədən ibarət idi?

I Dünya müharibəsi illərində rus ordusunun tərkibində Osmanlı dövlətinə qarşı döyüşən 4500 erməni əsgəri və zabiti 1918-ci ilin əvvəlində Şərq cəbhəsini tərk edib Bakıda cəmlənmişdir. Kommunist-bolşevik maskası ilə özünün daşnak xislətini gizlətməyə çalışan S. Şaumyan onları Bakı Sovetinin hərbi qüvvələri sırasına daxil edib öz çetiri altına almışdır.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında ermənilər tərəfindən Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Lənkəranda 50 min Azərbaycan türkü qətlə yetirilmişdir. Şamaxı qəzasının 58 kəndi dağıdılmış, 7 minədən çox adam, o sıradan 1653 qadın, 965 uşaq öldürülmüşdür. Quba qəzasında 122 müsəlman kəndi yerlə-yeksan edilmişdir. Qarabağın Dağlıq hissəsində 150-dən çox, Zəngəzur qəzasında 114 müsəlman kəndi vəhşicəsinə dağıdılmış, əhalinin xeyli hissəsi məhv edilmişdir. Qars vilayətində 82 kənd yandırılmışdır. İrəvan müsəlmanlarının bir müraciətində göstərilir ki, orada 88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 131970 nəfər öldürülmüşdür. Daşnak hökuməti havadarlarına arxalanaraq qədim türk torpaqlarının hesabına "türksüz Ermənistan" yaratmaq niyyətinə düşmüşdü. Məhz bu dəhşətli siyasətin məntiqi nəticəsi olaraq 1916-cı ildə İrəvan quberniyasında yaşayan əhalinin sayı 373582 nəfərdən 1922-ci ildə 70000 nəfərə enmişdir.⁹

O, keçmiş çar ordusunun ermənilərdən ibarət bu əsgəri qüvvəsindən istiqlalçılığı məhv etmək üçün istifadə etməyi planlaşdırırdı. Erməni hərbiçilərinin Bakıda törətdiyi bəd əməllərin həddi-hüdudu yox idi. Bütün bunlar

azmış kimi çar ordusunun bu tör-töküntüsü şəhərin küçələriylə addımlayıb xalqa mənəvi işgəncə vermək üçün belə bir üzündənə marş da oxuyurdu.

*Bir, iki Bakı oldu bizimki,
Bir iki, Qafqaz oldu bizimki,
Dənizdən – dənizə,
Qara dəniz, Aralıq dənizi,
Üstəlik Krit adası,
Yaşa, çox yaşa Andranik paşa
Andranik paşa, səni çox yaşa.....⁹*

Şaumyan bütün bunlara göz yumduğu halda, H.Z.Tağıyevin milli ordu quruculuğu zamanı Lənkəranda şəhid olmuş oğlu Məhəmməd Tağıyevin cənazasını “Evelina” gəmisində Bakıya gətirən milli ordunun 18 nəfər zabitinin tərkisiləh edilməsi barədə göstəriş verir. Bu haqsızlıq xalqın səbr kasasını daşıdıran son damla olur. Mustafa bəy, məhz ayağa qalxaraq silahların geri qaytarılmasını tələb edən xalqın iradəsinin ifadə edərək həmfikirləriylə birgə Bakı sovetinə gəlib və bu tələbi bolşevik – daşnaq rejiminin rəhbərlərinin diqqətinə çatdırıb.

Mustafa bəyin Bakı qoçuları ilə bolşeviklərə qarşı əlbir-dilbir olması faktı haqqında isə bildirmək yerinə düşər ki, bir çoxlarının bəyən-mədiyi, bəzələrində şəhər-şəbədə söylədiyi qoçular 1918-ci ilin martında Bakıda qırğın törədən Şaumyan qrupuna qarşı ölüm-dirim savaşına çıxıblar. Onlar Mərdəkan, Bülbülə, Binə və Qala kəndlərinin müdafiəsini təşkil edib böyük qurbanlar bahasına bu kəndlərin ermənilərin əlinə düşməsinə imkan verməyiblər.

“Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti”nin idarə heyətinin üzvlərindən olan Zəhid İbrahimxəlilzadə Azərbaycanda sovet-kommunist rejimi bərqərar olduqdan sonra, dəqiq desək 1921-ci ilin martında “Antantanın, xüsusən İngiltərənin xeyrinə fəaliyyət göstərməkdə, antisovet mövqedə dayanan “Müsavat Partiyasının gizli təşkilatı”na mənsub olmaqda ittiham olunaraq həbs edilib.

O zaman bədnam əməlləriylə ad çıxarmış Şəki Siyasi Büronun rəisi Rüstəmov Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının rəisi M.C.Bağırova 2 may 1921-ci il tarixdə yazdığı 482 sayılı raportda onu belə xarakterizə edib: “Zəhid İbrahimxəlil oğlu zəhmətkeşlər və yoxsullar arasında kommunist partiyasını nüfuzdan salmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. O, Şəkidə İcraiyyə Komitəsinə seçkilər zamanı Müsavat Partiyasının xeyrinə güclü təbliğat aparmışdır. Zəhid İbrahimxəlil oğlu 476 sayılı raportumda sizə məlumat verdiyim həkim Qədimovun məsləhətdaşlarındandır. Zəhid

İbrahimxəlil oğlu özünün məsuliyyətsiz davranışı ilə Şəki qəzasında ictimai həyatı daim qarışdırır”¹⁰

Xeyriyyəçilik məqsədilə yaradılan bu qurumun fəaliyyətindən bəhs edən “Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti”nin 1917 sənəsi bir apreldən 1919 sənəsi bir marta qədər mədaxil və məxaric hesabı” adlı kitabça 1919-cu ildə Şəkidə çap olunub. Lakin 70 ildən artıq bir müddət ərzində kitabçanın varlığından kimsənin xəbəri olmayıb. Həmin nəşr haqqında ilk məlumatı “Azərbaycan Yazıçılar Birliyi”nin üzvü Sabir Əfəndiyevdən aldım. O, ərəb əlifbası ilə yazılmış kitabçanın surətini çıxararaq 2000-ci illərin lap başlanğıcında (dəqiq tarix yadımda deyil) mənə təqdim etdi. Ərəb əlifbasını bilmədiyimdən onun məğzi, mahiyyəti mənim üçün məchulluq haləsinə bürünmüşdü. Bu nəşri latın qrafikalı əlifbaya necə çevitdirmək qayğıları ilə yaşayarkən AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzinin direktoru, professor Zəkəriyyə Əlizadədən xoş bir xəbər aldım. Onun dediklərindən məlum oldu ki, bu nadir kitabçanın digər nüsxəsini (bəlkə də sonuncusunu) M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun direktoru Məmməd Adilov (Allahdan ona qəni-qəni rəhmət diləyirəm) tapıb latın qrafikalı çağdaş əlifbaya çevirib.

Mən həmin kitabçanı qələmə aldığım “Şəki üsyanı” kitabının ikinci nəşrinin əlavələr bölməsinə daxil etdim. Ümumiyyətlə, son illərdə bir neçə nəşrdə, həmçinin dövrü mətbuatda “Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti”nin fəaliyyəti haqqında məhdud məlumatlar verilib. Lakin bu informasiya təbii ki, cəmiyyətin fəaliyyəti haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq imkanına malik olmayıb.

Bu amili əsas götürərək “Nuxa Hürriyyəti -Maarif Cəmiyyətinin 1917 sənəsi bir apreldən 1919 sənəsi bir marta qədər mədaxil və məxaric hesabı” kitabçasını tam şəkildə, yazdığım geniş şərh ilə birgə bu kitaba daxil etməyi münasib bildim.

Dəyərli oxucular, bu hesabatı oxuyarkən əcdadlarımızın xalqın savadlanması üçün gördükləri işin miqyası haqqında əldə etdiyiniz bilgilərdən irəli gələn qürur hissi sərf etdiyiniz vaxta və zehni qüvvəyə heyifslənməyə sizə heç cürə imkan verməyəcəkdir.

*Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyətinin
1917 sənəsi bir apreldən 1919 sənəsi bir marta qədər
mədaxil və məxaric hesabı
(2 sənəlik fəaliyyəti münasibətilə)*

Rusiya mənhus istibad hökumətinin yıxılıb, hürriyyət alınması münasibəti ilə millətimizin maarifcə geridə qaldığı nəzərə alınaraq, Nuxa ziyalı cavanlarımızdan bir neçəsinin təşəbbüsü ilə Nuxada 1917 sənə mart ayının axırlarında “Hürriyyəti-Maarif Cəmiyyəti” naminə bir bilik cəmiyyəti təşkil olundu. 30 nəfər üzvün vücudilə ictimai ümumiyyəti-idarə intixab olundu. İdarə fəaliyyətə başlayıb, təzə üzvlər cəlb edib, ianələr topladı, teatrolar vermək üçün dram heyəti təsis edib, teatro və müsəlmən məktəbindən savayı, milli məktəblərimiz olmadığından Cəmiyyət ən əvvəl ibtidai milli məktəblərin küşadına iqlam etdi, ancaq həmin məktəblər üçün müəllimlər yoxluğunu nəzərə alaraq, yay mövsümündə müəllimlər kursu açmağa qərar verdi. Müfti və şeyxülislam həzrətlərinin Şəkiyə vürudunda idarə onlara bu fikrini bəyan etdi. Fikir hüsni-rəğbətlə qəbul olundu və müşar ileyhanın təşviqilə tarixi bir gecədə şahnişin otağında doqquz min manat həmin məqsəd üçün para toplandı, lakin həmin paralar Cəmiyyətə verilməyib, kursa və Cəmiyyətə biganə bir neçə ağaların təsərrüfünə keçdi. Hər nə qədər Cəmiyyət bu paranın kursa verilməsinə çalışsalar da, nəticədə “maariflə məşğul olmaq zamanı deyil”, - deyə cavab aldı. Hərçənd Cəmiyyət bu üzəndən böyük müşkülata uğradısa da, fəqət yenə məqsədindən əl çəkmədi. Şəhər və kəndlərə kurs açılacağı xəbər verdi və müqtədir müəlimlər dəvət edilib, 1917 sənə iyun ibtidasında kurs açıldı və dərslər başlandı. Nuxa qəzasının hər küncündən, hətta Şamaxı və Qaryagin (Füzuli) kibi uzaq guşələrdən altmışa qədər tələbə toplandı. Tələbələr imtahan ilə qəbul olunaraq, dərəcə şüru etdilər. Kursda fünündan, ədəbiyyatdan, təlim və tərbiyə üsullarından hər növ dərəcə verilərək, bir də tədris üsulunu təcrübə ilə göstərmək üçün kursun cənbində bir nümunə ibtidai sinif təsis olundu. Cəmiyyət tələbələrin qeyri ehtiyaclarını da nəzərə alaraq, onlar üçün yatacaq və möhtaclıqlarına aylıq maaş verdi. Həmçinin ərzaq komitəsindən onlar üçün ucuz qiymətlə ərzaq alıb verdi. Tələbələrə zamanın iqtizasına görə hər təlimini öyrətmək üçün bir zabıt də dəvət olundu. Üç ay müttəsil təlim tədrisdən sonra imtahanlar

verilərək, 35 nəfər tələbəyə ibtidai məktəblərə müəllimlik əhliyyətnaməsi verildi. Müəllim hazırladıqdan sonra Cəmiyyət milli məktəblər açmağa şüur etdi. O zaman vaxtı ilə şəhərin ən küzidə məktəblərindən olan ikinci Cümə Məscidi cənbindəki vətən məktəbi bərbad bir halda idi. Müəllim və maaş yoxluğundan məktəb dağılıb, uşaqlar küçələrə tökülmüşdü. Cəmiyyət bu məktəbə təcrübəli və yeni çıxan müəllimlərdən dəvət edərək, onları maaş cəhətindən təmin edib, məktəbi nizama saldı. Bir az vaxtın içində iki yüzə qədər uşaq küçələrdən yığılıb, təhsilə bağlandılar. Cəmiyyət kəndlərdə də məktəblər açmağa mübəllighlər göndərərək, əhalinin köməyi ilə 25-ə qədər məktəb binası qoydu. Bundan başqa, Cəmiyyət savadsız, sinni böyük cavanlarımızın da qeydinə qalıb, onlar üçün vətən məktəbində pulsuz gecə kursu açdı.

Qız balalarının oxuyub tərbiyə sahibi olması cəmiyyətin məqsədlərindən birisi olduğundan maarifcə ən geridə qalan şəhərin “Yuxarı baş” hissəsində yenə pulsuz olaraq bir qız məktəbi də güşad etdi. Burada fəqir qızların kitab, qələm, dəftər məxaricini də cəmiyyət öz öhdəsinə götürdü.

İki sənə müddətində cəmiyyət həmin məktəbi öz xərcilə idarə etdi. Bununla belə hökumətdən də müavinət gözləməkdə idi. Təşəkkürlər olsun ki, milli hökumətimizin maarifə verdiyi əhəmiyyətdən dolayı, cəmiyyət məktəblərinə müavinət göstərdi və müəllimlərin maaşını verməyi öhdəsinə aldı.

Cəmiyyət burada Nuxa və Ərəş maarif müfəttişi Abdullah bəy Əfəndizadə cənablarına minnətdardır. Cəmiyyət millətin qeyri ehtiyaclarına da biganə qalmamışdır.

Kazanda ümumrusiya müsəlmənlərinin hərbi qurultayına göstərdiyi müavinət, fəqir müsəlmən tələbələrə verdiyi ianə və qeyri bu qəbildəndir.

Həmin iki hərç-mərc sənələrində xeyli müşkülata uğrayıb böyük-böyük maneələrə təsadüf edən cəmiyyət yuxarıdakı fəaliyyət göstərə bildiyindən ümidvardır ki, bundan sonrakı zamanda da millətin köməyi ilə bütün məqsədlərinə nail olacaqdır.

*Nuxa “Hürriyyəti-Maarif Cəmiyyəti”nin
iki sənəlik haqq-hesabı*

Cəmiyyətin idarə heyəti.

1917 sənəsi aprel ibtidasından 1919 sənəsi mart ibtidasına qədər cəmiyyət idarəsinin heyəti aşağıda zikr olunan şəxslərdən ibarətdir.

1. Fəxri sədr – Nurməhəmməd Əfəndi İmamzadə
2. Müavinü sədr və xəzinədar – Abdullah Əbdülrəhman-zadə
3. Katibi cəmiyyət – Veysəl Mustafazadə
4. Əbdürrəşid Əfəndizadə
5. Zahid İbrahimxəlilzadə
6. Əsgər Ağaməhəmmədzadə
7. Mirhəsən Axundzadə
8. Rəcəb Əfəndizadə

Bunlara qandırat və idarə köməkçiləri

1. Hacı Qədir Hacı Əhməd oğlu
2. Usta Əhməd usta Əziz oğlu
3. Hidayət Hacı Əfəndi oğlu
4. Yusif Xəlilzadə
5. Musa Muradov

Təftiş komissiyası

1. Əbdülkərim İmamzadə
2. Həsən Əbdülrəhmanzadə
3. Cəfərqulu Bəşir oğlu
4. Ələkbər Hacı Məhəmməd oğlu
5. Vahab Sadıqzadə

Məzkur illərin ərzində cəmiyyətin fəxri əzası 18, həqiqi əzası 76 nəfərdir.

Nuxa Hürriyyəti-Maarif Cəmiyyətinin 1917 sənəsi 1 apreləndən: varidat

1. Üzvlük verimləri	
a) 18 fəxri əzadan	450 manat
b) 76 həqiqi əzadan	365 manat
2. Teatralardan	
a) "O olmasın, bu olsun" teatrosundan	439 man.50 qəp.
b) "Molla İbrahimxəlil kimyagər" teatrosundan	814 man. 60 qəp.
3. Oruc bayramı münasibətilə verilən rautdan	1100 man.90 qəp.
4. Cəmiyyətin qız məktəbində verilən fincan çaydan	169 man. 20 qəp.
5. Cəmiyyətin qəbz kitabçaları üzrə toplanan ianələrdən	1563 man.40 qəp.
6. Cəmiyyətə xüsusi şərait üzrə verilən ianələrdən	2100 manat
7. Həsən Əbdürrəhmanov vasitəsilə Nuxa İttihadi-Tərəqqi Firqəsindən müavinət	1500 manat
8. Cəmiyyət idarəsinə götürdüyü vətən məktəbindən mədaxil	2836 man.55 qəp.
9. Müəllimlər kursu tələbələrindən əhliyyətnamə pulu	52 manat
10 Cəmiyyətin dram heyətindən ianə	200 manat

Yekun:

11611 man.15 qəp.

Sənəlik balansı (haqq-hesabı): 1919 sənəsi 1 marta qədər məsarifət

1. 1917 sənəsi yay mövsümündə Cəmiyyət tərəfindən açılan müəllimlər kursuna:	
a) möhtac tələbələrə maaş	765 manat
b) kursda təlim verən müəllimlərə haqqı-təlim	389 manat
c) kursun idarə xərcləri	71 man.95 qəp.
ç)kurs tələbələrinə əhliyyətnamə çapına	50 manat
2. Kəndlərdə məktəb açmaq üçün təbliğata məsarif	73 manat
3.Vladıqafqazdakı müəllimlər kursu tələbəsi Abdilmabud Sərkərova ianə	180 manat
4. Təhti-idarəsindəki vətən məktəbinə məsarif	5149 man.15 qəp.
5. Gecə kursuna	501 man.20 qəp.
6. Yuxarıbaşda mövsud Cəmiyyətin qız məktəbinə	3141 man.20 qəp.
7. Qazanda ümumi Rusiya müsəlmanlarının hərbi qurultayına ianə	500 manat
8. Nuxada mövcud Nəşri-Maarif Cəmiyyətinə ianə	200 manat
9. Müəllim Həşim Əfəndiyə mükafat nəqdilə	228 man 20 qəp.
10. Cəmiyyətin idarə xərci	123 man46 qəp.
11. Müəllimlər kursu tələbələrinə mükafat nəqdilə	200 manat
12. 1 martda 1919 sənəsi xəzinədərdə nəqd qalıq	38 man.39 qəp.

Yekun:

11611 man 15 qəp

Nuxa Hürriyyəti-Maarif Cəmiyyətinin
1917 sənə 1 aprelədən 1919 1 marta qədər üzv olanların
və ianə verənlərin siyahısı fəxri əza

1. Mustafa Kərimov	25 manat
2. Heydər İsmayilov	25 manat
3. Həsən Sərkərov	25 manat
4. Abdulla Əbdürrəhmanov	25 manat
5. Həsən Əbdürrəhmanov	25 manat
6. Rəsul Hacı Abdulla oğlu	25 manat
7. Məhəmməd Səlimov.	25 manat
8. Əhməd Qasım o. Məhəmmədşadə	25 manat
9. Cəfərqulu Bəşir oğlu	25 manat
10. Yaqub Camalov	25 manat
11. Məhəmmədəli Hacı Məhəmməd oğlu	25 manat
12. Ələkbər Hacı Məhəmməd oğlu	25 manat
13. Həbibulla Hacı İsmayıl oğlu	25 manat
14. Mehdi Hacı Əlizadə	25 manat
15. Yusif Yusifov.	25 manat
16. Qənəbər Rzayev	25 manat
17. Həsən Mustafazadə	25 manat
18. Zəkəriyyə Rəhmanşadə	25 manat

Yekun:

435 manat

Həqiqi əza

1. Əbdürrəşid Əfəndizadə	5 manat
2. Yusif Xəlilzadə	5 manat
3. Veysəl Mustafazadə	5 manat
4. Zəhid Molla İbrahimxəlilzadə	5 manat
5. Məcid Əfəndizadə	5 manat
6. Vahab Hacı Sadıqzadə	5 manat
7. Məhəmmədəli Manafzadə	5 manat
8. Heydər Yaqubzadə	5 manat
9. Şeyx Məhəmməd Molla Sədizadə	5 manat
10. İsfəndiyar Cəfərquluzadə	5 manat
11. Məhərrəm Bəşir oğlu	5 manat
12. Məbud Hacı Əlizadə	5 manat
13. Məhəmmədəli İsmayilov	5 manat
14. Əbdülhəmid Əhməd oğlu	5 manat
15. Məhəmməd Rəsulov	5 manat

16. Cəfər Şirinbəyov	5 manat
17. Zakir Hacı Həsən oğlu	5 manat
18. Zəkəriyyə Hacı Abbas oğlu	5 manat
19. İsmayıl Əhməd oğlu	5 manat
20. Mir Həsən Axundşadə	5 manat
21. Məhəmməd usta Məhəmməd oğlu	5 manat
22. Məhəmmədəli Hacı Məcid oğlu	5 manat
23. Əsgər Ağaməhəmmədşadə	5 manat
24. Əyyub Əfəndizadə	5 manat
25. Abdullcabbar Hacı Məhəmmədbağır	5 manat
26. Əhməd Əbdürrəhmanov	5 manat
27. Yusif Əbdürrəhmanov	5 manat
28. Məhəmməd bəy Rəşid bəy oğlu Əfəndizadə	5 manat
29. Əhməd Nəbizadə	5 manat
30. Şahid Hüseynov	5 manat
31. İsa Zeynalov	5 manat
32. Usta Əhməd usta Əziz oğlu	5 manat
33. Vahid Əsgər oğlu	5 manat
34. Bağı Ağazadə	5 manat
35. Məşədi oruc İsmayıl oğlu	5 manat
36. Rəcəb Əfəndizadə	5 manat
37. Məhəmməd Əbdürrəhmanov	5 manat
38. Həsən Manafov	5 manat
39. Əhməd Hacışadə	5 manat
40. İshaq Manafov	5 manat
41. Məhəmməd Süleyman oğlu	5 manat
42. Zəhid Hacışadə	5 manat
43. Səlim xan Şəxirənov	5 manat
44. Veysəl Hüseynşadə	5 manat
45. Rəhim Rəhimşadə	5 manat
46. M.Qaffar Səlimşadə	5 manat
47. Həsən Tahirşadə	5 manat
48. Mahmud Hacışadə	5 manat
49. Məhəmmədəli Xəlifəşadə	5 manat
50. Məhəmmədqasım Tahirşadə	5 manat
51. İdris Bəşir oğlu	5 manat
52. Hüseyn Lətifov	5 manat
53. Əbdülhəmid Əfəndizadə	5 manat
54. Hacı Mirzə Məhəmmədkərim bəy Əfəndizadə	5 manat
55. İsmayıl Əfəndi Əfəndizadə	5 manat
56. İsmayıl Hacı Məhəmmədəfəndizadə	5 manat

57. Əhməd bəy Şıxalibəyov	5 manat
58. Hacı Qədir Hacı Əhməd oğlu	5 manat
59. İbrahim Səfər oğlu	5 manat
60. Ağa bəy Şıxalibəyov	5 manat
61. Xədicə Xanım Əlibəyzadə	5 manat
62. Əhmədiyyə Əfəndizadə	5 manat
63. Əbdülkərim İmamzadə	5 manat
64. Məşədi Süleyman Cabbarov	5 manat
65. Hacıbala Rəhimzadə	5 manat
66. Abdulcabbar Rəhimzadə	5 manat
67. Hidayət Əfəndizadə	5 manat
68. Ələkbər Ələsgər oğlu	5 manat
69. Hüseyn Bayramov	5 manat
70. Həsən Əbdürrəhim oğlu	5 manat
71. Nurməhəmməd Hacı İsmayıl oğlu	5 manat
72. Hacıağa Əlikəbiyev	5 manat
73. Həbibulla Hacıyev	5 manat
74. Yəhya Əbdürrəhim oğlu	5 manat
75. Mustafa Həmid oğlu	5 manat
76. Hidayət Səməd oğlu	5 manat

Cümlətani:

76 üzv 380 manat

Xüsusi şərait üzrə verilən ianələr:

1. Mustafa bəy Əlibəyov	200 manat
2. Ticarətxanei –Cəfər Əbdürrəhmanzadənin oğulları	1000 manat
3. Abdulla Əbdürrəhmanzadə	300 manat
4. Ticarətxanei-bəradərani –Əliyevlərdən Hacı Məhəmmədsadiq Əliyevin vəfatı münasibətilə müəllimlər kursu tələbələrinə	200 manat
5. Nuxa Ünas Gimnaziyasından	100 manat
6. Süleyman Məhəmmədzadə	100 manat
7. Həmid Qasım oğlu	100 manat
8. Doktor Əliabbas Əfəndi	100 manat

Yekun:

2100 manat

Qəbz kitabçaları üzrə toplanan ianələr:

Birinci nömrə kitabça üzrə	
1. Həmid Qasım oğlu.	25 manat
2. Veysəl Mustafazadə	25 manat
3. Müəllim Həşim Məhəmmədzadə	15 manat
4. Yaqub Nuru oğlu	50 manat
5. Müəllim Məhəmmədiyyə Əfəndizadə	10 manat
6. Müəllim Əhmədiyyə Əfəndizadə	10 manat
7. Müəllim Musa Muradzadə	20 manat
8. Mahmud Nəbizadə	10 manat

Yekunu:

165 manat

İkinci nömrə kitabça üzrə:

Hacı Qədir Hacı Əhməd oğlu	25 manat
----------------------------	----------

Yekunu:

25 manat

Üçüncü nömrə kitabça üzrə:

1. Cabbar Hacı Rəsul oğlu	15 manat
2. Əsgər Tərəzi	50 manat
3. Hacı Mustafa Tərəzi	3 manat
4. Əhməd Qasım oğlu	1 manat
5. Cəbrayıl Murad oğlu	1 manat
6. Yusif Başmaqçı	50 manat
7. Abdussalam Rəsulov	1 manat
8. Məbud Hacı Ağəli oğlu	3 manat
9. Süleyman Əli oğlu	1 manat
10. Hacı Qaffaq Çıraqqı	2 manat
11. Məhəmməd	1 manat
12. İdris Hacı Mustafa oğlu	3 manat
13. Cabbar Cifayev	1 manat
14. Hacı Həsən İsrəfil	5 manat
15. Süleyman Hacı Rəsul oğlu	3 manat
16. İsmayıl Ağayev	3 manat
17. İsmayıl Hacı Musa oğlu	10 manat
18. Məhəmməd Hacı Həbibulla oğlu	25 manat

19. Usta Vahab Tərəzi	1 manat
20. Mehdi Hacı Salam	2 manat
21. Əhməd m Əli oğlu	1 manat
22. Vahid bəy Rəhimbəyov	3 manat
23. Qafar Hacı Sadıqzadə	3 manat
24. Əbdüləziz Hacı Rəsul oğlu	5 manat
25. Ədil xan İlisuyski	5 manat
26. Hacı Məhəmməd Hacı Mirzə xan	1 manat
27. İsmayıl Dodulu	10 manat
28. Hacı Məhəmməd Dodu	1 manat
29. İsa Qəssab	2 manat
30. Sadıq Mustafazadə	3 manat
31. Qurbanəli Hacı Rəşid oğlu	3 manat
32. Yaqub Pirməhəmməd oğlu	3 manat
33. Hüsenybala Əliyev	3 manat
34. Davud Hacı Ağazadə	3 manat
35. Mustafa Hacızadə	2 manat
36. Hacı Osman bəy Əfəndizadə	3 manat
37. İsmayıl Əhmədzadə	1 manat
38. İslam Hacı Əmrəh	3 manat
39. Əbdülkərim Qədir oğlu	2 manat
40. Məhəmməd Qədir oğlu	1 manat
41. Məhəmməd Hacı oğlu	5 manat
42. İsmayıl m. Oruc oğlu	3 manat
43. Məməh Yusif oğlu	1 manat
44. Məhəmməd Salam oğlu	3 manat
45. Hacı Rzaqulu Mustafa	3 manat
46. Rəhim Rəhimzadə	3 manat
47. Paşa Yunus oğlu	3 manat
48. Məhəmməd Hacı Əli oğlu	2 manat
49. Ələkbər Hacı Mustafa oğlu	2 manat
50. Qaffar Xəlil oğlu	1 manat
51. Həsən dayı	1 manat
52. İzzət Əfəndizadə	3 manat
53. Hacı Əhməd Əfəndi	1 manat
54. Hacı Səid Hacı Səməd	1 manat
55. Hacı Səməd	1 manat
56. Hacı Mustafa Ələkbər oğlu	3 manat
57. Möhsün Hacı Rəsul oğlu	4 manat
58. Gülməhəmməd Hüseyn oğlu	1 manat
59. Süleyman Hüseyn oğlu	1 manat

60. Əbdülqədir Hacı Həbibullah oğlu	1 manat
61. Paşa Hacı Əkbər oğlu	1 manat
62. Cabbar	1 manat
63. Əsəd Ağakışizadə	3 manat
64. Məhəmməd	1 manat
65. Bəxtiya Hacı Kəbiş oğlu	3 manat
66. Əsədulla	1 manat
67. Əhməd Hacı Yusif oğlu	10 manat
68. Məşədu Oruc İsmayıl oğlu	20 manat
69. Abdulla Əli oğlu	1 manat
70. Muxtar Əkbərov	2 manat
71. Salam Hacı Məhəmməd oğlu	3 manat
72. İbrahim Mahmud oğlu	3 manat
73. Ağakışi Dabbag	2 manat
74. İslam Səlimzadə	1 manat
75. İdris Hacı Əhməd oğlu	3 manat
76. Lətif	3 manat
77. Süleyman Məhəmmədəli oğlu	5 qəp.
78. Məşədi Hüseyn Sərrac	3 man. 25 qəp.
79. Məcid Əziz oğlu	1 manat
80. Nuruqəlm Məhərrəm oğlu	1 manat
81. Cabbar Manafov	2 manat
82. M. Paşa Novruzov	1 manat
83. İdris Hüseyn oğlu	3 manat
84. Yusif hacı Cümə Abdullazadə	5 manat
85. Şəkər hacı Ağakışi	2 manat
86. Hidayət Həsən oğlu	2 manat
87. Məhəmmədəli Məşədi Qulu İsmayilov	10 manat
88. Cəmiyyətin qız məktəbi müəllimlərindən	10 manat

Yekunu:

264 man. 6 qəp.

Dördüncü nömrə kitabça üzrə

1. Mustafa Məhəmməd oğlu	2 manat
2. Məhəmməd Məmiş oğlu	5 manat
3. Əbdürrəhman bəy Saatsaz	1 manat
4. Şirəli Temur oğlu	1 manat
5. Cabbar Məhəmmədyar oğlu	1 manat
6. Mürsəl Məhəmməd oğlu	2 manat
7. Məhəmməd Bəkir oğlu	2 manat
8. Davud Molla Əli oğlu	1 manat

9. Mustafa Əsəd	1 manat
10. Ələkbər Cəlil oğlu	1 manat
11. Məhəmməd sadıq Əhməd oğlu	1 manat
12. Zəkəriyyə İbrahim oğlu	1 manat
13. Məhəmməd Rəsulov	5 manat
14. Ələsrəf Əbdülhüseyn oğlu	1 man. 80 qəp.
15. İsmayıl Cəfər oğlu	3 manat
16. Məhəmməd Hacızadə	5 manat
17. Səlim bəy Şirinbəyzadə	2 manat
18. Hacı İlyas Əziz oğlu	2 manat
19. Abdumabud Əfəndizadə	1 manat
20. Hacı Məhəmmədəlizadə	3 manat
21. Həbibullah Həsənzadə	1 manat
22. İsgəndər Həsənzadə	1 manat
23. Usta Cabbar	2 manat
24. Zəkəriyyə	1 manat
25. Süleyman İbrahim	1 manat
26. Yunus	3 manat
27. Yusif Molla Rəsul oğlu	1 manat
28. Məhəmməd Həsən Kərbəlayi Abdulla oğlu	3 manat
29. İsmayıl Hacı Həmid oğlu	2 manat
30. Yaqub Məhəmməd oğlu	3 manat
31. Hacı Məhəmməd Hacı Rəsul oğlu	5 manat
32. İsmi Hacı Abdülhəmid oğlu	1 manat
33. Molla Əhməd Hacı Nəbi oğlu	3 manat
34. Hüseyn Rəsulov	2 manat
35. Cabbar bəy Mahmud bəy oğlu	1 manat
36. Həsən İbrahimxəlil oğlu	2 man. 5 qəp.
37. Əkbər ağa Hacı Vahab oğlu	1 manat
38. Hacı İlyas Qəssab	1 manat
39. Əbdülkərim Qaffar oğlu	5 manat
40. Məhyəddin bəy Şahmalıyev	5 manat
41. Əbdülhəmid Əhməd oğlu	25 manat
42. Qaffar Şərifov	4 manat
43. Məcid Məhərrəm oğlu	10 manat
44. Abdulla Hacı Cabbar oğlu	3 manat
45. Əhməd Nuh oğlu	1 manat
46. Hacı Məcid Hacı Cabbar oğlu	1 manat
47. Hacı Məhəmməd Molla Əhməd oğlu	1 manat
48. Hacıbala Məhəmməd oğlu	
49. Zəhid Hacıəli oğlu	1 manat

50. Adışirin İbrahimxəlil oğlu	10 manat
51. Məhəmməd Hacı Zəkəriyyə oğlu	15 manat
52. Cabbar Ağa oğlu	1 manat
53. Əsədulla Yusif oğlu	1 manat
54. Məşədi Əlibala	1 manat
55. Əbdürəhim Yusif	1 manat
56. Kərim Şərifzadə	25 manat
57. Əhməd Cabbar oğlu	1 manat
58. İbrahimxəlil Sadıq oğlu	10 manat
59. Həkim baba Qışlağı	2 manat
60. Yaqub Cabbar oğlu	1 manat
61. Həbibullah Salam	2 manat
62. Rəsul Musa oğlu	2 manat
63. Məhəmməd Süleyman oğlu	10 manat
64. Məhəmməd Əbdürəhmanzadə	25 manat
65. İslam Məhəmməd oğlu	10 manat
66. Məcid Əfəndizadə	5 manat
67. Həsən Sərkərov	5 manat
68. Yaqut Camalov	10 manat
69. Baba Ağakəşi oğlu	5 manat
70. Ömər Mustafa oğlu	5 manat
71. Usta Əhməd Əziz oğlu	5 manat
72. Əhməd Hacı Ramazan oğlu	5 manat
73. Yaqub Hacı Əbdürəhman oğlu	10 manat
74. Hacı Qədir Əhməd oğlu	5 manat
75. Məhərrəm Hacı Rəhim oğlu	10 manat
76. Adışirin Mustafa oğlu	5 manat
77. Hacı Mustafa Ələkbər	10 manat
78. Məcid Məhərrəm oğlu	5 manat
79. Zəhid Hacızadə	5 manat
80. Hacı Abbas Mənafov	15 manat
81. Molla Xəlil Əfəndizadə	5 manat
82. Qbbasqulu İmam oğlu	3 manat
83. Cabbar hacı Məhəmməd bəy oğlu	5 manat
84. Molla Hüseyn Məhəmməd oğlu	2 manat
85. Ələkbər Sadıqov	10 manat
86. Hacı Əfəndizadə	6 manat
87. Nəsir Xəlil	3 manat
88. Məhəmməd	1 manat
89. Hidayət Hacı əfəndizadə	5 manat
90. Hacı Məcid Yusif oğlu	5 manat

91. Əlibala Abbas oğlu	3 manat
92. Usta Qara Əli oğlu	5 manat
93. Yunus Hacıyev	20 manat
94. Məşədi Oruc İsmayıl oğlu	5 manat
95. Salman Hüseyn oğlu	10 manat
96. Həsən Manafov	10 manat
97. Həkim Yusif Xəlilzadə	5 manat
98. Süleyman Əfəndizadə	5 manat

Yekunu:

466 man 30 qəp.

Beşinci nömrə kitabça üzrə:

1. Mustafa Hüseynəli oğlu	10 manat
2. Məhəmmədiyə Hacıyev	25 manat
3. Ələkbər Qaffar oğlu	5 manat
4. Həsən Məhəmməd oğlu	5 manat
5. Xəlil Yusif oğlu	10 manat
6. Bəradərani – Molla Ağamirzə oğlu	25 manat
7. Mustafa Bədəlzadə	15 manat
8. Hacı Ələkbər Nəbizadə	25 manat
9. Xəlil İdris oğlu	5 manat
10. Fərəcullah Məhəmməd oğlu	10 manat
11. Bərabərani-Muxtarovlar	20 manat
12. İsmayıl bəy Hüseynbəyov	50 manat
13. Həbibulla Əsəd oğlu	10 manat
14. Hacıbaba Qaragözov	25 manat
15. Abdülcabbar Rəhimzadə	25 manat
16. İbrahimbala Məhəmmədov	5 manat
17. Bəradərani Qasimovlar	25 manat
18. Hacı İsmayıl Əsgərov	2 manat
19. Kərbəlayi İsmayıl Həsən oğlu	4 manat
20. Hacı Vahab Əsgərov	50 manat
21. Əbdürrəhman Yusif oğlu	5 manat
22. Hacı Ağabəy	2 manat
23. Hacı Məbud Mustafa oğlu	3 manat
24. Hacı İsmayıl Məhəmmədov	25 manat
25. Hacı İbrahim Əhmədov	20 manat
26. Məhəmməd bəy Qədimbəyov	10 manat
27. Mustafa Molla Cümə oğlu	10 manat
28. Abbasəli Nəcəf oğlu	3 manat
29. Həsən Bayramov	10 manat

30. Hüseynbala Qasım oğlu	25 manat
31. Cəfər Mahmudov	15 manat
32. Mustafa Ağə Abdulla oğlu	3 manat
33. Nəsrulla Ağazadə	25 manat
34. Məhəmmədsadiq Hacı Rəsul oğlu	5 manat
35. Usta Əhməd Əziz oğlu	25 manat
36. Hacı Qədir Həmidzadə	10 manat
37. Bəradərani –Yusifovlar	50 manat
38. Naməlum olan Əşxas tərəfindən	25 manat

Yekunu:

640 manat

*Vətən məktəbinə edilən məsarifətin təfəsilatı:
1917 sənəsi sentyabrda 1918 sənəsi sentyabra qədər
müəllimlərə məvaciblər*

Sentyabr ayında	150 manat
Oktyabr	275 manat
Noyabr	293 manat
Dekabr	285 manat
Yanvar	330 manat
Fevral	330 manat
Mart	330 manat
Aprel	330 manat
May	430 manat
İyun	450 manat
İyul	290 manat
Müəllim Haşım Əfəndiyə Məkəfatı nəqdiyyə	360 manat
Avqust	290 manat
Məktəb qurtasiyyə xərcinə bir ildə	77 manat
Oduuna bir ildə	165 man.95 qəp.
Məktəbin təmirinə	53 man 20 qəp.

Yekunu:

4449 man.15 qəp.

Qeyd: İyuldan etibarən bir müəllimin məvacibini hökumət verməyə başlamışdır.

**1918 sənəsi sentyabrdan 1919 sənəsi
marta qədər müəllimlərə məvacib:**

Sentyabr ayında	300 manat
Oktyabr	300 manat
Yekun:	600 manat
Noyabrda odun pulu	100 manat

Qeyd: Sentyabrdan etibarən hökumət dörd müəllimin məvacibini verməyə başlamışdır. Noyabrdan hökumət məktəbi tamami ilə öz idarəsinə almışdır.

**Cəmiyyətin qız məktəbinə etdiyi məsarifətin təfəsilatı
1918 sənəsi sentyabrdan 1919 sənəsi marta qədər
müəllimlərə məvacib:**

Mart ayında	160 manat
Aprel	170 manat
May	220 manat
İyun	240 manat
İyul	240 manat
Avqust	240 manat
Sentyabr	240 manat
Oktyabr	240 manat
Noyabr, dekabr, yanvar, fevral	330 manat
Məktəb idarə xərci və təmirinə bir sənədə	287 man. 20 qəp
Fəqir möhtac qızlara kitab, dəftər və qələm	124 man. 60 qəp
Odununa	180 manat
Məktəbin imarətinə kirayə	470 manat
Yekunu:	3141 manat

Qeyd: Yanvardan etibarən hökumət bir müəlliminin məvacibini öhdəsinə almışdır.

Nuxa Hürriyyəti-Maarif Cəmiyyətinin məramnaməsi

Cəmiyyətin qayəsi

Cəmiyyətin ümdə məqsədi Nuxa şəhərində və qəzasında sakin türk millətdaşlarının arasında elm və maarifi nəşr etmək və mədəniyyət aləminə sövq etməkdir.

Sahei-fəaliyyət

1. a) Hal-hazırda Nuxa şəhərində və qəzasında mövcud məktəb və mədrəsələrə maddi və mənəvi kömək ediyor.
b) Təzə məktəb və mədrəsə açanları tərgib və təşviq edir və onlara müavinətdə bulunur.
c) Cəmiyyət lazım bildiyi məhəldə və məkanda öz xərcinə ibtidai milli məktəblər açiyor.
ç) Rüşdi edadi və darülfünunlarda oxuyan və oxumaq istəyən türk tələbələrində maddi və mənəvi yardım ediyor.
d) Nuxa şəhəri və qəzasında olan fəqir və yetim müsəlman balalarını Cəmiyyət öz himayəsinə aliyor və onların ibtidai təlim və tərbiyəsi haqqında lazımı tədbirlər ittixaz ediyor.
2. Məktəb sinninə qədər olan 5-7 yaşlı uşaqları tərbiyə üçün Cəmiyyət uşaq baxçaları (Darüttərbiyələr) təsis ediyor.
3. Camaat üçün qiraəti ümumi məclisi və ümumi milli qiraətxana və kitabxana açiyor.
4. Camaat üçün gecə kursları, cümə məktəbləri və xalq darülfünunları açiyor.
5. Mütaliə üçün məktəblərdə tədris olunmaq üçün hər qisim ədəbi, elmi, fənni və tarixi kitablar təb və nəşr ediyor və qüvvəi- maliyyəsi artıqca terk dilində qəzetə və məcmuə nəşr ediyor.
6. Millətimizin ədib və şairlərinin əsərlərini toplamaq üçün ədəbiyyat məcmuələri nəşr ediyor.
7. Məktəb və mədrəsələrdən ötrü müqtədir müəllim və müəllimələr tapmaq üçün lazım gələn yerlərə müraciət ediyor.
8. Milli ibtidai məktəblərə müəllim və müəllimələr hazırlama üçün Qafqaziyada, Türkiyədə və s. məmləkətlərdə olan darülmüəlliminlərə təhsil etməyi istedadlı müəllim və müəllimələrdən göndəriyor.

9. Qüvvəyi –maliyyəsi müsaid olursa, cəmiyyət öz xərcinə müəllimlər kursu, darülmüəllimat açıyor.

10. Müəllim və müəllimələr üçün təlim və tərbiyəyə dair məclislər, müəllimlər şurası, müəllimər qurultayları düzəldilir.

11. Hər zaman teatro, ədəbi müsəmirələr, elmi və fənni söhbət məclisləri, seyri-ümumilər və s. bu kibi məclislər tərtib ediyor.

12. Milli musiqi və mahnılarımıza ehyə etmək üçün Cəmiyyət lazım bildiyi məktəblərə musiqişünas müəllimlər və müğənnilər dəvət ediyor və yaniki musiqi kursları açıyor.

13. Millətimiz arasında sənət və ziraətin tərəqqi və inkişafına təbliğət və təşviqatda bulunur. By məqsəd üçün Yevropada mövcud yeni üsuli-sənət və ziraət haqqında mühazirələr tərtib veriyor və kitabçalar nəşr ediyor və qüvvəi-maliyyəsi müsayid olursa, yerin əhval və şəraitinə görə arıçılıq, baramaçılıq və maldarlıq kursları, sənət və ziraət məktəbləri güşad ediyor.

14. Cəmiyyət milli sport (hərbiyəi-mədəniyyə) meydançaları təsis ediyor.

15. Millətimizin tarixi və milli əsəri-ətiqələrini toplamaq üçün muzexana bina ediyor.

16. Cəmiyyət millətimizin mənafeyinə çalışan ümumtəşkilatlar ilə öz nümayəndələri vasitəsilə əlaqədə bulunur və hər cür milli təşkilatların vücuda gəlməsinə səy və güşəş ediyor.

17. Cəmiyyət əhali ilə daha sıx rabitədə bulunmaq üçün lazım bildiyi məhəllələrdə və qəryələrdə öz şöbələrini güşad ediyor.

Qaynaqlar

1. S.Hüseynov. Mənəvi irsimiz və gerçəklik. B., "Adiloğlu", 2004, s.320

2. H.Manaflı. Şəki üsyanı. B., "Uni Print", 2010, s.20.

3. X.Xəlilli. Azərbaycan türklərinin etnogenezini və milli inkişaf tarixi. B., "MBM", 2007, s.230.

4. Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyətinin 1917 sənəsi bir apreldən 1919 sənəsi bir marta qədər mədaxil və məxaric hesabı Nuxa, "Mədəniyyət", 1919. s.2-3

5. Ə.Tahirzadə. H.Manaflı. Unutdurulmuş azman – Əliabbas Qədimov. B., "Apastorff", 2012, s. 194-195.

6. Ə.Tahirzadə. Mustafa bəy Əlibəyov şəxsiyyəti sənədlərin güzgüsündə. "525-ci qəzet", 17 fevral, 2007.

7. S.Əfəndiyev. Ə.Qasımov. "Şəki fəhləsi" qəzeti, 11 sentyabr, 1990.

8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild. B., "Azərbaycan" nəşriyyatı. 1998, s.16-17.

9. M.Süleymanov. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. B., "Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı", 1987. s.185.

10. Ə. Tahirzadə. H. Manaflı. Unutdurulmuş azman – Əliabbas Qədimov. B., "Apastorff", 2012. s.25, 32.

11. Ş.Hüseynov. Milli haqq və ədalət axtarışında. B., "Adiloğlu", s.321.

Təriqətçilik müstəmləkəçiliyin xidmətində

Təmali böyük coğrafi kəşflər dönəmində qoyulmuş dünyə müstəmləkə sisteminin qurulması prosesi nə az, nə çox, üç yüz ildən artıq davam edib və XIX yüzilin son rübündə başa çatıb. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Asiya ərazisinin 56,6%-i, əhalisinin 47,6%-i, Afrika ərazisinin 90,5 %-i, əhalisinin 87,6%-i, Amerika ərazisinin 27,2%-i, əhalisinin isə 6,2%-i bu sistemin tərkibində idi.

Müstəmləkəçilər yer kürəsinin əhəmiyyətli hissəsini əhatə edən nəhəng ərazidə yalnız top-tüfəng gücünə yox, həm də xalqların daxilində mövcud olan etnik, dini və təriqət fərqlərindən faydalanaraq tətbiq etdikləri “parçala hökmranlıq et” siyasəti hesabına uzun müddət ağalıq edə biliblər. Onlar qurduqları bu sistemin davamlı olmasını təmin etmək üçün milli birliyin yolunda səddə çevrilən təriqətçiliyə daim rəvac veriblər.

Birinci Pyotrın müsəlman aləmində sünni-şiə qarşıdurmasını kö-rükləmək barədə öz xələflərinə yazdığı vəsiyyətnamə bunu təsdiq edən bariz nümunədir.

Acınacaqlı hal bu idi ki, İslamın cövhərini unutmuş sələflərimiz təriqətçiliyə meyillənməklə rus imperiyasının xalqımız üçün nəzərdə tutduğu bu bədbəxtlik girdabının qazılmasında iştirak ediblər. Necə? Cavab üçün dahi Üzeyir Hacıbəyliyə müraciət edək: “Rusiya mütləqiyyətinin quyuqazan alətləri.... biz müsəlmanların içində quyu qazılmağa qabil olan yerlər tapdı.... Rusiya hökuməti bir o qədər zəhmət çəkmədi. Çünki bizim aramızda yaramaz əllər əvvəldən quyu qazıb hazır qoymuşdular, o quyunu bir qədər də dərinləşdirmək və lazım olsa, digər bir quyu qazmaq kifayət idi. Rusiya hökuməti onu da elədi, bunu da. Əvvəlcə bizim gözüümüzü yumdu və ondan sonra başlayıb “Şeyxülislam təyini”, “Müfti” nəsbi (qoyulması), “Ömər şkolası” güşadı (açılışı), “Əli şkolası” təsisi, “şiə zakon učiteli”, “Sünni zakon učiteli” təyini ilə bərabər sair fəsadlar ilə bizim aramızda əvvəlcədən qazılmış olan şiə və sünni quyusunu daha gen və daha dərin bir hala salıb ləzgi, tatar, müsəlman ibarətləri ilə dəxi digər bir quyu qazıb, rahat və arxayın oturdu.”²

Məlumat üçün bildirim ki, ilk şiə “Əli məktəbi” 1847-ci ildə, ilk sünni “Ömər məktəbi” isə 1849-cu ildə Tiflisdə çar hökuməti tərəfindən açılıb.

1879-cu ildə Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasına daxil olan Şəki (Nuxa) qəzasının vəfat etmiş ikinci qazısının yerinə yeni şəxsin təyin

edilməsiylə bağlı sənədlərdən ibarət olan əlimizdəki arxiv materialları Üzeyir bəyin nə qədər haqlı olduğunu təsdiq edir.

Dini qurumların tərtib etdiyi protokollarda və ruhanilərin yazdığı ərizələrdə əksini tapmış faktlardan məlum olur ki, Şəki qəzasının ikinci qazısı, əslən Xaçmaz (indi Oğuz rayonundadır) kəndindən olan Hacı Əhməd Əfəndi vəfat edib. 1879-cu il fevralın 6-da Şəki şəhərindəki “Aləmgöz xanım” məscidinin imamı Hacı Fəzlullah Əfəndi Hacı Abdullah oğlu “Zaqafqaziya sünni ruhani idarəsi”nə ərizə ilə müraciət edərək bu vəzifəyə iddialı olduğunu bildirib.

8 mart 1879-cu ildə yuxarıda adı çəkilən dini qurumdan Gəncə quberniyasındakı “sünni əhalinin” təmsilçilərindən ibarət olan “Quberniya Məclisi”nə ünvanlanan raportdan məlum olur ki, Xaçmaz camaatının adından mart ayının 10-da daha bura bir ərizə təqdim olunub. Ərizədə xaçmazlılar Şəki qəzasının kiçik qazı vəzifəsinə mərhum Hacı Əhməd Əfəndinin əvəzinə oğlu Molla Çələbinin təyin edilməsi üçün sərəncam verilməsini xahiş ediblər. Həmin vəzifəyə təyinat ruhani idarəsinə məxsus nizamnamənin 23-cü fəslinin tələbləri və qubernatorun məktubu əsasında verilmirdi.

Raportda Molla Çələbinin Şəki qəzasının ikinci qazısı vəzifəsinə namizədliyinə ruhani idarəsinin mənfi münasibətini şərtləndirən səbəblər sadalanır. Onun ali vəkilinin məlum olmaması və Xaçmaz ruhaniləri sırasında həmin vəzifəni yerinə yetirməyə yetərli dərəcədə səriştəsi olan Molla Çələbi adında ruhaninin tanınmaması əsas səbəb olaraq qabardılır.

Lakin Gəncə quberniyasında yaşayan “sünni əhalinin” nümayəndələrinin çoxluq təşkil etdiyi “Quberniya Məclisi”nin 14 dekabr 1879-cu il tarixdə Daxili İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 592 nömrəli raportdan bəlli olur ki, ruhanilərin Molla Çələbinin Şəki qəzasının kiçik qazısı vəzifəsinə namizədliyinə mənfi münasibət sərgiləmələrinə baxmayaraq o, 2 avqust 1879-cu il tarixdə qubernatorun verdiyi 8183 nömrəli əmrə əsasən qısa müddət ərzində kiçik qazı vəzifəsini icra edib. Onun fəaliyyətinə münasibət raportda belə ifadə edilib: “... Molla Çələbi bisavad və ziyadəsi ilə cahil olduğu cəhətdən qulluğun mənfəətlərinə xəsarət yetirmişdir”. Şəkidə fəaliyyət göstərən “Quberniya məclisi”nin sədri Əhməd Əfəndinin və katibi Mirzə Əhməd Əfəndiyevin imzalarının yer aldığı bu sənəddə daha sonra bildirilir ki, məclis 24 sentyabr 1879-cu il tarixdə qəbul etdiyi qərarla Şəki qəzasının kiçik qazısı vəzifəsini müvəqqəti olaraq icra etməyi “elmi şəriət qaydalarından bəhrələnmiş, gözəl əxlaq ilə vəsflənən və dövlətin arzularına xalis və kamil şəkildə itaət edən” Bum kəndinin sakini Hacı Əli Əfəndi oğluna həvalə edib və qubernatorun nəzərinə çatdırılıb.

Lakin qubernator sərəncam vermədiyindən məclisin qəbul etdiyi qərar gerçəkləşməyib.

1879-cu il martın 8-də, yəni Xaçmaz kəndi sakinləri tərəfindən Molla Çələbinin namizədliyinin Şəki qəzasının ikinci qazısı vəzifəsinə irəli sürülməsindən iki gün əvvəl Şəki şəhər sakini Əbdürrəhman Əfəndi Ramazanov da bu vəzifəyə təyin edilmək arzusunu ifadə edən ərizə ilə “Zaqafqaziya Sünni Ruhani İdarəsi”nə müraciət edib. O, ərizəsində Şəkinin tanınmış və bəyənilib seçilmiş ruhanisi olduğuna baxmayaraq diqqətdən kənarda qalmasından şikayətlənir, dəfələrlə vədlər verilməsinə rəğmən mənsəb hörmətinə layiq görülmədiyindən gileylənir.

O, 4 mart 1879-cu il tarixdə eyni məzmunla malik ərizə ilə qubernatora da müraciət edib.

10 mart 1879-cu ildə “Zaqafqaziya Sünni Ruhani İdarəsi”nin sədri, müfti Hacı Əhməd Əfəndi və Əfəndi Molla Rəhim Ağəliyevin imzaları ilə Gəncə quberniyasındakı sünni əhalinin nümayəndələrinin çoxluq təşkil etdiyi “Quberniya Məclisi”nə ünvanlanan 54 sayılı raportda Əbdürrəhman Əfəndi Ramazanovun “böyük Rusiya dövlətinə ürəkdən xidmət etməsinə” baxmayaraq kölgədə qalmasından, münasib dini vəzifəyə irəli çəkilməməsindən irəli gələn narazılıq notları özünü açıq-aydın biruzə verir.

Bu məsələ ilə bağlı Şəki şəhərində fəaliyyət göstərən həmin dini qurumun adından 22 mart 1879-cu ildə “Zaqafqaziya Sünni Ruhani İdarəsi”nin ünvanına yazılan 130 sayılı raport diqqət çəkir. Sənəd yaranmış durum üçün “Quberniya Məclisi”nin suç sahibi olmadığını sübuta yetirmək cəhdi kimi qavranılır. Raportda bildirilir ki, “Quberniya məclisi” cənab Əbdürrəhman Əfəndi Ramazanovun həmin vəzifəyə təyin olunması üçün “Zaqafqaziya Sünni Ruhani İdarəsi” tərəfindən 10 mart 1879-cu il tarixdə verilən 45 nömrəli əmrin meydana gəlməsinə və 21 mart 1879-cu il tarixdə tərtib olunmuş 124 nömrəli raportla onun şəxsi keyfiyyətləri, müsbət əməlləri barədə məlumatların qubernatorun diqqətinə çatdırılmasına vəsiqəlik edib.

Lakin ölüm Əbdürrəhman Əfəndi Ramazanova Şəki qəzasının kiçik qazısı kimi fəaliyyət göstərməyə imkan verməyib. Gəncə quberniyasının sünni əhalisinin nümayəndələrinin çoxluq təşkil etdiyi “Quberniya Məclisi”nin Şəkiddən “Zaqafqaziya Sünni Ruhani İdarəsi”nə göndərdiyi 122 nömrəli raportdan bəlli olur ki, Əbdürrəhman Əfəndi Ramazanov martın 20-də öz əcəliylə vəfat edib.

XIX yüzildə rus imperiyasının Azərbaycanda qurduğu müstəmləkə rejiminin xalqımızın milli-mənəvi dəyərlər sisteminə münasibətini yalnız

bir ilin və bir epizodun timsalında ortaya qoyan sənədlərdən ibarət arxiv materiallarının açıqladığı gerçəkliklər göz qabağındadır. Bu gerçəklikləri dərk etmək üçün beyin sormağa lüzum yoxdur. Hər şey olduqca sadədir.

Əvvəla, sənədlərdə əksini tapmış dini təsisatların adlarına və bəzi ifadələrə diqqət yetirək: “Zaqafqaziyanın sünni idareyi ruhaniyyəsi”, “Yelizavetpol Ahlat Sünni Qubernski Məclisi”, “Zaqafqaziyanın Sünni məzhəb müsəlmanlarının sədri”, “Zaqafqaziyanın Sünni təifəsi” və s. Bu anlayışlar xalqın vəhdətinə xələl gətirən təriqətçiliyə geniş miqyasda rəvac verildiyini sübuta yetirir.

İkincisi, bütün dini təsisatlar və din xadimləri müstəmləkə rejiminin tam nəzarəti altında, hərtərəfli asılı durumda fəaliyyət göstərirdi. Azadlığın, müstəqilliyin ən cüzi təzahür hallarına belə yol verilməyib.

Üçüncüsü, rus imperiyası azadlıq dini olan İslamdan müstəmləkə rejimini möhkəmlətmək üçün istifadə etmək niyyətində olub. İslamın fəlsəfəsindən uzaq düşən, mənəvi və əxlaqi göstəricilərinə görə aşağı səviyyədə olan və yalnız “böyük rus dövlətinə” xidmət edən ruhanilərə üstünlük və imtiyazlar verib.

Dəyərli oxucular, əziz dostum Ədalət Tahirzadənin aşkarladığı arxiv materialları bir daha sübut edir ki, müstəmləkə əsarəti altına düşmüş xalqın öz ölkəsinin maddi sərvətlərindən bəhrələnməsi bir yana qalsın, heç mənəvi dəyərlərinə də sahiblik edə bilməsi mümkün deyil. Aşağıda sizə təqdim olunan faktologiya örnəkləri də bunu təsdiq edir. Sənədlərin şərhinin bir qədər geniş alınmasının başlıca səbəbi isə onları tərtib edənlərin artıq çağdaş Azərbaycan türkcəsi üçün arxaikləşmiş ərəb və fars sözlərindən bol-bol istifadə etmələri nəticəsində dilinin olduqca ağır olmasından irəli gəlib. Düşündüm ki, bu şərh sənədlərin mahiyyətini dərk etməkdə oxuculara yardımçı ola bilər.

Zaqafqaziyanın sünni məzhəb müsəlmanlarının sədri, müfti Əli Fəzlullah Hacı Əbdülməcidi Əfəndidən

Nuxa şəhərində Aləmgöz xanım məscidinin imamı və müdərri Hacı Fəzlullah əfəndi Hacı Abdullah oğlundan

Ərizədir

Hələ¹ iki ildən ziyadə olur ki, Yelizavetpol Quberinski məclisində müvafiq tabda (?) imtahan tutmaq ilə həmin Aləmgöz xanım məscidində mən, cənab mərhəmətiylə musaddıq² imam olub bu vəqtə qədər müvafiq şəriət və qanun imamlıq və müdərrilik əmrini yerinə yetirməkdə qaim olmuşdum. Və la bu yavuş müddətdə Nuxa uyezdinin kiçik qazısı himmətli Hacı Əhməd Əfəndi mərhum olub və onun yeri vakansiya olmadığından məhlə mollalıqından qazılıq mərtəbəsinə tərəqqi etmək üçün qaidəyə müvafiq şürtlər³ ilə imtahan olmaq istəyirəm. Filhazə⁴ rica-i acizəmdir ki, rızai bari⁵ üçün lətif və mərhəmət ilə hüsuru alilərində imtahan edib əgər layiq görsəniz qazılığa nəsb etməyə⁶ bəis olaram. Hərçənd bu haqqım.... ol məqama istedadlı---- olan və ol şanı təalə.....mərhəmət səməri..... olsa ümidim olur ki..... umur-ı bila kusur⁷ və la nöqsan⁸ müvafiq tabda əncam götürməm lazım edər xüsusunda ərz olundu. Və bu babda qubernatora ərizə göndərdim.

Fi 30 Avqust 1879

Hacı Fəzlullah Əfəndi Hacı Abdullah əfəndi oğlu qol yazdım.

Zaqafqaziyanın sünni idareyi ruhaniyyəsi hüsuruna Nuxa uyezdindən Bum pristavlığından Bum qaryəli¹ Abdülmanaf Əfəndi, Həsən Əfəndi oğlundan ərizə-i acizəndir².

Çün bu əqəribşanda³ şəhər qazısı Qazi-i Sani Hacı Əhməd Əfəndi pir Həmdi vəfat edib. Bir ruhani olmaq səbəbindən ötrü rica və təvəqqe edirəm ki, o mərhumun əvəzində o mənəbə bizi qazi təyin buyurub ömrü üstünə duayl xeyr edəsiniz. Və bu babda qısa bir ərizə də Yelizavetpol quberniyasına vermişəm. Ona vacib edir, cürət ərz olundu. Minal bad⁴ sahibi ixtiyarsız.

Nuxa uyezdi tahrirən⁵ fi 30 Mahı Şəvval 1279⁶

Bu ərizəni öz dəsti xəttim ilə yazıb öz adıma olan möhr..... Abdülmanaf Əfəndi Həsən əfəndi oğlu

¹ Hələ də

² Təsdiq edilmiş

³ Şərtlər

⁴ Bununla bərabər

⁵ Uca Yaradan rızası üçün

⁶ Təyin olunmağa

⁷ Qüsursuz əmrlər

⁸ Nöqsansız

¹ kəndlisi

² aciz bir ərizəndir

³ yaxın zamanlarda

⁴ sonrası da ki....

⁵ yazıldı

⁶ 30 Şəvval 1279-cu ildə

8 mart 1879

Zaqafqaziyanın sünni İdareyi Ruhaniyyəsinə¹ Yelizavetpol Quberniyasından Nuxa şəhərinin sakini Əbdürrəhman əfəndi Ramazanovdan

Ərizədir

Ol idarəyi ruhaniyyənin malumu aliləridir ki,² bir halda Nuxa şəhərində mjusaddıq³ və bir guzidə⁴ mollalar cümləsində təsdiq olumuşam və bu qaideyi⁵ ruhaniyyə qoyulmazdan əqdəm⁶ olumuşam. Naziri şəriət və bir məmalik⁷ qazisi və məclisin 22-də muttasıl⁸ ümnayı xülusu qəlb-dən⁹.....xidmət etmişəm. Və bir təzə qayda tərtib olunan zaman qəflət olunub bir artıq mənəbə mənə hörmət olunmayıb. Ancaq mollalıq dərəcəsinə qalmağıma kurrayı kurrat¹⁰ ilə ərizə vermişəm. Mənə vəd olunub vakansiya gözləməyə. Və bu ana can bir münasib vakansiya olmayıb. Çox zəhmətlər ilə gözdən itmişəm. Nəhayət indi Nuxa uzeydinin qazi-i sani¹¹ Hacı əhməd əfəndi Hacı Əbdürrəhman əfəndi oğlu vəfat edib. Yeri vakansiya olmasına görə həmin arzuhal¹² ilə əhvalatı idareyi ruhaniyyəyə bəyan edib rica-i külli¹³ və hakiranə¹⁴ edirəm. Necə ki idareyi ruhaniyyə huzuruna bir-bir əhvalım kamalıyla bəyandır, elə bir tədbir tərəflərindən əncam¹⁵ mərhəmət oluna ki ol mənəbə təsdiq olunmağıma bais ola. Ki, axır

¹ ruhani idarəsinə

² o ruhani idarəsinə yaxşı məlumdur ki....

³ təsdiq edilmiş, qəbul edilmiş

⁴ seçilmiş, bəyənilmiş

⁵ qaydalar

⁶ əvvəl

⁷ məmləkətlər

⁸ fasiləsiz. Davam edici

⁹ xalis qəlb niyyəti ilə

¹⁰ dindar, saleh şəxslər

¹¹ ikinci qazısı

¹² ərizə

¹³ həddindən artıq rica

¹⁴ alçaq könüllü şəkildə yazmaq

¹⁵ nəticə, son

ömrümdə bəlkə mərhəmətşənə ilə müstəfid¹⁶ və bəhrəmənd¹⁷ olub ümna-i xidmətinizə duaçı olaram. Necə ki, həmişə duaçı olmağım məşhur və sabitdir.¹⁸ bunu da artırırım ki, bir ərizəyə bir payə səriştələrim ola ki, əqdəmdə olan qulluqlarıma dəlil əvvəla göndərmişəm.

Alicah¹⁹ Yelizavetpol qubernatoruna martın 4-də 1879 sənədə²⁰ Əbdürrəhman Əfəndi Ramazanov.

Qol yazdım.....

Nuxa.....

¹⁶ faydalanan, xeyir görən

¹⁷ nəşib almış

¹⁸ isbat olunmuş

¹⁹ uca mövqə sahibi

²⁰ ildə

İdareyi Ruhaniyyədən martın 10-da 1879, nömrə 54 fəqlidən.¹
Yelizavetpolun Poltski (?) quberenski məclisinə.

Nuxa şəhərinin həmin mah² martın 4-də idareyi ruhaniyyəyə ərizə verib ərz və izhar edir ki,³ hərçənd müşar⁴ müşari iləyih ilə qəardarruhaniyyə icra olunmazdan əqdəm naziri şərif der mahalın qazısı və məclisin birisi olub 22-də muttasıl dövləti aliyeyi Rusiyaya⁵ xülusu qəlbədən⁶ xidmət ediblər.

.....qərar daha icra olunan zamanda, onun haqqında qəflət olunub münasibi alilərdən birinə nail olmayıb. Ancaq pir yaxud mollalıq dərəcəsinə qalmaqıma kurrayı kurrat⁷ eylənib. Bu babda ərizə veribse də cavabinda ona vəd olunubdur ki, vakansiya gözləsin və bu ana can bir münasib vakansiya dəxi açılmadığından Musa Əfəndi iləyihə inayətdir.⁸

Öylə ki, bu mənsəbə onlardan artıq olan kəs haqqında idareyi ruhaniyyə öz sərəncamını itmamə⁹ yetirdiyindən onların ərizəsi bila tənsiyyə¹⁰ və bi-sərəncam qalır.

Əslinə qol çəkilir. Sədarəti Ruhaniyyə
Zaqafqaz müftisi. Hacı Həmid Əfəndi.
Əfəndi Molla Rəhim Ağaliyev

Vəzarəti Umuru Daxilə
Yelizavetpol Ahlat Sünni¹ Quberinski məclisindən
22 mart 1879 sənədə, nömrə 130, şəhri Nuxa.
Zaqafqazıyanın Ahlat Sünni taifəsindən idarəyi ruhaniyyə huzuruna

Raport

İdarəyi Ruhaniyyənin Nuxa uyezdnin 2-ci qazısı vəfat edib onun yerinə cənab Əbdürrəhman Əfəndi Ramazanovun qazi təyin olunmağa məclisin təvəssutu² barəsində martın 10-da 45-ci nöpmrədə sadır hökmünə görə məclisin alettayin³ üçün o cənabın haqqında idareyi ruhaniyyəyə ibraz etdiyi⁴ hazmatı hasəniyyə⁵ və qabiliyyəti müstəmnasını və o mənsəbə fəvqə-qayə istihqaq⁶ və ləyaqətini bilsairlərindən⁷ əvvəl və ərcah⁸ olmağını məclis özünün 21 Martda 124 nömrədə olan raportuyla Yelizavetpolun cənab alicah⁹ qubernator huzuruna ərz və məşin ayırır, o cənabın yəni Əbdürrəhman Əfəndi Ramazanovun həman 2-ci qazinin yerinə atəstasiyə edincə müdiri qazi olmaq barəsində təvəssut eyləyibdir.

Əqabində bir günə əncam olmasından dəxi ərz əhval etməyində məclis qəflət etməyəcəkdir.

Möhrü qoyan sədarət məclisi qazi-i əvvəl¹⁰, uzeyd Nuxa Məhəmməd Əfəndi Hacı Cəmil Əfəndidir.

¹ bənzədərək

² parlaq

³ açıqlamaq

⁴ işarət olunan

⁵ Böyük Rusiya dövlətinə

⁶ xülusu qəlbədən

⁷ dindar, saleh şəxslər

⁸ lütüfdür

⁹ bitirmək

¹⁰ unudurulmamış

¹ sünni çox olan

² vəitəçilik etməsi

³ təyin etmək

⁴ göndərirdi

⁵ toplanmış yaxşı əməllər

⁶ haqqını

⁷ digərlərindən

⁸ daha üstün

⁹ yüksək mövqə sahibi

¹⁰ birinci qazi

Vəzarat-ı Umuru Daxilə
Yelizavetpol Ahlat Sünni¹ Quberinski məclisindən
28 mart 1879 sənədə², nömrə 122, şəhri Nuxada.
Zaqafqazıyanın Ahlat Sünni İdareyi ruhaniyyəsi huzuruna raport

Həmin mah³ martın 22-də 130 nomrədə idareyi ruhaniyyə huzuruna yazılan raportun aqibətinə məclis kəmal kəminəlik⁴ ilə ərz-ı əhval edir ki, həmin raportda zikr olunan Əbdürrəhman Əfəndi Ramazanov mah martın 20-ci günü öz əcəli ilə vəfat edibdir.

Müdiri umuru sədarət məclisi qazi-i əvvəl⁵ uzeyd Nuxa, Məhəməd Əfəndi Hacı Cəmil əfəndi oğlu

Kargüzar⁶ məclisi Əbdürrəhim bəy Qaziyev

İdarəyi Ruhaniyyənin İyulun 11-də 1879, nömrə 128-in.....
Yelizavetpolun Əhltski quberenski məclisinə.

Bu sənə¹ mah² martın 10-cu günündə Xaçmaz camaatı sədri idareyi ruhaniyyə adına ərizə göndərərək mütəvəqqe olurlar ki, qazi-i sani³ mərhüm Hacı Əhməd Əfəndinin məqam və mənəsinə mərhumun oğlu Molla Çələbi əfəndi təsdiq olunmaq barəsində lazımı sərəncam məmül qalınır.⁴

Çünki qərar daha ruhaniyyənin 23-cü fəslinin məzmununa mütabiq⁵ bugünə qazi təsdiq edəcəkdir. Cənab qubernator məclisi ilə məkatibat etmə⁶ şərtiylə buna görə idareyi ruhaniyyə məclisi müqərrər edir⁷ ki, camaat məzkurəni⁸ məratibi əhvaldan⁹ xəbərdar edə ki, fəvqəzzikr¹⁰ nə səbəbə görə idareyi ruhaniyyə bu babda müxalifət etməyib, özünü haqsız hesab edib, məzkurə ərizəyi sərəncamsız qoyur. Əlxləsus ki,idarəyə onun ali vekili malum deyildir.... Məsaddıq ruhani təqsimatında¹¹ Molla Çələbi əfəndi namında Xaçmaz ruhaniyyə zümrəsində bir şəxs yoxdur ki idareyi ruhaniyyədə özünə sərəştə və rəstəvizə¹² eliyə bilər.

Əslinə qol çəkilir..... Molla.....

¹ il
² parlaq
³ ikinci qazi
⁴ işlənsin və yaxud verilsin
⁵ uyğun olaraq
⁶ məktublar göndərmək
⁷ təkrarlayır
⁸ adı keçəni
⁹ hadisənin vəziyyətindən
¹⁰ yuxarıda adı keçən
¹¹ bölünməsinə
¹² qurtulmaq

¹ sünni çox olan
² ildə
³ parlaq
⁴ kəmalı acizliklə
⁵ birinci qazi
⁶ iş görə bilən. İş bacaran

Vəzarət Umuru Daxiliyə
Yelizavetpol Əhlat Sünni¹ Quberinski məclisindən
Dekabrın 14-də 1879 sənədə
Nömrə 592.... Nuxa şəhəri

Zaqafqazıyanın Sünni məşəb müsəlmanlarının idareyi ruhaniyyəsi
huzuruna raport

Və Alicah² Yelizavetpol qubernatorunun umuratinın³ müdiri cənab
Rusiya qubernatoru, bu sənədə mah⁴ avqustun 2-ci günündə 8183 nömrə-
də məclisin öhdəsinə olan hökmü ilə Nuxa Uyezdindən Xaçmaz kəndinin
sakini mərhum qazi-i sani⁵ (uezd Nuxa) Hacı Əhməd Əfəndi Əbdürrəh-
man əfəndi oğlunun oğlu Molla Çələbi..... bisavad və ziyadəsi⁶ ilə ca-
hil olduğu cəhətdən qulluğun mənfəətlərinə xəsarət yetirmişdir. Məzkur⁷
molla Çələbinin qazılıq mənsəbinə⁸ təyin olunması xüsusunda verdiyi əri-
zəni bila rızamənd⁹ qoyub məclisə həmin hökmün zəmnində¹⁰ icazə də-
dəst¹¹ müqərrir¹² edibdir ki, qazi-i sani umuratinı¹³ müvəqqədən rollandır-
maqlığı bir əlahiddə qabil vasitəsilə şəxsi məclis icazə verib bədə¹⁴ şol¹⁵
..... vəlicah məclisdə¹⁶ ərzi əhval oluna ki, məclis kimi təyin edib həmə

yeri rollandırmağa (idarə etməyə) qaydayı ilmi şəriətdən bəhri¹⁷ və-əxlaqi
hamidə¹⁸ ilə məvsuf¹⁹ və ümnayı dövlətə müxlisi itaətdə kamil²⁰ Bum
uçastkisindən... qaryəli²¹ Hacı Əli Əfəndi Molla Əhməd oğlunu məclis tə-
səvvüf edib.... Pir cəhətdən salah bilib²² fəvqəlzikra qazi sani umuratinı
müvəqqədən rollandırmaqlığı bu sənənin²³ sentyabr ayının 24-cü günündə
Mumi iləy²⁴ əfəndiyə həvalə edib və həmin gündə 272 nömrədə olan ra-
portuyla vəlicah qubernator umuratinın müdirinə ərzi əhval edibdir. Bu
əhvalatı məhəlli məclis idareyi huzuruna ərzi əhval etməyin təxiri cənab
qubernatorun sərəncam və imzasına müntəzir²⁵ qalmağı idi. Və hala yenə
cənab qubernatordan təsdiq imzası sadır²⁶ olmayıb ziyadə təxir olurdu.
Məclis vacib bilib özünün bugünə tədbirətdən²⁷ surəti əhvalatı idareyi ru-
haniyyə huzuruna naməsiylə ərzi əhval eylədi. Və la haqqən²⁸ cənab
qubernatordan bu babda²⁹ nə günə əmr sadır olsa³⁰ məclis vacibüzümrə-
dir ki, əhvalatı huzura ərz dairə təxirsiz.

Müdiri.... sədarət məclisi qanuni əvvəl uyezd Nuxa Əhməd
Əfəndi.....

Midiri umuratkargüzarı məclis. Mirzə Əhməd Əfəndiyə.

¹ sünni çox olan

² yüksək mövqe sahibi

³ xüsusi işlər

⁴ parlaq

⁵ ikinci qazi

⁶ həddindən çox

⁷ adı keçən

⁸ məqamına

⁹ razılıq sahibi olmayan

¹⁰ məqsədində

¹¹ icazə əldə etmək

¹² təkrarlayıbdır

¹³ ikinci qazılıq xüsusi işlərini

¹⁴ sonra

¹⁵ bu

¹⁶ yüksək məclisdən

¹⁷ elmi şəriət qaydalarından bəhrələnmiş

¹⁸ gözəl əxlaq ilə

¹⁹ vəsflənən

²⁰ dövlətin arzularına xalis və kamil şəkildə itaət edən

²¹ kəndli

²² qurtuluş

²³ ildə

²⁴ yuxarıda adı keçən

²⁵ gözləmək

²⁶ meydana çıxmaq

²⁷ tədbirlərdən

²⁸ və həqiqətdən 11.10.2014

²⁹ bu cəhətdən

³⁰ nə vaxt əmr gəlsə

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Tarixi baxışlar. Mirzə Fətəlidən Bəxtiyara qədər (<i>Qüdrət Əbdülsəlimzadə</i>).....	3
Yaşatmaq üçün yaşayan şair (<i>Adil Qeybullayev</i>).....	5
Həbibulla Manaflının yaradıcılıq diapozonu (<i>Vaqif Aslan</i>).....	10
Müəllifdən.....	18
Gen yaddaşımızın poeziya dili	20
I Fəsil	
Vay o adamın halına ki, ulu əcdaddan miras aldığı əmanətə, qana, o qandakı ruha xəyanət edə, onu özündən sonrakı nəsələ ötürə bilməyə.....	20
II Fəsil	
Bilgə qılıncından od alan dilim.....	40
III Fəsil	
Ey ikibaşlı qartal, Üç yüz ildir dad çəkir dünya sənin əlindən.....	50
IV Fəsil	
Tərəqqi naminə tənəzzüldəyik.....	75
V Fəsil	
Qarabağ hadisələri başlanandan indiyə qədər əlimə qələm alanda bütün vücudum lərzəyə gəlir.....	95
Nəticə.....	121
Qaynaqlar.....	124
Abdulla Əfəndizadə və onun "Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə" əsəri.....	126
Türkün əzəməti haqqında dastan.....	150
Mirzə Fətəli Axundzadənin tarixşünaslığın problemlərinə dair fikirləri.....	167

Mahmud İsmayılın "Azərbaycan xalqının yaranması" əsərinin latın qrafikalı əlifba ilə nəşrinə yazılan ön söz.....	178
Şəhid alim.....	184
Tarixi faktların məntiqinə nüfuz edən görkəmli tədqiqatçı.....	198
"Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti"nin yaranış və fəaliyyət tarixi haqqında.....	203
Təriqətçilik müstəmləkəçiliyin xidmətində.....	228

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 13.06.2015.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 15,25 ç.v. Tiraj: 500. Sifariş № 136.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Av 2015
722

Həbibulla Şirin oğlu Manaflı

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
tarix fakültəsini fərqlənmə
diplomu ilə bitirib.*

*Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun
Şəki filialının baş müəllimidir.*

*Şəki tarixinə həsr etdiyi 6 kitabın (o sıradan
məşhur "Şəki üsyanı" əsərinin), çoxlu sayda
elmi məqalə və elmi-publisistik məqalənin
müəllifidir.*